

**Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ)

ХРЕСТОМАТІЯ

**Навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів**

Київ - 2009

УДК 947.7
ББК 63.3 (4УКР)

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (соціально-політичні аспекти) : Хрестоматія ! Автор-упорядник — доктор історичних наук, професор С. О. Кос- тилєва. - К.: НТУУ «КПІ», 2009. - 338 с.

У книзі містяться документи і матеріали для поглибленого засвоєння навчальної дисципліни «Історія України (соціально-політичні аспекти)», розробленої в НТУУ «КПІ» з урахуванням специфіки викладання гуманітарних дисциплін у технічному вищому навчально- му закладі. Розрахована на студентів-першокурсників денної форми навчання усіх спеціальностей.

Наукові рецензенти:

Ковальський Б. П., кандидат історичних наук, професор
Кучер В. І., доктор історичних наук, професор
Щербак М. В., доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Носова С. О.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.
Лист 14/18-Г-148 від 21 травня 2008 р.

© НТУУ «КПІ»
© С. О. Костилєва

ПЕРЕДМОВА

Ви тримаєте у руках хрестоматію з навчальної дисципліни «Історія України (соціально-політичні аспекти)», розробленої кафедрою історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». У чому особливість цієї книги порівняно з іншою навчальною літературою, що з нею вам уже доводилося працювати, — підручниками і конспектами лекцій, планами семінарських занять і методичними рекомендаціями? Які головні завдання хрестоматії, яке її місце у навчальному процесі? Чому вона вкрай необхідна студентам, які прагнуть розширити і поглибити знання з вітчизняної історії?

На важливість хрестоматії вказує вже саме тлумачення назви цього специфічного виду навчальної літератури. Грецьке за походженням поняття *chrestomatheia* утворюють два слова — *chrestos* — корисний, а також *manthano* — вчуся. Отже, хрестоматії - це збірники систематично підібраних з навчальною метою матеріалів з певної царини знань. Головна мета нашої хрестоматії — допомогти вам опанувати історію України у всій її конкретності й багатомірності.

Хрестоматію складають джерела, адже саме на їх основі встановлюються закономірності історичного розвитку, досліджуються факти, події та процеси історичного минулого, Представлені в книзі документи є доволі різноманітними. Тут ви знайдете офіційну документацію усієї вертикалі органів державної влади, політичних та громадських організацій, статистичні відомості, мемуари і, звичайно, публікації періодичної преси — газет і журналів. Переважна більшість документів запозичена з виданих останніми роками в Україні збірників документів, науково-довідкових видань. Серед них, зокрема, праці «Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії», «Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали», «Етнонаціональна історія України в документах та матеріалах», «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали», «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки», «Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів» та ін. Окремі документи взято з раритетних видань, доступ до яких пересічного читача традиційно утруднений. Подані у хрестоматії й витяги з праць видатних істориків минулого — Михайла Грушевського. Івана Огієнка та ін.

Для зручності опрацювання матеріал хрестоматії згрупований у відповідності з пропонованими програмою навчального курсу «Історія України (соціально-політичні аспекти)» чотирма модулями, що послідовно розкривають такі важливі теми, як: етнополітичні аспекти історії українського народу; етапи українського державотворення; розвиток соціальних систем, політичних партій і рухів; становлення, функціонування, перспективи розвитку освітніх систем в Україні.

Звернувшись до відповідного розділу, ви матимете змогу ознайомитися з комплексом документів з певної широкої проблеми, що створить умови для більш глибокого її осмислення. Матеріал хрестоматії згрупований за проблемно-хронологічним методом, а всередині кожного розділу скомплектований у строго хронологічному порядку. Кожний з розділів містить також статті теоретико-методологічного характеру, які дозволяють ознайомитися з тлумаченням термінів і понять, що їх належить засвоїти. Ясна річ, тематичний поділ документів на великі групи є до певної міри умовним. Тому у процесі опрацювання того чи іншого конкретного питання необхідно звертатися до усього переліку документів й активно використовувати матеріали стосовні теми, вміщені в різних розділах хрестоматії.

Враховуючі на певні технічні обмеження, більшість представлених у хрестоматії документів подається у скороченому вигляді, на що вказує наявність позначки <...>. При необхідності ви можете звернутися до поданих наприкінці кожного з документів переліку версій його публікації.

Звичайно, успішне засвоєння матеріалу навчального курсу «Історія України (соціально-політичні аспекти)» можливе лише за умови активного опрацювання усього наявного комплексу навчально-методичної літератури. Однак вивчення значної кількості джерел, вміщених у хрестоматії, дозволить вам не лише глибше зануритися у складний процес історичного минулого українського народу, виразно відчувати «дихання» тієї чи іншої історичної епохи, але й набути необхідні навички самостійної аналітичної роботи, розвинути вкрай необхідне для становлення висококваліфікованого спеціаліста критичне мислення.

Тож бажаємо плідної праці й успіхів на шляху набуття нових знань, усвідомлення істини, викладеної видатним англійським поетом і художником У. Блейком (1757—1827) «Ти ніколи не знатимеш достатньо, якщо не знатимеш більше, ніж достатньо!»

I.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. ЕТНОПОЛІТИКА, ЕТНОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ

Етнополітика — сфера суспільного життя в багатонаціональних державах, до якої відносяться політичні взаємостосунки державної нації («нації-держави») з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою. Зіткнення інтересів цих основних суб'єктів етнополітики концентрується навколо питання розподілу влади, соціальних і матеріальних благ, а також збереження етнічної ідентичності груп.

Зміст етнополітики полягає в так званій політизації етнічності, тобто в активізації діяльності етнічних груп та їх переході від суто культурницьких до політичних вимог.

Як науковий термін етнополітика увійшла в праці західних політологів починаючи з 60-х рр. в зв'язку з етнічним ренесансом, що охопив країни Європи і Америки. В ряді досліджень зроблено спробу з'ясувати причини виникнення феномену етнополітики. В працях неомарксистського напрямку обстоюється думка, що причини етнополітичної активності людей слід шукати в ситуаціях, коли етнічні групи в складі нації-держави піддаються з її боку колоніальній експлуатації (концепція «внутрішнього колоніалізму»). Таке роз'яснення не задовольнило більшість західних дослідників, які переважно тримаються «етніцистської позиції». Суть її в тому, що хоча ситуація «внутрішнього колоніалізму» дійсно впливає на етнополітичні процеси, активізація етнічних груп не обмежується питанням про економічне вивільнення, в ній адекватну роль відіграють і питання збереження людьми своєї етнічної ідентичності (мови, культури, самосвідомості і т. д.), причому остання нерідко може відігравати самостійну роль на етнополітичній арені.

Етнополітика як феномен суспільного життя спрямована в бік пошуку моделі найбільш гармонійних національних відносин в багатонаціональній державі. Така модель мусить врахувати як соціальну (класову, професійну, вікову і т. п.) приналежність людей і їхні відповідні інтереси, так і ті їх інтереси, що впливають з етнічної ідентичності. Неодмінною умовою успішного функціонування

етнополітичної моделі є врахування феномену етнічної ідентичності, національного складу населення в діяльності всіх державних інститутів.

Етнополітичні відносини — це соціальна значущі зв'язки між людьми, що виникають з приводу реалізації етнічних (національних) інтересів засобами політичного впливу, найбільш вагомим з яких є державна влада. Етнополітичні відносини слугують знаряддям групової консолідації одноплемінників з часів утворення перших потес- тарних (протополітичних) інститутів зрілого родового суспільства. Відтоді і протягом всієї історії людства вирішення тих або інших політичних проблем досить часто зумовлюється дією етнічного фактору. Якісні або кількісні зміни в системі відносин, що складаються між національними спільностями та етнонаціональними групами з приводу розподілу влади і участі в управлінні суспільними процесами, набувають вигляду конкретних етнополітичних процесів: боротьби за національне самовизначення, утворення незалежної національної держави тощо. Етнополітичні відносини відзначаються певним добром властивостей, спільних для будь-якого класу суспільних відносин — як базисних, так і похідних, надбудовних. Це — об'єктивний характер: сутнісна зумовленість дією найбільш загальних суспільних протиріч: стійкість і повторюваність; взаємозалежність сторін вирішення. Разом з тим етнополітичні відносини мають певні специфічні ознаки. Так, на відміну від матеріальних чи ідеологічних суспільних відносин, етнополітичні відносини є комплексними, інтегративними, що обіймають собою обидва згаданих класи <...>. Учасниками етнополітичних відносин Можуть бути не тільки властиво етнічні, національні, але і загальносуспільні утворення: держава, уряд, сформовані ним інститути, засоби масової інформації, промислові та фінансові групи тощо. Етнополітичний аспект їх діяльності надає не національний склад того або іншого інституту (який частіше за все далеко не однорідний в етнічному відношенні), а та обставина, що вони здатні реально впливати і справді впливають на поточну ситуацію в царині національної політики та міжетнічних відносин.

Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 447–450.

2. ЕТНОГЕНЕЗ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Етногенез українського народу — це процес утворення української спільності з різних етнічних компонентів. Основою українського народу була південно-західна частина народу «русь» - основного населення і творця давньоруської держави. Ряд дослідників, виходячи з того, що південно-західні землі східнослов'янської держави були батьківщиною назви Русь, а також, що пізніше ці землі стали називатися «Україна», вважають, що вся Давньоруська держава була створена українцями, етногенез яких завершився у IX—X ст. н. е. Інша думка полягає в тому, що слов'янське населення південно-західної частини Русі можна вважати лише безпосереднім предком українського народу, а сам його етногенез припадає в основному на XII—XV ст., тобто співпадає з першим і другим етапом формування української народності.

Етногенез українського народу відбувався шляхом поглинання слов'янським населенням значних інших етнічних груп — залишків іранців-аланів, тюркомовних торків, берендеїв, печенігів, половців, адигомовних черкесів. Не зовсім ясне питання з чорними клобуками, яких одні автори вважають каракалпаками, а інші — вихідцями з Кавказу.

Найбільш активно процес асиміляції слов'янами інших етнічних груп відбувся в XIII — XV ст., після падіння Русі, коли значні маси різноетнічного населення при домінуючій частці слов'янського елементу, рятуючись від наступу іноземних феодалів почали освоювати степові простори у Північному Причорномор'ї. Під час заселення незайнятих земель виникло козацтво, яке згодом стало відігравати каталізуючу роль в процесі міжетнічного перемішування. Цьому сприяли відкритість козацтва для вихідців з будь-яких земель і народів, а також зростання його престижності завдяки видатній його ролі як захисника кордонів.

Внаслідок міжетнічного перемішування, а також запозичень як зі Сходу, так і з Заходу, слов'янська культура нащадків народу «русь» наповнилася елементами інших культур, особливо в мові, де багато тюркізмів, полонізмів, германізмів, а також в одязі, в харчуванні і т. д. Наслідком біологічного перемішування стала наявність в зовнішності українців, особливо Півдня, антропологічних рис, притаманних неслов'янському населенню.

Завершальним етапом етногенезу українського народу стало поступове усвідомлення населенням, яке було продуктом тривалих асиміляційних процесів, своєї внутрішньої спільності і водночас відмінності від інших народів, що було зафіксовано в новій назві своєї етнічної території «Україна» замість «Русі», з чого утворилася назва — «українці».

В тих регіонах України, де міжетнічні перемішування не відбувалися так інтенсивно, як в степовій зоні, більшою мірою збереглися архаїчні риси давньої слов'янської традиційної культури, в результаті чого населення цих регіонів зберегло, крім української, локальну етнічну самосвідомість, вважаючи себе, зокрема, лемками, бойками, верховинцями, русинами і ставши, таким чином, етнографічними групами в складі українського народу.

Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С.187–188.

3. ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТЕРМІНІВ «РУСЬКИЙ», «РУСЬ»

Як зрозуміти тут слово «руський», це, звичайно, найголовніше питання цілої цієї справи. Не належу до прихильників норманської теорії, і тому під словом «руський» розумію східно-слов'янський, а властиво — полянський, київський чи теперішньою термінологією — український; що тут під словом «руський» можна розуміти «слов'янський», підставу до того подає й сам основний норманської теорії, автор Київського Літопису, котрий твердить: «А словѣньскъ языкъ і рускый одинъ».

Назва «Русь» — це чи не споконвічна назва полянської землі, властиво Київщини (пор. слово «русий»); тут же на Київщині тече й річка Рось, назва напевне одного коріння з словом «Русь»; не дурно ж ще автор Густинського Літопису, розказуючи «чесо ради нашъ на- родъ Русью наречеса», подає й те, що цю назву дехто виводить «от рьки, глаголемыя Рось». Стара традиційна Русь - це земля поміж Дніпром, Ірпенем та Россю. Уявляти собі повстання Київської держави так, що її власне 862 року заснував Рюрик, цілком не науково- державне життя повставало тут поволі і задовго до 862-го року. Варяги прийшли вже на Русь, і тут ця споконвічна тубільна назва

поширилася й на них. Були ж варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині, Самої Руси в скандинавських сторонах так і досі не вишукано; північні саги, що так залюбки розповідають про тих своїх земляків, котрі ходили на Русь, зовсім мовчать про скандинавське походження руської династії <...>.

Огієнко І. І, Костянтин і Мефодій. їх життя та діяльність// Огієнко І. І. Історія церковнослов'янської мови.— Варшава, 1927. Т. 1. — С. 106—107; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина перша. — К., 1997. — С. 49.

4. ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Український народ і його мова мають давні історичні корені. Етнографічні й діалектні риси українців формувалися протягом багатьох віків насамперед на найдавніших східнослов'янських територіях — на Наддніпрянщині, Поліссі і в Галичині та в Прикарпатті серед корінного слов'янського населення цього ареалу, історія якого відзначається спадкоємністю, наступністю, відсутністю будь-яких глобальних природничих чи суспільних катаклізмів і в, які могли б зруйнувати безперервний історичний ланцюг етномовного і культурного розвитку наших предків.

Культура середньонаддніпрянських українців почала формуватися ще від слов'ян чорноліської епохи (IX—VII ст. до н. е.), хоч, зрозуміло, в той час ні українців, ні української мови в сучасному розумінні ще не було. Але постійність слов'янського населення, спадкоємність поколінь спричинилися до того, що й такі далекі племена мають пряму причетність до етногенезу українців. Зростання загальної культури цих племен, удосконалення суспільних відносин, еволюція народного мовлення відбувалися в напрямку поступового виділення в східному ареалі давньої прабатьківщини слов'ян (між Прип'яттю, Дніпром, Диким степом і Карпатами) своєрідного етнокультурного і діалектного комплексу з помітними регіональними відмінностями між його північною й південно-західною зонами. При цьому наші далекі предки збагачувались і досягненнями сусідніх

неслов'янських племен. Зокрема, вони сприйняли високу хліборобську культуру трипільців, деякі теологічні погляди й звіриний мистецький стиль скіфів. Уже з самого початку н. е. (від племен заруби- нецької культури) на Наддніпрянщині в ареалі приблизно від сучасного Києва та Канева простежуються місцеві етнографічні риси, що згодом стали характерними ознаками української побутової культури (звичай білити житла зсередини і ззовні вапном або крейдою, розмальовувати піч квітами і птахами, робити призьбу й оздоблювати її червовою глиною тощо).

Виникнення нових діалектних рис, властивих українській мові (часто спільних з деякими іншими слов'янськими мовами або діалектами) почалося, вірогідно, з середини I тис. н. е., тобто після розпаду спільнослов'янської (праслов'янської) етномовної спільності <...>.

Спочатку цей процес був локальним і проходив в умовах відносної східнослов'янської (праруської) діалектної спільності, але поступово діалектна диференціація східнослов'янського ареалу посилювалась. Найдавніші руські писемні пам'ятки другої половини XI ст. засвідчують наявність багатьох фонетичних, лексичних і граматичних рис, які нині є розрізняльними особливостями східнослов'янських мов <...>.

Усі ці риси формувалися, очевидно, десь між VI і X ст. н. е. Разом з тим чимало граматичних ознак стали характерними для української мови завдяки збереженню у ній деяких праслов'янських морфологічних рис, які в інших східнослов'янських мовах замінилися іншими (закінчення -ові, -еві в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, закінчення -мо у дієсловах

Формування етнокультурних і діалектних рис, що згодом стануть особливостями окремої східнослов'янської нації, найраніше почалося на території сучасної України, оскільки вона була частиною прабатьківщини слов'ян, а інші східнослов'янські регіони Європи в той час були заселені неслов'янськими племенами — балтами і фіно-уграми. Таким чином, становлення найдавніших особливостей української мови (як і інших східнослов'янських) почалося безпосередньо від праслов'янської мови, яка в східнослов'янському ареалі, очевидно, здавна мала свої регіональні особливості. Формування білоруських і російських діалектів відбувалося після освоєння східними словаками північних і північно-східних територій. Це освоєння найінтенсивніше проходило у VII—IX ст. (за винятком Псковської і

Новгородської земель, де слов'яни з'явилися в VI—VII ст. з південнобалтійського ареалу). Східнослов'янські племена на території сучасної Білорусі нашаровувалися на місцевий балтійський субстрат, а в межах Європейської Росії — на фінно-угорський. Субстратні впливи ще більше посилили етнічні й діалектні особливості цих східнослов'янських ареалів, нівелювати які не змогло і входження їх до спільної держави — Київської Русі. Отже, злиття всіх східнослов'янських союзів племен і діалектів у якийсь єдиний етномовний масив у Київській державі не сталося, тому нема жодних серйозних підстав говорити про давньоруську народність та давньоруську народнорозмовну мову як історичну реальність.

Насправді ж у давньоруський період намітилося формування кількох народностей, які умовно можна назвати галицько-волинська, полісько-київська, смоленсько-полоцька, псковсько-новгородська, володимиро-суздальська. У кожній з цих народностей були свої політичні й культурні центри, своя територія й свої культурні традиції, спільне економічне життя і відчуття своєї «маленької Батьківщини». Щодо мови можна припустити, що в давньоруський період існувало декілька діалектичних зон, які по суті були окремими мікромовами. Серед них найяскравіше виділяються, умовно називаючи, галицька, карпатська, поліська, можливо, киево-чернігівсько-переяславська (частина поліської — з огляду на роль Києва й первісної Русі як ядра руської державності і центру міжплемінних та міжнародних зв'язків Київської Русі), кривицька (псковсько-полоцько-смоленська), словенська (новгородсько-володимиро-суздальська). Можливо, таких мов було більше, але для детальнішого і глибшого аналізу діалектної ситуації в Київській Русі поки бракує фактичного матеріалу.

У ході суспільно-економічного і політичного розвитку східнослов'янських земель тривало далі зближення окремих регіонів і консолідація їхнього населення в більші етнокультурні масиви, що завершилося утворенням трьох східнослов'янських народів — українського, російського і білоруського. Цей процес, на наш погляд, відбувся в XII—XIII ст. На цей самий період припадає й остаточне оформлення своєрідних фонетичних особливостей української мови, яке відбулося після занепаду (на кінець XI ст.) зредукованих *ь* та *ь* і було наслідком цього процесу [перехід *о*, *е* в *і* у повоzakритих складах (*кінь*, *віз*, *сім*), поява сполук *-ри*, *-ли* у позиції між приголосними (*грімѣти*, *дрижати*, *глитати*), перетворення зредукованих *ы*,

і (молодший, шия, лий, мий, рий), зміна приголосного *л* на *у* після колишнього *ь* (вовк, мовчати, повний), пом'якшення приголосних *с, з, ц* у суфіксах *-ський, -зький, -цький* (сільський, волинський, сяноцький) тощо]. Крім цього, гадаємо, на XI—XII ст. припадає й ствердіння губних приголосних *б, в, м, н, ф*, що нині є одним з найхарактерніших ознак української мови.

Поряд з діалектним народним мовленням у містах України-Русі давньокиївського періоду існували усні койне наддіалектного типу, що формувалися на основі якогось конкретного діалекту, але вбирали в себе й мовні елементи інших діалектів, а також різноманітну термінологічну лексику, професіоналізми, жаргонізми тощо. Койне використовували, зокрема, купці, дружинники, князівські адміністратори, ремісники. У кожному місті ці койне мали свої особливості, тому їх не можна сприймати як спільний давньоруський мовний стандарт.

Термін «давньоруська мова» може бути застосований лише до руської писемної мови, що в різних своїх стилях (юридично-діловому, літописному, світсько-художньому) задовольняла різні суспільні й культурні потреби тогочасного суспільства. Ця мова функціонувала паралельно з церковнослов'янською, в різних регіонах Русі поступово збагачувалася місцевими лексичними й стилістичними особливостями і стала основою формування української, російської та білоруської писемно-літературних мов давнього періоду.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993.

5. ПРО ПОХОДЖЕННЯ ЕТНОНІМУ «УКРАЇНА»

Процес становлення поняття «Україна» був досить тривалим і мав декілька етапів. Іменник *край* із значенням «відрізок, шматок; шматок землі» був ще у слов'янській мові (*kraj*) і нині відомий багатьом слов'янським мовам. Оскільки слов'янські племена споконвіку мали свої території, які здебільшого відділялися природними рубежами — річками, лісами, болотами, солончаками (отже, ніякої мішанини племен не було), давньослов'янське слово *край* «відрізок, шматок землі» набуло нового значення — «територія, що належить племені», а згодом також і значення «крайня межа території племені, початок (або кінець) території племені, берег». На означення

простору в праслов'янській мові вживався спеціальний суфікс —*ina* (*dol + ina = dolina* «долина», *niz + ina = nizina* «низина»). За цим самим зразком ще в праслов'янський період утворилося і слово *країна* (*kraj + na*) у значенні «територія, яка належить племені».

Разом з іменником *край* у праслов'янській мові був також іменник *украї* (*ukraj*), що означав «відрізок від шматка; відділений шматок землі; відділена частина території племені; крайня межа відділеної частини території племені».

Уже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (можливо, в антський період) у східних слов'ян від слова *украї* за допомогою того самого суфікса *-in-a* виникло слово *україна* (*ukraina*) із значенням «відділений шматок землі; відділена частина території племені». Коли протягом VI—VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен переросли у феодальні князівства, відомі в історичній літературі під назвою «літописні племена» або «племінні князівства», а згодом утворилася ранньоукраїнська держава Русь, змінилося значення і слів *країна* та *у країна*.

Слово *країна* від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія феодального князівства», а потім — «територія Русі». Відповідно до цього змінилося значення й слова *україна*: замість первісного значення «відділена частина території племені» воно стало означати «відділена частина території феодального князівства», а потім — «відділена частина території Русі».

У період феодальної роздрібненості Київської Русі (з XII ст.), коли від неї почали одне за одним відділятися незалежні князівства, слова *україна* набуло значення «князівство». Уперше згадану в Іпат-ському списку «Повісті минулих літ» *україну* дослідники розуміли по-різному: як пограничну з Київською землею територію Переяславської землі; як усю Переяславську землю, названу *україною*) через те, що вона межувала з половецьким степом; як первісну Русь (тобто Київську, Переяславську і Чернігівську землі); як усю Київську Русь. Проте найвірогідніше, що літописець назвав *україною* саме Переяславську землю, але не тому, що вона межувала з половецьким степом, а через те, що була окремим князівством.

Крім Переяславської України, була ще Галицька Україна. Волинська Україна, Чернігівська Україна, Київська Україна та інші України — самостійні князівства. Це видно з того, наприклад, що під 1189 роком той самий Іпатський список повідомляє; князь Ростислав

прибув «до України Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича». У 1213 р. князь Данило «поїхав з братом і забрав Берестій, і Угровськ. і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну». Те, що слово *україна* аж до XVI ст. означало окреме князівство, чітко видно із свідчень тогочасних літописів: «Кримський цар... хотів іти на царя і великого князя україну <...>, а пішов був на черкаси» (Львівський літопис під 1556 р.); «приходив на цареву і великого князя україну на Сіверські міста із Канева князь Михайло Вишневець-кий» (Олександроневський літопис під (563 р.).

Поряд зі словом *україна* у східнослов'янських діалектах здавна існувало і слово *окраїна* «порубіжна територія племені», утворене від *окрай* «обріз, край» за допомогою суфікса *-ина* (*-іна*, *-їна*). Ці слова чітко розрізнялися між собою: *україна* — це вся відділена частина території племені (згодом — уся територія феодального князівства), *окраїна* — лише погранична територія племені (згодом — погранична територія феодального князівства).

З другої половини XIV ст. більшість князівств Київської Русі, на основі яких сформувалася українська народність, потрапили під владу Литви і Польщі. Від цього часу назва *україна* почала вживатися і щодо цих двох частин території: землі, підкорені Литвою (Чернігівсько-Сіверське, Київське, Переяславське і більша частина Волинського князівств) іноді називалися *литовською україною*), а землі, підкорені Польщею (Галицьке і частина Волинського князівства) — *польською україною*).

З появою козацтва наддніпрянські землі, де збиралися козаки, дістали назву *козацьких україн*, що відображено і в українському фольклорі: наприклад, у народній пісні:

*«Ой по горах, по долинах,
По козацьких країнах Сив голубонько літає,
Собі пароньки шукає».*

Протягом XV—XVI ст. у слові *україна* відбувався процес зміни наголошування: в лексемах на *-ина*, (*-іна*, *-їна*) суфікс почав перетягувати наголос на себе (пор. *бАтько* — *бАтьківщина* - *бАтьківцІна*, *горОх* — *горОшина* — *горошІна*. *рІба* — *рІбина* — *рибІна*, *хуртО-* *вина* — *хуртовІна*) так само *УкрАїна* — *Україна*). Цей процес, який не завершився й досі, спричинився до паралельного вживання обох акцентологічних варіантів — *УкрАїна* й *Україна* протягом кількох

століть. Порівняйте, наприклад, у Т. Шевченка: «Свою Україну любіть»; «...а я Тільки вмію плакати, Тільки сльози за Україну...»; «В Україну ідіть, діти, В нашу Україну»; «Це той Перший, що розпинав Нашу Україну» та ін. У сучасній українській літературній мові міцно закріпилася форма з новішим наголосом — *Україна*.

На час визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького (1648—1654), як відзначає В. Складенко, *Україною* називалися не тільки запорозькі, а вже всі наддніпрянські землі. Очевидно, від цього часу під *Україною* стали розуміти цілу країну. Згодом ця назва поширилася й на інші східноукраїнські землі (зокрема, на Слобожанщину, яка деякий час мала офіційну назву «Слободская Украина»), Західноукраїнські землі й далі називалися Руссю, але поступово назва *Україна* поширилася й на західний регіон і стала спільною для всієї етнічної території українців.

Зміна національного етноніма *русин, руський* (від *Русь*) на *українець* (від *Україна*) була історично необхідна. Перехід до нового етноніма став своєрідною протидією агресивній політиці царизму, який ставив собі за мету денационалізувати українців і розчинити їх в «общерусском море». В умовах, коли Московська імперія з експансіоністських мотивів присвоїла собі історичну назву України — *Русь*, а для панівного етносу запровадила трохи підправлений від слова *руський* етнонім *русский* і поширила його й на мешканців історичної Русі — України, перехід від самоназви *русин, руський* до етноніма *українець* завдав істотного удару по імперській ідеї московського самодержавства «единого русского народа от Камчатки до Карпат». Це мало величезне значення для утвердження національної ідентичності всього українського народу. Спочатку суто географічна назва *Україна* поступово перетворилася в національну ідею, яка об'єднала в одне ціле такі історичні й географічно не схожі між собою регіони, як Полісся, Сіверщина, Слобожанщина, Донбас, Наддніпрянщина. Причорномор'я і Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття та Закарпаття <...>.

З історією виникнення назви *Україна* тісно пов'язане правило вживання применників на *и* в при позначенні місця або простору. Як правильно сказати: живу *на Україні* чи *в Україні*? Приїхали *на Україну* чи *в Україну*?

Применник *в* (*y*) у просторовому значенні вживається тоді, коли йдеться про щось ціле, докладно окреслене, компактне, центральне (наприклад, про країни, міста, населені пункти): *в Англії, у Франції*,

в Угорщині, у Росії, у Польщі, у Литві; у Львові, у Ніжині, в Овручі, у селі. У цих випадках нікому не спадає на думку сказати: *на Англії, на Франції, на Угорщині, на Росії, на Львові, на Овручі* тощо. Коли ж ідеться про складову частину країни, про якусь її етнографічну територію, про частину міста, віддалені від центру околиці, тоді вживається прийменник *на*; *на Волині, на Поліссі, на Донбасі, на Запоріжжі, на Полтавщині, на Подолі, на Засуллі, на хуторі, на селі* (тобто «не в місті»). Щоправда, у деяких випадках і частини країни, і частини міста з огляду на особливі історичні умови могли виступати своєрідними політичними, культурними або адміністративними центрами чи осередками суспільного життя, тому стосовно них також узвичаїлося вживання прийменника *в* (*у*): *у Квебеку, у Галичині, у Дарниці, у Святошині*, але таких випадків порівняно небагато.

Оскільки *українами* спочатку називалися окремі удільні князівства, що відокремилися від цілої держави, а потім і Україна як уся східна частина етнічної території українців перебувала у складі Росії, при просторових визначеннях щодо України здавна закріпився прийменник *на*. Проте і в народних піснях, і в літературній мові обидва прийменники *на* і *в* часто вживалися паралельно: *на Україні* і *в Україні* з переважанням тієї або іншої конструкції в окремих письменників або в окремих літературних жанрах і стилях.

Нині, коли Україна вже самостійна, суверенна й незалежна держава, немає жодних підстав вживати необґрунтовану й по суті образливу конструкцію з прийменником *на*.. Отже, єдино правильна форма — *в Україні*. Але виправляти фольклорні та літературні твори, де вживається вислів *на Україні*, не варто.

Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов; Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». — К., 2001.

6. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ «ЗВИЧАЙНА СХЕМА „РУСЬКОЇ” ІСТОРІЇ Й СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА»

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії Слов'янства в задуманій Слов'янській

Енциклопедії дає мені нагоду порушити справу схеми історії Східного Слов'янства. Я не ран порушував уже справу нераціональностей у звичайній схемі «руської історії», тепер хотів би обговорити питання трохи повніше.

Звичайно прийнята схема руської історії всім звісна. Вона починається з перед-історії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про формування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходить до великого князівства Володимирського, від нього в XIV віці, до князівства Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування Великого князівства Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війна Хмельницького) часом не беруться зовсім, а в кожному разі з прилученням до російської держави ці землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ця стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії, З початку наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії «Российского государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільності, культури, і «русская история» стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди, що далі, то більше. Ту ж схему, в простішій формі прийняла наука «истории русского права», складаючися з трьох відділів: права Київської держави, московського й імперського. Через таку традиційність, через таке довге уживання, до сієї схеми привикли й її невинности, нераціональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претенсії вичислити їх усі.

Передовсім дуже нераціональне сполучування старої історії полудневих племен, київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-московським князівством XII–XIV вв., так наче се останнє було його продовження. Се можна було московським книжникам — для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом», як

їх невідповідне називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності — українсько-руської; Володимиро-московська - другої, великоруської. Сю різницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X—XII вв.

Великоросами й казавши їм потім, у XIII—XIV вв., звідси емігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризикованою, всіма майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI вв. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна скоріше б прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна й історична близькість народності української до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань, — вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами.

Тим часом, наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо? Історія великоруської народності зістається властиво без початку. Історія сформування великоруської народності досі зістається невиясненою через те, що її історію починають слідити від середини XII в. І за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчилися «руської історії». Не слідиться докладно за процесом рецепції й модифікації на великоруській ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського народу, «Русского государства». Фікція «київського періоду» не дає можности відповідно представити історії великоруської народності.

Тому, що «київський період» прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народності. Підтримується старе представлення,

що історія України, «малорусского народу» починається дотепер з XII–XV віків, а що перед тим — то історія «общерусская». Ся знов «общерусская история» свідомо і несвідомо на кожному кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV—XVI вв. Якби щось нове, мов би її перед тим там не було або вона не мала історичного життя.

Зрештою історія українсько-руської народності зісталася не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *disjecta membra*, не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється й може лишитися ясно в пам'яті, се козаччина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився «русскої історії» по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішими і пізнішими стадіями історії української народності, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на цій схемі народність білоруська — вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-московської, ба навіть і за Великим Князівством Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роль її немаловажна — вкажу хоч би на значення її в сформуванні великоруської народності, або в історії Великого Князівства Литовського, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людності сеї держави, належала культурна роль супроти далеко нижче розвинених литовських племен.

Заведенням до «русскої історії» Великого Князівства Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підніс Устрялов, а Іловайський, Бестужев-Рюмін і інш. пробували викладати паралельно історію «Руси западной», себто Великого Князівства Литовського, й «Руси восточной», себто Московської держави. В науці історії права потребу включення Великого Князівства Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального курсу «истории русского права», де було б включене Велике Князівство Литовське, ані особного курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує різних поправок. Велике Князівство Литовське було тілом дуже гетерогенним, неоднотайним. В новішій науці легковажиться, навіть зовсім ігнорується значення литовської стихії. Сліження преемства права староруського з

правом Великого Князівства Литовського, значення слов'янського елементу в процесі створення й розвою Великого Князівства Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайности, що вони зовсім ігнорують елемент литовський — навіть не ставлять питання про його впливи, хоч безперечно ми мусимо числитися з такими впливами в праві й устрою Великого Князівства Литовського (от хочби вкажу лише *exempli gratia* на інститут «койминців»). Потім, лишаючи литовський, сам слов'янський елемент Великого Князівства Литовського неоднотайний: маємо тут дві народности — українсько-білоруську й білоруську. Українсько-руські землі, з виїмком Побужжя і Пинщини, були досить механічно зв'язані з Великим Князівством Литовським, стояли осторонь у ній, жили своїм місцевим життям, і з Люблинською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі. Навпаки, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з Великим Князівством Литовським, мали на нього величезний вплив — в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як з другого боку самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного процесу Великого Князівства Литовського) — й зісталися в складі його до кінця. Таким чином історія Великого Князівства Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народности, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу (тільки посередньо, оскільки білоруська народність передавала право й культуру, насаджені Київською державою, але так само посередньо, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської, напр., білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже, включення історії Великого Князівства Литовського в «Руську історію» не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного і культурного процесу українсько-руської народности вистане зазначення тих кількох моментів з історії Великого Князівства Литовського, що мали для неї безпосереднє значення. Більше з неї увійшло б в історію білоруської народности, але в цілості включати історію Великого Князівства Литовського в «русскую історію» нема причини, коли це має бути не «історія Росії», себто історія всього того, що коли-небудь діялося на території її, і всіх народностей і племен, що її залюднюють (так її програму,

здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити також можна), а історія народностей руських, або східнослов'янських (уживають часом цього терміну, аби оминати неясности й баламуцтва, які випливають з неоднакового уживання слова «руській»).

Взагалі історія державних організацій грає все ще забагато ролі в представленні «руської історії», чи історії Східного Слов'янства. В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним. З руських чи східнослов'янських племен держава найбільше значення мала, найтісніше пов'язана була з життям народу у народности великоруської (хоч і тут, поза межами національної, володимиро-московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве життя новгородське-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливом різних державних організацій — сі впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну роллю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську.

Для сеї останньої великоруська національна держава стає історичним фактором властиво тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати століттям скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значення, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «руської історії», має вона властиво наслідком підміни поняття історії «руського народу» (в значенні руських, східнослов'янських) народностей поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім, що зветься «руською історією», я бачу комбінацію чи властиво конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформування й розвою державної організації й її територія), історія Росії, себто того, що було на її території історія «руських народностей», і нарешті — історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Кожне з сих понять в консеквентнім переведенню може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при таких комбінуванні різних понять, повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше

входить у схему «руської історії» з понять історії Російської держави і великоруського народу. З розмірно невеликими перемінами й купюрами вона може бути перемінена на консеквентне і повно переведену історію *великоруського народу*. «Честь и место» історії сеї найбільшої з слов'янських народностей, але поважання до її першенства й важної історичної ролі не виключає потреби такого ж повного й консеквентного представлення історії інших східнослов'янських народностей — українсько-руської й білоруської. Історії Східного Слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнорувати історію білоруської, і ще менше — українсько-руської народности, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер. Зрештою, як тільки «русская історія» буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-руської і білоруської народностей, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попрощатися з фікцією, що «руська історія», підмінювана на кожнім кроці великоруською, то історія «общерусска».

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч на мій погляд він, оскільки не стоїть на услугах політики, являється пережитком старомосковської історіографічної схеми, — пережитком, дещо приладженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нераціональним. Історія великоруська (такою стає ся «руська історія» від XII—XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общерусска» історія. Зрештою «общерусської» історії й не може бути, як нема «общерусської» народности. Може бути історія всіх «руських народностей», кому охота їх так називати, або історія Східного Слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «руської історії».

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії Східного Слов'янства. П'ятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-руської народности й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Руси, і в такім же виді представляю собі історію «руських» народностей. Не бачу труднощостей, аби була

зроблена подібним способом історія білоруської народности, хоч би вона випала менше багато, ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народности майже готова — треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від різних епізодів з історії України і Білоруси — се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільності!

Найбільше раціональним здається мені представлення історії кожної народности зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині. Се не виключає можливости представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду, з педагогічних, щоб так сказати, мотивів. Се деталі, й вони мене інтересують мало. Головні принципи: треба усунути теперішній еkleктичний характер «руської історії», зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно перевести історію східнослов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми «руської історії» признають, що вона не бездоганна, і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобається їм ті принципи, які я хотів положити в основу її реконструкції, се вже інша справа.

У Львові, 9 (22) IX. 1903.

Статьи по славяноведению. Вып. I. — Спб., 1904. — С. 298–304; Вивід прав України. — Львів. 1991. — С. 7–13.

7. «ЄДИНА ДАВНЬОРУСЬКА НАРОДНІСТЬ ЯК ОСНОВА ТВОРЕННЯ РОСІЙСЬКОГО, УКРАЇНСЬКОГО І БІЛОРУСЬКОГО НАРОДІВ»

В середину веков уходят исторические корни священной дружбы русского, украинского и белорусского народов. Эти народы ведут свое происхождение из единого корня — древнерусской народности, создавшей могучее древнерусское государство — Киевскую Русь.

В процессе дальнейшего развития из единой древнерусской народности образовались три братские народности русская, украинская и белорусская <...>.

Среди трех восточнославянских народов главная историческая роль всегда принадлежала русскому народу. В длительной самоотверженной борьбе против татаро-монгольских и других поработителей он с честью отстоял свою национальную независимость и создал в конце XV — в начале XVI века могучее централизованное государство со столицей в Москве <...>.

Украинский и белорусский народы, которые в то время были оторваны от Северо-Восточной Руси и томились под иноземным гнетом, нашли в Русском государстве надежную поддержку и помощь.

Тернистым бул путь нашего народа. Много насильников терзало украинскую землю. В XIV—XV веках Украину грабили литовские, польские, венгерские феодалы, султанская Турция и ее вассал — Крымское ханство. В XVI веке большую часть территории Украины поработили польские феодалы

Но мужественный и свободолюбивый украинский народ не покорился <...>. Несокрушимая вера в воссоединение с русским народом никогда не покидала народные массы Украины. Все нарастающая борьба украинского народа против гнета польской шляхты, против ее разнузданного произвола на Украине вылилась во всенародную освободительную войну 1648—1654 годов. Этот героический бессмертный подвиг украинского народа золотыми буквами записан на скрижалях истории <...>.

Кириченко А. И. О 300-летию воссоединения Украины с Россией ; Доклад на Юбилейной сессии Верховного Совета Украинской ССР 22 мая 1954 года. — К., 1954.

8. ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ ІСТОРИК СТРАБОН ПРО ЕТНІЧНУ МАПУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Що до землі між Бористеном і Істром, то перш за все тут пустиня Гетів, далі Тирегети, за ними Язиги-Сармати і так звані Царські, і Угри, здебільшого кочовники, небагато і хліборобством бавиться: такі кажуть, живуть і коло Істра, часто по обох боках его. В середину края далі — Бастарни, сусіди Тирегетів і Германій, та й самі мабуть германського роду, поділені на кілька народів: одні зуться Аг- мони і Сидони, ті що зайняли Певку, острів на Істрі. Певкини, а ті, що найдалніші на північ, займають рівнини між Танаїдом і Бористеном — Роксолани <...>.

А чи живе хто за Роксоланами, не знаємо. Роксолани воювали з воеводами Митридата Евпатора, вождь їх був Тасій, ходили помагати Палаку, сину Скилура <...>.

А на північ сидять нечисленні народи Антів. А коло того місця, де починається протока з озера в море, живуть Готи, звані Тетраксити, їх не багато, але зараховують закон християнський <...>.

Грушевський М. С. Виймки з жерел до історії України-Руси: До половини XI в. — Львів, 1895. — С. 8–9; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Частина перша. — К., 1997. — С. 13–17.

9. «ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» ПРО РОЗСЕЛЕННЯ І ЗВИЧАЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

По довгих же часах осіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розішлись вони по Землі і прозвалися іменами своїми, — [от того], де сіли, на котрому місці. Ті, що прийшовши, сіли по річці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвались. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші — мазовшанами, ще інші — поморянами.

Так само й ті слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвались полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвались дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвались полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї Ірічки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — (словенами); і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні і по сейму, і по Сулі і назвались сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його (імені) і дістали [свою] назву слов'янські племена.

Коли ж поляни жили осібно по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї

Дніпра - волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понтморе, у яке Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гірлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хвалісі, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двині — у варяги, а з Варягів — і до Риму, од Риму ж — і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гірлами; море це звуть Руським <...>.

Поляни, що жили осібно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і називалися полянами, а древляни теж [пішли] від слов'ян і називалися древлянами. Радимічі ж і вятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати — Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на Сожу, од якого й прозвалися радимічі, а Вятко сів своїм родом на Оці; од цього прозвалися вятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимічі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі і тиверці сиділи по Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть города їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

Усі племена мали ж свої обичаї, і закони, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її ввечері]; а назавтра приносили, що за неї дадуть. А древляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимічі і в'ятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І весль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, — з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жінки. А коли хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь

мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як це роблять в'ятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон <...>.

По сих же лігах, по смерті братів сих [Кия, Щека, Хорива], утискувались [поляни] древлянами та іншими навколишніми [племенами]. І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіте нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали од диму по мечу. І понесли хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?». І вони сказали їм: «В лімі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?». І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям. себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель».

Т все це збулося, [бо] говорили вони не з своєї волі, а божим повелінням <...>.

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 1–10; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Частина перша. – К., 1997. – С. 18–22; Андрушишин Б. І., Гуз А. М. Пам'ятки історії держави і права. Київська Русь. – К., 2003. – С. 11–13.

10. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ЗАХІДНУ ОРІЄНТАЦІЮ РУСИ-УКРАЇНИ

Полишаючи на боці ті факти й дані, які вказіють на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою нашого Подунав'я ще в часах передісторичних, ми маємо перед собою масовий вплив скандинавського елементу, в добі формування Київської держави, потім у часах її розцвіту, в добі Ярослава, і за його синів і внуків — незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами й іншими державами, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивалися зносини культурні й торговельні, і в міру того, як слабли зносини чорноморські — з балканськими краями, Візантією, малою Азією — в XII і XIII вв., зносини з німецькими землями набирали все більше значення.

Коли ж з упадком Києва, при кінці XII в., центр тяжкості переходить у нас в Галицько-Волинську державу, се означає повну перевагу західних впливів над тою комбінацією впливів візантійських і східних, котрі переважали в періоді формування Київської держави. Тим часом, як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими, Західня Україна, в котрій XII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західноєвропейського життя. Галицько-Волинська держава XIII—XIV в. не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія скажім, але весь круг політичних і культурних інтересів її орієнтувався на захід <...>.

Етнонаціональна історія України в документах та матеріалах. Вип. I. – К., 1997. – С. 157–158.

11. ПЛАНО-КАРПІНИ ПРО УТИСКИ ТАТАРО-МОНГОЛАМИ В ЗАВОЙОВАНИХ НИМИ РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Описавши як вони (татари) воюють, треба сказати про підкорені ними землі. Це ми зробимо так: по-перше, скажемо, як вони укладають з кимсь мир; по-друге, про назви земель, завойованих ними; по-третє, про муки, яких вони там завдають; по-четверте, про землі, які відважно чинять їм опір.

Треба знати, що вони ні з ким не укладають миру, викликаючи тих, які підкоряються їм; бо, як сказано вище, мають від Чингізхана наказ підкоряти собі всі народи, коли можна. І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього — як з людей, так і з речей. Відрахувавши десять, беруть одного. Те саме роблять і з дівчатами, яких уводять на свою землю і тримають їх для послуг. Решту, переписавши, призначають за звичаєм. Але, коли мають над ними повну владу, то ніколи не виконують даних обіцянок, а вишукують всілякі способи, щоб порушити їх. Коли я був у Русії, присланий був, як казали, від Куіншкана і Батия сарацин, і цей начальник в кожної людини, що мала трьох синів, брав одного. Чоловіків, що не мали дружин, уводили; це саме робили і з жінками, в яких не було законних чоловіків. Жебраків, які шукали собі засобів до існування жебрацтвом, також забирали. Решту ж, за їх

звичаєм, переписавши, наказав, щоб кожний як малий, так і великий, навіть немовля одноденне, бідний і багатий, давав данину, а саме: по шкірі білого ведмеда, чорного бобра, забула (соболя) і якогось чорного звірка, що живе в землі в норах, який я не знаю як зветься по латині, а по-німецькі називається він ілліш, а по-польськи і по-руськи дохон, і по одній шкірі чорної лисиці. Хто не заплатить цієї данини, того відводять до татар, де він лишається в рабстві. Так само посилають вони за володільцями земель, наказуючи їм з'явитися до себе негайно; коли ж ті приїжджають, то їм не віддають ніякої належної шани, а поводяться з ними наче з підлими людьми; вони змушені /давати великі подарунки воеводам, їх жінкам, чиновникам, тисячникам і сотникам; усі татари взагалі, і навіть слуги їх, з великою докукою просять у них подарунків, і не тільки в них, а й у послів, від них присланих, Інших же шукають нагоди убити, як то зробили з Михайлом та іншими. З іншими поводяться ласкаво і дозволяють їм від'їжджати додому, а інших страчують напоями чи отрутою. Наміри ж їх полягають у тому, щоб самим володіти землею, а тому шишукують засобів винищувати благородних людей. Відтих же, кому дозволяють від'їжджати, вимагають синів чи братів, яких уже ніколи від себе не випускають, як то зробили з сином Ярослава і якогось герцога Аланського і багатьма іншими. А коли помре батько чи брат або спадкоємець, то сина чи брата ніколи не відпускають, а, навпаки, усю маєтність забирають собі, як було при нас з одним солангом. В землях тих володільців, яким дозволяють повертатись, ставлять вони своїх баскаків, волі яких і повинні коритись як герцоги, так і взагалі всі. Якщо ж жителі якогось міста чи землі не роблять того, що вони хочуть, то баскаки ці оповіщають, що вони невірні татарам і так руйнують це місто або цю землю і вбивають жителів сильною рукою татар, які за наказом правителя цієї землі приходять несподівано і раптом і на них кидаються, — так сталося з одним містом, коли ми були в Татарській землі. Те ж зробили вони з русами в землі Куманській. І не тільки татарський князь, заволодівши якоюсь землею, а й правитель його, і кожний татарин, а особливо знатний, проїжджаючи через те місто чи землю, розпоряджається так, як цар. Крім того, золото і срібло, і все, що хочуть і коли хочуть, переходить до царя татарського за позовами, як то недавно сталося з двома синами царя грузинського. Один з них був законний, на ім'я Мелик, а другий, Давид, що народився від прелюбства. Цьому останньому батько залишив частину володінь, а другий, що був молодший, поїхав з своєю

матір'ю до імператора татарського, куди також поїхав і Давид. Мати Меликова, цариця грузинська, по якій чоловік володів цим царством, бо там володіють і жінки, умерла в дорозі. Вони ж, приїхавши, роздали багато подарунків, а особливо законний син, який вимагав собі земель, залишену батьком Давидові, говорячи, що той, будучи народжений від прелюбства, не може володіти нею. Але Давид відповідав: хоч я народжений від наложниці, проте вимагаю собі правосуддя за татарським законом, який не робить ніякої різниці між сином законним і народженим від рабині. Тому справу вирішили проти законного сина, якого підкорили Давидові, як старшому, наказавши, щоб він спокійно і мирно володів землею, даною йому батьком, Таким чином, Медик утратив свої дари і програв справу проти брата свого Давида.

З тих же народів, які живуть від них далеко і суміжні з такими, яких вони чомусь бояться і яких не підкорили собі, беруть татари данину і поводяться з ними людяніше для того, щоб ті не привели на них війська, або ж для того, щоб інші охочіше їм підкорялися. Так вчинили вони з обезами або грузинцями, з яких беруть, як сказано, по 50 або по 40 тисяч іперперів або бізантінів данини, але через це лишають їх у спокої. Втім, незважаючи на це, вони мають намір вчинити повстання, як ми від них довідалися <...>.

Історія України в документах і матеріалах: У 3 т. Т. 1. – К., 1939. – С.197–199; Етнонаціональна історія України в документах та матеріалах. Вип. 1. – К., 1997. – С. 138–141; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Частина перша. – К., 1997. – С. 118–120.

12. ПРО МІЖЕТНІЧНІ ВЗАЄМИНИ ЗА ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

За даними 1500 р., євреї мешкали у 18 містах Руського воєводства (відповідні назви вулиць і майданів свідчать, що єврейські громади були чималими). Перші згадки про євреїв у Львові датуються 1356 р., Дрогобичі - 1404 р., Підгайцях - 1420 р.

Окремі міські громади утворювали євреї, які з часів Казимира Великого за привілеями 1364 і 1367 рр. користувалися протекцією польського уряду, зацікавленого в припливі до країни заможних

людей, котрі, як дрогобицький лихвар кінця XIV — початку XV ст. Волчко, нерідко виступали в ролі головних кредиторів самих королів. У їхніх руках зосередилося лихварство і накопичилися чималі капітали, спонукаючи розвиток грошового обігу. Так, у Львові вже на зламі XIV—XV ст. існували розвинуті кредитні відносини з усталеною процедурою кредитних операцій, зокрема у сфері комерційного кредиту — між львівськими та іноземними купцями.

Поворотним в історії єврейського розселення став кінець XV ст., коли їх було вигнано з Іспанії, Португалії, Штірії, більшості німецьких земель, а також почалися переслідування в Чехії та Угорщині. Центр культурного та економічного життя єврейства переміщається із прирейнських країн на Схід — у Польщу й Литву, зокрема, єврейські громади Кракова, Познані, Львова і Любліна вважалися найбільшими в Європі після громади Венеції. Усього в Речі Посполитій за даними кінця XVI ст. проживало понад 100 тис. євреїв. У Кракові вже на початку XVI ст. виникає перший центр талмудичної вченості, заснований рабином Яковом Поллаком, куди з'їжджалися єврейські юнаки з різних країв. Зокрема, зі школою Поллака був пов'язаний відомий учений Моше Іссерлес, коментатор і доповнювач зводу єврейського релігійного і цивільного права «Шулхан арух» («Накритий стіл»), що вперше вийшов друком у Кракові в 1578 р. «Кожний батько зобов'язаний навчати свого сина Торі <...>. Якщо батько не наймає вчителя для свого сина, то його примушують до цього <...>. Початкові школи повинні бути в кожному місті, а якщо їх десь немає, то мешканців цього міста піддають херему (відлученню), аж доки вони не запросять учителів», — ішлося в ньому.

Поруч із початковими школами грамоти — хедерами, існували школи вищого типу — єшиви, де вивчали коментарі до Талмуду і зводи законів. У великих містах, як, наприклад, у Львові, було по дві-три єшиви, утримувані за рахунок громади. Будувалося багато пишно оздоблених синагог, при яких діяли релігійні і благодійницькі братства прихожая — проповідницькі, поховальні, лікувально-опікунські тощо.

У 1534 р. вихідці з України Шмуель, Ашер і Ельякім Галичі відкрили в м. Казимежі під Краковом першу єврейську друкарню, яка до середини XVI ст. випустила понад 3,5 тис. примірників релігійної літератури.

На відміну від німецьких католицьких колоній, єврейська громада, як і вірменська, не тільки не розчинювалась у слов'янській масі, але, навпаки — внаслідок загальної інтенсифікації духовного життя ще дужче виокремлювалась, додаючи багатобарвності руським містам і складаючи тло, на якому вперше на українських землях почав розвиватися феномен відкритого суспільства міського типу.

Із проникненням польських магнатів у степову смугу України пов'язане явище, котре з часом призвело до кривавого фіналу. Йдеться про масову появу тут єврейського населення, доти в містах Київщини й Брацлавщини епізодичного. Це опосередковано засвідчується тим, що перші конфлікти, пов'язані зі збільшенням числа євреїв-купців, спостерігаються в Києві 1619 р., за часів воєводського правління Станіслава Жулкевського. Незвична для цих місцевостей активна єврейська підприємливість викликала нарікання конкурентів-киян (подібні сутички дещо пізніше виникали і в Богуславі, Житомирі, Борисполі та низці інших міст). Окрім конкурентних претензій, незадоволення посилювалося тим, що євреїв, підпорядкованих не міському праву, а королівським намісникам — воєводам чи підвоєводам, — не залучали до збройних виїздів у Дике Поле при наближенні татар. Це визнавав і королівський уряд. Розглядаючи скаргу киян 1619 р., Сигізмунд III підкреслював, що справді «людям українним» від євреїв немає ані допомоги, ані користі в обороні від ворога, тому недоцільно дозволяти їм селитися у Києві. Однак у дрібніших містечках чисельність переселенців-євреїв і далі зростала.

Тоді ж, з 20-х — 30-х років, почала поширюватися практика, котра втягувала в конфліктне тільки міщанство, алей козаків та селян. Потребуючи грошей, шляхта і королівські намісники дедалі ширше передавали в оренду заможним єврейським підприємцям населені пункти, і, подекуди, цілі староства. Так, у руках євреїв-орендарів у той чи інший час перебували Житомирське, Корсунське, Богуславське, Любецьке староства.

І в приватних володіннях, і в королівщинах орендарі намагалися за короткий термін, відпущений контрактом, здобути якнайбільше, прибутків, стягаючи всупереч звичаю мито і впроваджуючи над-нормові роботи та податки. Помалу в руках євреїв повністю зосередилися оренди млинів і корчем, а також господарсько-промислова діяльність — випалювання поташу, варіння селітри, рибальство, купівля й перепродаж мисливських товарів. Образ ненависного

здиричника-орендаря доповнювався тим, що євреї прийшли на ці території разом із поляками, а, отже, як і поляки, були новими людьми, носіями чужого режиму. Антиюдейські настрої підігрівалися і релігійним упередженням, адже нарівні з татариним євреї належав до категорії «невірних».

У кривавому поррахунку, що підсумував нагромаджене з часів наливайківщини протистояння Ляхів і Русі, доля євреїв, розчавлених маховиком селянської війни, виявилась особливо трагічною. Юдофобський фанатизм селянської війни був для України дещо несподіваним. Принаймні, її раніше майже не захопила хвиля антиєврейських настроїв, яка в першій половині XVII ст. прокотилася по Речі Посполитій погромами у Вільні, Бересті, Кракові, Любліні й Перемишлі та ритуальними процесами проти «осквернителів Святого Причастя» у Ленчиці, Сандомирі, Сельці, Сохачеві, Бохні, Кракові тощо, де купців і ремісників дратувала єврейська конкуренція. Раптовий спалах юдофобії корінився в іншій причині - причетності єврейської торгово-посередницької маси до керівних структур, до світу ляхів. Як зазначалося вище, магнати й старости охоче заробляли на підприємливих грошовитих євреях, передаючи їм право на збір податків, різноманітні промисли та оренду корчем і млинів. Відтак, єврей-орендар ніби перемикав на себе епіцентр напруги між власником і підданими, а оскільки ця напруга мала ще й релігійно-національне підґрунтя, то на чужинцеві-євреєві зосередилась особлива ненависть.

Залежність простолюду від євреїв, спричиняючи соціальні тертя, посилювалася відчуттям «християнського приниження». Так, поміркований автор «Літопису Самовидця», перераховуючи заподіяні Русі кривди, запише: «Ліпшое пошанованне <...> жидищеві спросному било, аніжелі найліпшому християнинові русинові». Характерно, що автор тогочасної єврейської хроніки Натан Ганновер вкладає в уста Хмельницькому подібну думку, буцімто висловлену напередодні повстання: «Та не тільки пани, але навіть жиди, що стоять на найнижчій ступені між народами, тепер над нами панують». Врешті, моральним виправданням, яке знімало гріх убивства, була традиційна відраза до невірних, що розіп'яли Бога, помножена на ксенофобію простолюду.

Червень і липень 1648 р. увійшли до пам'яті євреїв Речі Посполитої як брама помсти, а кілька днів із нього вшановуються донині

у єврейському календарі серед дат скорботи. За даними тогочасних єврейських хроністів, повстанці винищили до 100 тис. осіб, у т. ч. при здобутті Кривоносом Немирова — близько 6 тис., Тульчина — 1.5 тис.. Бара — 2 тис., Попонного — 10 тис. Острога — близько 1 тис. Ці цифри фантастично перебільшені, бо в усій Речі Посполитій перед початком козацької революції, за даними сучасних єврейських учених, мешкало близько 150-170 тис. євреїв, у т. ч. в охоплених полум'ям регіонах — 51 тис.

Однак безсумнівним є факт, що майже 300 єврейських громад, осілих в Україні, припинили своє існування саме в цей час. Ось типова картина страхітливих погромів, засвідчена в одному з жовнірських листів: «Жиди всі вирізані, двори й корчми попалені».

Найяскравіша єврейська хроніка трагічних місяців, написана мешканцем Заслава Натаном Ганновером, яка вперше вийшла друком у Венеції 1653 р. оповідає про нечувані звірства, руйнування єврейських осель, перетворення синагог на стайні, цілеспрямоване винищення дітей. Інший єврейський хроніст напише про своїх нещасних співгромадян так: «Губив їх меч на вулиці і жах у домі. Мужчини і жінки, юнаки і дівчата, немов вівці, підставляли шию під ніж, не бажаючи рятувати своє життя служінням чужим богам. Гірко оплакують голосільниці розтерзані святі книги та сувої Тори, з яких ворог поробив собі сандалі».

За дивним збігом, початок Хмельниччини — 1648 рік — в юдейських кабалістичних книгах був визначений як рік пришествя Месії. Замість обіцяного воскресіння і повернення кожного у свій уділ прийшли страхіття погромів, але це тільки підсилило месіанські сподівання, бо, за єврейською містикою, пришествю мають передувати муки народження Месії. Рабин Єхіель-Міхл, убитий 1648 р. при взятті Немирова, незадовго до загибелі вираховував, що літери слова «Хміль» [Хмельницький] — це перші літери такого вислову івритом: «Муки народження Месії настають у світі», тож козацька різня є ніби їхнім першим симптомом. Так у глибинах єврейської маси започаткувалася тяга до містики, яка після появи кількох «учителів» і «праведників» приведе, зрештою, до виникнення саме на території України в середині XVIII ст. хасидизму.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 25, 84–85, 148.

13. ЦИРКУЛЯР
МІНІСТРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ ВАЛУЄВА
ПРО ЗАБОРОНУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.
18 липня 1863 р.

Принимая во внимание, с одной стороны, настоящее тревожное положение общества, волнуемого политическими событиями, а с другой — имея в виду, что вопрос об обучении грамотности на местных наречиях не получил ещё окончательного разрешения в законодательном порядке, министр внутренних дел признал необходимым, впредь до соглашения с министром народного просвещения, обер-прокурором Святейшего Синода и шефом жандармов относительно печатания книг на малороссийском (украинском) языке, сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы в печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; с пропуском же книг на малороссийском (украинском) языке как духовного содержания, так и учебных вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановиться.

О распоряжении этом было подвергаемо Высочайшее Государя Императора воззрение и Его Величеству благоугодно было удостоить оное Монаршего благоволения <...>.

Сборник распоряжений по делам печати (с 1863 по 1-е сентября 1865 года). — Спб., 1865. — С. 9—11; Русская мысль. — 1905. — Кн. 3. — С. 133—134; Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859—1865 годов. — Спб., 1904. — С. 302—304; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Частина перша. — К., 1997. — С.260—261.

14. ЕМСЬКИЙ УКАЗ.
18 (30 травня) 1876 р.

Государь Император 18/30 мая 1876 года Высочайше повелеть соизволил:

1. Не допускать ввоза в пределы Империи, без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати, каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых за границей на малорусском наречии;

2. Печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь:

а) исторических документов и памятников:

б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников, безусловно удерживалось правописание подлинников; в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания, и чтобы разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей в Главном Управлении по делам печати.

3. Воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатание на таковом же текста к музыкальным нотам <...>.

Драгоманов М. Література українська поскрибована урядом російським. – Львів, 1878. – С. 4; Русская мысль – 1905 – Книга 3. – С. 135

15. ЗАКОН УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ПЕРСОНАЛЬНУ АВТОНОМІЮ. 9 січня 1918 р.

Українська Центральна Рада, згідно з Універсалом 7-го листопада 1917 року, ухвалила 9 січня 1918 року наступний закон про національно-персональну автономію.

Ст. 1. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне упорядкування свого національного життя, що здійснюється через органи національного союзу, владі якого підлягають усі його члени, незалежно від місця їх населення в межах Української Народної Республіки. Це є невід'ємне право націй і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

Ст. 2. Населяючим територію УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж — білоруська, чеська, молдаванська, німецька, татарська, грецька та болгарська — можуть

скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації окремо, підписана не менш як 10000 громадян УНР без різниці полу і віри, необмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації; Генеральний Суд розглядає заяву у публічному засіданні в строк, не пізніше як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщає про свою постанову Генеральний Секретаріат і оголошує її до загальної відомости. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд Парламенту Української Народної Республіки.

Ст. 3. Для здійснення визначеного в ст. 1 права, громадяне УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР національний союз. Членам кожного національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, котрий по складанню публікується до загальної відомости, і кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з нього, з огляду на заяву про належність його до даної нації.

Ст. 4. Національний союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно установлюється в порядку, зазначеному в ст. 7 цього закону.

Національному союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР перед державними і громадськими установами. Законодатні установи, які видаються національними зборами, в межах компетенцій національного союзу (ст. 9). належать до оголошення в загально-установленому порядку.

Ст. 5.3 загальних коштів УНР та органів місцевого самоврядування відчисляються в розпорядження національного союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного національного союзу.

Ст. 6. Національний союз установлює свій щорічний бюджет і має право оподатковувати своїх членів на підставах, установлених для загальнодержавного оподаткування; робити за своєю відповідальністю позичку і приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності національного союзу.

Ст. 7. Обсяг справ, належних до компетенції національного союзу і окремих його органів, як рівно і устрій установ, определюється

постановою Установчих Зборів даної нації, котрі разом з цим визначають і порядок змінення його постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції національного союзу, належать до розгляду і ствердження Установчими зборами УНР або її Парламенту.

Примітка. Незгідности, які можуть виникати з цього приводу між Національними Установчими Зборами і Установчими Зборами УНР, або її Парламентом, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Установчих Зборів УНР або її Парламенту.

Ст. 8. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних незалежними до даної нації громадянами УНР, котрим минуло 20 років, на основі загального, без різниці полу й віри і рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, на засаді пропорціонального представництва.

Ст. 9. Органи національного союзу є органи державні. Вищим представницьким органом національного союзу є Національні Збори, які обираються членами союзу на основах, зазначених в ст. 8. Вищим законодавчим органом союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

Ст. 10. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами національного союзу, з одного боку, та органами державного урядування, місцевого самоврядування і національних союзів, — з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

Ст. 11. Національні союзи УНР мають право єднатися з існуючими в межах Російської Федеративної Республіки національними союзами відповідних націй

Вісник Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки. — 1928. — 2 квітня; Народна воля. — 1918. — 12 (25) січня; Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 71—73; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том 2. — К., 1997. — С. 99—101.

16. МИХАЙЛО ГРУ ШЕВСЬКИЙ «ЧИ УКРАЇНА ТІЛЬКИ ДЛЯ УКРАЇНЦІВ»

З різних сторін до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних містах такі слова, що Україна тільки для українців, а «кацапам» звідси треба вибиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робити тут нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають навіть дуже прихильних для українства людей, а деякі люди поступові, ідейні з неукраїнців, які по-своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін. Не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб сією дорогою відповісти з усією рішучістю — Ні!

Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувались з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки, — завсіди проти них виступали і виступатимуть, бо вони незгідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України,

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людности, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був — великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки жити з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків, — той нам непотрібен, без різниці, чи він не-українець чи українець.

Виклики про Україну для українців відзивалися не від нинішнього дня. Але вони проходили від окремих людей, або від дрібних гуртків, які зіставилися поза межами організованого поступового українства. А організоване українське громадянство заявлялося проти них

Поки Росія була в'язницею народів, Україна зробилася тісною камерою сієї в'язниці, й її арестанти, збиті силоміць до купи, позбавлені свободи й ініціативи, не маючи виходу з свого неможливого становища, зривали серце на своїх товаришах, шукаючи між ними ще слабших, ще більш обділених злою долею. На сім ґрунті виростав шовінізм, антисемітизм і всякі інші викривлення громадської думки. Але в просторій хаті широкої автономії України котру будемо на

міцних підвалинах російської революції, повинно знайти місце всім корисним, активним робітникам, перейнятим бажанням добра громадянству, без різниці їх національності, партійних поглядів й ідеології.

Різні вихватки, незгідні з сими нашими принципами, походять часом від людей, рознервованих пережитим українським лихоліттям, нагінками правительства і неприхильністю російського і зросійщеного громадянства. Не хочу тим оправдувати їх, але все таки добачаю в тім деякі «лагодячі обставини», коли маємо тут діло з людьми які давніше справді терпіли за своє українство. Але се, мабуть, буває дуже, дуже рідко. Скільки можу судити, далеко частіше вихвачуються з такими шовіністичними гаслами люди, які дуже тихо сиділи під час попередніх нагінки на українство і стали виявляти незвичайну прудкість, тільки коли запахло в повітрі печеним. Вони дійсно виявляють велику готовність спихати «кацапів» і займати їх місця з «присвоєним содержанием, отоплением, освещением» й всіма іншими онерами. Але ся готовність їх не викликає ніякого співчуття в кругах організованого українства.

Ми, навпаки, хочемо задержувати на місцях всіх старих корисних, ідейних робітників, щирих прихильників свободи і демократизму, готових принорюватися до потреб нового життя українського народу і цілої України. Коли ми виводимо свідомих українців на провідні місця, то тільки для того власне, щоб дати новий напрям, нову орієнтацію діяльності сих установ і організацій в умовах визволеного українського життя. Без усякої радості віддаємо ми на се діло наших товаришів, відриваючи від нашої організаційної роботи, і вони приймають сі доручення не як добрий кусок, а як мало приємний обов'язок перед даною хвилею.

Потреби української національної роботи — організаційної, літературної й політичної — такі великі тепер, що стараємося відставляти від неї як найменше сил, і тому завсіди готові залишити кожне місце в руках людини нам созвучної, суголосної, що стоїть на ґрунті інтересів краю й його людности, признання прав і потреб української більшости, при забезпеченні прав меншостей. Чим більше буде таких певних і суголосних, солідарних з нами людей з неукраїнців, тим легше буде робота українців і тому вони можуть їх тільки вітати тут на Україні <...>.

Вивід прав України. — Львів. 1991. — С.115–116; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Частина перша — К., 1997. — С. 494–496.

17. ПРО АНТИЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ В УКРАЇНІ У 1918—1920 рр.

В антиєврейських погромах на Україні у 1918—1920 рр. загинуло, згідно з даними єврейських джерел, щонайменше 30 тис. євреїв. Перші погроми розпочалися в Україні ще у листопаді 1917 р. Їх учинили на Поділлі вояки російських військових частин. Центральна Рада виступила з двома прокламаціями, що засуджували ці погроми, і підтримала ідею сіоністів про створення єврейських загонів самооборони. Проте єврейські соціалістичні партії, які мали більшість в Єврейській національній раді, під впливом популярних у соціалістичному середовищі антимілітаристських настроїв засудили цю ідею і не дали їй втілитися.

Загроза погромів продовжувала зростати після більшовицького перевороту, коли тривав «медовий місяць» у стосунках між українськими й єврейськими соціалістами. Але проголошення IV Універсалу проклало першу смугу взаємовідчуження: Бунд голосував проти української самостійності, тимчасом як інші єврейські соціалістичні партії утрималися. Історія з переїздом Центральної Ради з Києва до Житомира, коли її полишили представники всіх національних меншин, та участь окремих євреїв у більшовицькому повстанні у самому Києві поглибили антиєврейські настрої.

Участь українських військ у погромах стала помітною з весни 1918 р., і вона великою мірою була відгомонам більшовицької окупації Києва. Присутність великої кількості євреїв у найвищих ешелонах радянської влади створювала враження, що більшовизм був «єврейською змовою». В очах багатьох українських патріотів євреї безпосередньо спричинилися до поразок УНР; вони завдавали їй удару і ззовні і зсередини. Як заявляли українські солдати, «ми жили з євреями у мирі і злагоді. Ми їм «дали» рівноправ'я, національно-персональну автономію. Але їм всього цього мало, вони хотіли Україну захопити у свої руки. Єврей Троцький іде війною на Україну і його підтримують всі євреї-капіталісти».

Період Гетьманату був порівняно спокійним у сенсі антиєврейських погромів. Це пояснювалося суворістю німецького окупаційного режиму та відсутністю масштабних воєнних дій. Але антисемітські настрої продовжували наростати. На цей раз мішенню ненависті стала єврейська буржуазія, яка взяла активну участь у загальній гонитві за наживою, у спекуляції й біржовому ажіотажі. На

дальше поширення антисемітських настроїв у селі вплинула участь окремих євреїв у карних експедиціях німецьких військ проти українського селянства. Особливо сильними за часів гетьманського режиму антисемітськими настроями відзначились селяни-повстанці Таращанського та Звенигородського повітів Київської губернії, які згодом склали одну з частин Червоної армії під час другого походу в Україну. Однак до погромів вдавалися й окремі гетьманські та білогвардійські частини. Німецька й австрійська армії, хоча й не брали участь у погромах, свідомо намагалися відвернути селянську ненависть від себе і скерувати її проти євреїв.

Наймасовіша хвиля погромів розгорнулася весною і літом 1919 р. Найбільше погромів здійснили самозвані «отамани» і «батьки», які, хоч і нерідко виступали від імені Директорії, насправді відмовлялися виконувати її накази, кидали фронт і поверталися у рідні місця. На контрольованих ними територіях вони вели себе як самозвані цар-ки. На їхню частку припадає 40% погромів. Ще 20% вчинили банди, які часто не мали жодного політичного пов'язання. До погромів вдавалися Добровольча (20%) і навіть Червона (6%) армії. Найкривавіші погроми вчиняв Матвій Григор'єв, колишній офіцер російської армії, який спочатку воював під прапорами Директорії, згодом — Червоної армії, і, зрештою, збунтувавшись проти більшовиків, самочинно проголосив себе отаманом України і провадив воєнні дії на власну руку, аж поки не був вбитий Махном наприкінці липня 1919 р.

Однак у масовій свідомості розправи над євреями пов'язувалися передовсім з Директорією. Це штовхало євреїв до російського — білого або червоного — таборів. Єврейські соціалістичні партії, які перед тим виступали союзниками українських соціалістів, все більше підпадали під більшовицькі впливи. Популярності більшовикам додавало те, що Ленін і його представник в Україні Християн Раковський видали декрети із засудженням антисемітизму. Євреї вступали до Червоної армії у таких кількостях, що у 1919 р. більшовицькому командуванню довелося встановити окремий мобілізаційний відділ.

Ні українським, ні єврейським лідерам не бракувало добрих намірів покінчити з погромницькою хвилею. Директорія, незважаючи на хвилю холоду, якою обдало и стосунки з єврейськими соціалістами, продовжувала ліберальну політику щодо єврейського населення. Вона відновила закон про національно-персональну автономію, але поширила його лише на євреїв, виключивши з-під дії закону

російську і польську національні меншини. Український уряд боровся проти антиєврейських насильств усіма можливими засобами. Сам Петлюра звертався до війська з численними закликами й видавав спеціальні накази про покарання винних у погромах військовим трибуналом. Ці зусилля принесли свої скромні результати: у період між червнем і жовтнем хвиля насильств була призупинена. Проте ситуація залишалася поза контролем українського керівництва. Головнокомандувач українськими війсьськами Олександр Греков віддавав накази щодо погромників і погрожував їм військовим трибуналом. Але при загальному розладі військ не можна було перевірити, чи виконувались накази уряду на відстані понад декілька верст від його місцезнаходження.

Українські лідери навесні — влітку 1919 р. являли собою нечисленну й позбавлену впливу групу, яка перебувала на самій вершині вулкану насильства і анархії. Їхня трагедія полягала в тому, що вони розбудили сили, з якими не змогли справитись. Вина за це частково падає і на Директорію: ще під час підготовки антигетьманського повстання розсудливіші соціалісти застерігали замовників від цього кроку, побоюючись вибуху пробільшовицьких настроїв й анархії. Радикалізм та популізм українських соціалістів наклався на хвилю народної стихії й взаємно посилювали одне одного.

І виконавці, і жертви погромів були спадкоємцями Російської імперії, політична система якої не давала своїм громадянам ні досвіду, ні легального механізму для мирного розв'язання суспільних конфліктів, ані розуміння демократичних справ <...>.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації IX–XX століття. – К., 1996. – С. 145–146.

18. ПОСТАНОВА ВУЦВК І РНК УСРР «ПРО ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОПРАВНОСТІ МОВ І ПРО ДОПОМОГУ РОЗВИТКУВІ УКРАЇНСЬКОЇ мови».

1 серпня 1923 р.

Ті спокійні обставини, що склалися після перемоги над контрреволюцією і над голодом, дають Радянській владі змогу розвинути той визвольний національний процес, що почала Жовтнева революція

через скинення влади поміщиків і капіталістів, які разом з царською бюрократією були на території України не тільки експлуататорами робітників і селян, але й русифікаторами, що переслідували та пригнічували українську національність.

За короткий час існування Радвлади на Україні, незважаючи на відтягнення всіх сил культурного фронту, зроблено вже багато в справі розвитку української культури, в справі школи та книжки. Але ця робота не могла усунути нерівності культур, що створилася внаслідок вікового утиску. Через те найближчим завданням Уряду мусить бути усунення цієї нерівності в галузі національної культури.

Те ж саме завдання диктує Радянській владі ще й потреба зміцнення тісної спілки робітників і селян і ще більше пристосування державного апарату до потреб, до побуту і до мови українського народу. Для цього треба збільшити українізацію всього державного апарату.

Залишаючи і на майбутнє обов'язковість для службовців знання російської мови, що є засобом взаємин з найбільшою національною меншістю на Україні і з народами всього Союзу, зокрема з російським народом, і вважаючи, що в сучасних умовах російська мова перестала бути засобом пригнічення в руках привілейованих класів і, навпаки, є засобом прилучення української культури до ви-сокорозвиненої, що має світове значення, — російської культури. Робітничо-селянський уряд України визнає за потрібне все ж таки протягом найближчого часу зосередити увагу держави на поширенні знання української мови. Формальна відмінність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською, — недостатня. Внаслідок відносно слабого розвитку української школи і української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу — життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови.

Щоб усунути таку нерівність, робітничо-селянський уряд вживає низку практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов усіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР.

Щоб досягти зазначеної мети, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів постановили:

I. Загальні засади

1. Мови всіх національностей, що є на території України, проголошуються рівноправними.

2. Кожному громадянину будь-якої національності забезпечується можливість в його зносинах з державними органами і в зносинах державних органів з ним користуватися рідною мовою.

3. Відповідно до переважного числа населення, що говорить українською мовою, вибрати, як переважаючу для офіціальних зносин, українську мову.

4. Відповідно до політичного та культурного значення російської мови та її поширеності на Україні, вважати за найпоширеніші на Україні обидві мови — українську та російську.

5. Згідно з цим робітничо-селянська влада звертатиметься до всього населення України в цілому обома найпоширенішими мовами — українською та російською.

6. В адміністративно-територіальних одиницях (районах, округах, губерніях), а також і в містах з більшістю населення, що належить до національних меншостей, органи влади користуються мовою більшості населення, з додержанням, проте, гарантій для решти національностей, що є в цьому районі.

Примітка 1. Національна меншість творить більшість для даної адміністративно-територіальної одиниці (чи міста) в тому разі, коли вона перевищує своїм числом половину всього населення.

Примітка 2. В тих місцевостях, де ні одна з національностей не має абсолютної більшості, органи влади користуються переважно мовою відносної більшості населення цієї місцевості.

7. На з'їздах, засіданнях Рад, зборах, мітингах, конференціях, прилюдних читанках і всіляких прилюдних виступах кожному громадянину надається право вільно говорити своєю рідною мовою <...>.

IV. Про співробітників державних установ

20. З наданням чинності цьому декретові ніхто з тих громадян, хто не володіє обома найбільш поширеними мовами, не може бути прийнятий на службу в державну установу.

Примітка 1. Приймати на державну службу тих осіб, що не володіють українською мовою і знову вступають, можна виключно зі спеціального в кожному випадкові спеціально зареєстрованого дозволу в центрі — Народного комісара та керівників центральних установ, а в губерніях і округах — Голгубвиконкому й Голокрвиконкому, і при

тому ж доконечним зобов'язанням для кожного, хто вступає знову, вивчити українську мову протягом 6 місяців з дня вступу на службу.

Примітка 2. В районах і селах вступати на державну службу особам, що не знають мови більшості населення даного району й села, а також одної з двох найбільш поширених мов, не дозволяється.

21. Особи, що перебувають на державній службі до моменту надання чинності цьому декретові і не володіють обома найбільш поширеними мовами, мають вивчати їх протягом року.

22. Зазначені в п. 21 особи, що не вивчили в установленій для них строк української мови, підлягають безумовному звільненню з державної служби. Звільнений не може бути прийнятий ні в один з державних органів без знання української мови.

23. Категорії особливо кваліфікованих осіб, а також осіб, що мають спеціальне призначення і можуть бути звільнені від обов'язкового вивчення української мови, встановлює Рада Народних Комісарів особливими постановами.

24. Залізничники, що служать на території України, за винятком потягової бригади, що обслуговує потяги простого сполучення загальносоюзних магістралей, мусять володіти обома найбільш поширеними мовами.

В. Заходи, що забезпечують знання
найпоширеніших на Україні мов

25. Доручити Наркомосові організувати при установах для навчання співробітників радянських установ української мови курси двох типів: короткотермінові з строком навчання на них не більш як 3 місяці і довготермінові (для кваліфікованих робітників) з строком навчання до 9 місяців.

26. Центральним, губернiальним і окружним органам надається право в установленому штатному порядку організувати апарати для обслуговування потреб різних національностей, крім української та російської, з достатнім числом перекладачів <...>.

Культурне будівництво в Українській РСР: Важливі рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1959 рр. : Збірник документів. – К., 1959. – Т. 1. – 1917 – червень 1941 рр. – С. 242–243; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 42–43.

**19. ПОСТАНОВА ВУЦВК І РНК УСРР
«ПРО МОВУ ЗНОСИН ОРГАНІВ ВЛАДИ І ДІЛОВОДСТВА
В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЯХ,
УТВОРЕНИХ ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ОЗНАКОЮ».**

Листопад 1925 р.

Розвиваючи постанову ВУЦВК і РНК УСРР від І серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови» і від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату», — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановили затвердити нижченаведену тимчасову інструкцію про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою.

Тимчасова інструкція про мову зносин влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою

1. В адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою; загальні збори виборців до Рад (сільські, селищні й міські), районові з'їзди Рад, засідання Рад районованих виконавчих комітетів, їхніх комісій, конференцій і інші проводяться мовою національності, що становить більшість людності в даній адміністративно-територіальній одиниці.

Збори окремих груп виборців або громадян, що належать до іншої національності, проводяться мовою даної національності,

Увага.. Громадянам інших національностей надається право на всіх зборах, зазначених у цьому артикулі, спілкуватися своєю рідною мовою.

2. Усі робітники органів влади в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою, а також технічні співробітники, поруч із українською мовою, повинні володіти мовою національності, що становить більшість на території даної адміністративно-територіальної одиниці.

3. Усе діловодство органів влади в районах, утворених за національною ознакою, провадиться мовою національності, що становить більшість людності в даному районі, а в сільських Радах, що входять у той самий район, мовою більшості людності, на території даної сільської Ради.

4. Якщо в склад районів, утворених за національною ознакою, входять адміністративно-територіальні одиниці з більшістю людності іншої національності, то районні виконавчі комітети зносяться з органами цих адміністративно-територіальних одиниць мовою більшості людності в останніх або українською мовою.

5. Зносини сільських Рад, утворених за національною ознакою, з районними органами свого району, проводяться українською мовою, або мовою більшості людності в районі. Зносини районних виконавчих комітетів і сільських Рад, утворених за національною ознакою, і їхніх установ з районними органами влади й сільськими Радами, що їхні території залюднені іншою національністю, проводяться мовою цієї національності або українською мовою.

Увага. Зносини з вищими органами влади проводяться одною з двох найпоширеніших в окрузі мов (українською або російською), а з 1 січня 1926 р. — українською мовою.

6. Усі документи публічно-правового характеру (посвідчення особи, свідоцтва про освіту, виписки з актів громадянського стану й інш.), видані сільрадами й виконавчими комітетами в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою, списуються двома мовами: українською й мовою більшості людності в даній адміністративно-територіальній одиниці, а на бажання заявника — також і російською мовою.

Увага. Видаючи документи заявникові, належить оголосити про його право включити в документ також і російський текст.

7. Обов'язкові постанови районних виконавчих комітетів у районах, утворених за національною ознакою, належить оголошувати українською мовою або мовою національності, що становить більшість людності в даному районі, а в селах даного району зі складом людності інших національних меншостей їх належить оголошувати мовою національних меншостей, що становлять більшість у даних селах.

8. Печатки районних виконавчих комітетів і сільських Рад адміністративно-територіальних одиниць, утворених за національною ознакою, а також інших місцевих органів влади цих адміністративно-територіальних одиниць, що їм на підставі закону надано право вживати печатки, виготовляються з двома мовами: українською й відповідної національності. Цими мовами виготовляються і штампи зазначених органів влади.

Увага. Печатки і штампи виготовляються так, щоб:

а) на печатці в горішньому обідку був український текст, а в нижньому - текст мовою відповідної національності;

б) на штампі ліворуч був би український текст, а праворуч — текст мовою відповідної національності.

9. Нагляд за впровадженням у життя цієї тимчасової інструкції покладається на округові й районів виконавчі комітети районів, утворених за національною ознакою.

Харків, листопад 1925 р.

Голова Всеукраїнського Центрального
Виконавчого Комітету Петровський За
Голову Ради Народних Комісарів УСРР
Сербиченко

*Національні відносини в Україні у XX ст. :
Збірник документів і матеріалів. – К., 1994. – С.
126–127; Національні процеси в Україні. Історія
і сучасність. Документи і матеріали. У двох
частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 59–60.*

20.3 3 ЛИСТА ОЛЕКСАНДРА ШУМСЬКОГО ДО ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У.

3 лютого 1927 р.

Зараз же становище комуніста-українця в партії таке, що він перебуває під постійним підозрінням в націоналізмі і його на кожному кроці б'ють свої ж члени партії. Це становище комуніста-українця в партії деморалізує його, пригнічує і не дає можливості йому розвернутись в боротьбі з українським націоналізмом. Таке становище комуніста-українця в партії прекрасно бачить націоналістичний табір і або не надає жодного значіння виступам комуністів-українців («Гавкай, мовляв, все одно ж ти не маєш жодної сили і влади: тебе ж самого ганяють, як цуцика»). Або, як це можна спостерігати при стосунках українців-партійців з безпартійними в атмосфері теперішніх нагінок на комуністів-українців в партії, який-небудь Голубович чи Хоткевич просто злорадно насміхається і саркастично висловлює своє співчуття комуністам-українцям («Що ж це воно, мовляв, таке,

адже ж ви, здається, не за страх, а за совість ганьбите все українське, а вас все ж таки б'ють і не вірять, кепське, мовляв, ваше становище»). Розуміється, кожному свідомому партійцю-українцю прекрасно відомо, що таке співчуття і такі розмови є лише засобом в руках націоналістичного табору, деморалізації менше стійких елементів нашої партії. Але треба прямо сказати, що в розпорядженні комуніста-українця є мало розумних і переконуючих аргументів, щоб парировати такі балачки. На жаль, треба констатувати, що в словах ворога щодо оцінки становища комуніста-українця в партії багато гіркої правди, бо комуніст-українець дійсно почуває себе пасинком партії.

Я доводив, що перебування українця-партійця під постійним підозрінням націоналізму, в атмосфері недовір'я і постійних націнок, позбавляє його всякого авторитету перед безпартійними, паралізує його босздатність в боротьбі з українським націоналізмом, робить його пасивним і приводить його до того, що він забивається в кут і мовчить. Або породжує друге хворобливе явище, утворює тип комуніста, аля тов. Хвиля (під час Лебедівщини в 1921—22 році цей тип персоніфікувався в особі тов. Мусульбаса, що, кажуть, зривав навіть портрети Шевченка в клубах, як прояв націоналізму), що в погоні завоювати довір'я в русотяпськи настроєної частини партії доходить до головоутипства і садизму в боротьбі з українським націоналізмом (що лише збільшує націоналізм), ізолюється від суспільно-культурного українського процесу і не тільки губить можливість комуністичного впливу на цей процес і, таким чином, перестає бути корисним для партії, а навіть просто стає шкідливим.

До цього веде неправильна тактика переведення в життя ухвал червневого пленуму, неправильність якої виявляється в ударі по українській партійній прослойці замість того, щоб підбадьорити її і притягти до керівництва. Така тактика перевертає вверх ногами зміст ухвал червневого пленуму, утворює прірву між резолюціями і практикою і виправдовує русотяпські гасла, що гуляють в партійній організації: «украинизация без украинцев» або «мы проведем украинизацию не украинскими руками <...>».

Будівництво Радянської України: Збірник. – Х.: Б.р. – С.134–135; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 107–109.

**21. ПОСТАНОВА ЦВК І РНК КРИМСЬКОЇ АСРР
«ПРО ТАТАРИЗАЦІЮ ДЕРЖАВНИХ АПАРАТІВ
ТА ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ТАТАРСЬКОЇ МОВИ
В УСТАНОВАХ РЕСПУБЛІКИ».**

9 лютого 1929 р.

В целях широкого и активного вовлечения татарских трудящихся масс в советское строительство и проведения в жизнь постановления первого учредительного съезда советов Крымской Советской Социалистической республики о применении татарского языка в государственных учреждениях Президиум Центрального Исполнительного Комитета и Крымсовнарком постановил:

1. . Образовать при КрымЦИКе постоянную комиссию по татаризации советских аппаратов и применению татарского языка в государственном быту в составе: Предкрымчика тов. Гавена, Фирдеса, Меметова, Чебан-Заде и наркомвнудела.

2. На комиссию низлагается разработка мероприятий и подготовка материалов, связанных с вопросом о татаризации советских государственных аппаратов и применении татарского языка в государственном быту.

3. Комиссии предоставляется право кооптации новых членов с утверждения Президиума КрымЦИКа, устройство совещаний с привлечением компетентных лиц и заинтересованных учреждений.

4. Для перевода на татарский язык всех декретов и законоположений Всероссийских центральных органов и государственных актов и распоряжений КрымЦИКа и Совнаркома, а равно для издания на татарском языке популярных сборников существующего законодательства учреждается при Крымевнаркоме центральная коллегия переводчиков, состав коей определяется Президиумом КрымЦИКа.

5. На местах при окрисполкомах учреждаются должности переводчиков для перевода с татарского на русский и с русского на татарский языки всякого рода документов и бумаг, а также словесных заявлений.

6. Ввести в штаты наркоматов в центре и на местах должности практикантов из татар на основе оплаты их труда за время их практики подытоженным минимумом и несения ими определенной практической работы.

7. Все законодательные акты и правительственные обращения должны издаваться с переводами их на татарский язык.

8. Вывески, плакаты, лозунги, воззвания, вывешиваемые правительственными учреждениями и лицами, должны иметь перевод текста их на татарский язык.

9. Штампы, заголовки бумаг, бланки и печати правительственных учреждений и должностных лиц и профессиональных и кооперативных организаций должны быть снабжены параллельными текстами на татарском языке,

10. С опубликованием сего вменяется в обязанность всем государственным учреждениям, должностным лицам и организациям прием всякого рода заявлений на татарском языке.

Примечание. Прием счетов на татарском языке временно не производить; счета на татарском языке обязательно переводить на русский.

11. Отменить все существующие ограничения в отношении татарского языка, как, например, подачу телеграмм, разговоры по прямому проводу и пр,

Примечание. В силу местных условий в Крыму и в виду невозможности установления контроля, переговоры на татарском языке по телефону временно допустить только официальные.

Председатель КрымЦИКа — Гавен
Председатель СНК — Саид-Галиев
Управ, делами СНК — Мазыкин 10
февраля 1929 г.

Красный Крым. — 1922. — 14 февраля.

22. ПРО КУЛЬТУРНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ : З СТЕНОГРАФІЧНОГО ЗВІТУ ЗАСІДАННЯ КОЛЕГІЇ НКО УСРР.

7 грудня 1930 р.

Північний Кавказ складається з чотирьох країв. Населення Північного Кавказу становить 4,5 мільйони. Нацменшості становлять 54% від загальної кількості населення Північного Кавказу. Українське населення становить 37,5%, а коли взяти населення не лише по сільських

місцевостях, то відсоток підвищується до 44,5%. По містах українське населення становить 22%. В Краснодарі кількість українського населення перевищує кількість українського населення по всіх містах.

Північний Кавказ являє собою різнобарвну країну. Він має 102 нацменшості. Північний Кавказ так само має свої економічні та соціальні особливості. Там зберігається і патріархальний, і капіталістичний розвиток.

Зважаючи на національну різнобарвність і соціально-економічні умови, розв'язувати національне питання на Північному Кавказі надзвичайно важко. Це питання надзвичайно складне.

Українці почали українізувати Північний Кавказ з 1590 р. До 1850 р. українці, що переселились до Північного Кавказу, використовувались на колонізаторські мети та для завоювання Кавказу й становили собою кубанське військо, а потім були об'єднані з чорноморським військом.

Ті, хто не мали права на звання козака, становили собою так званих «городовиків».

До Жовтневої революції українське національне питання мало майже такий самий характер, як і на Україні: панувало просвітянство на відповідному соціально-куркульському ґрунті.

Тому, незважаючи на те, що українці становлять на Кубані переважну більшість, вони в найбільшій мірі зберегли українську мову з тої причини, що українська Кубань не зазнала тої російської солдатчини, яку зазнала безпосередньо Україна. Українське населення пізніше заселило Північну частину, Ставропольщину, Перщину.

Ця схема і дає можливість зрозуміти, що українське населення Північного Кавказу ніколи не поривало свого культурного зв'язку з Україною, але, незважаючи на те, що українське населення зберегло в чистоті українську мову, побут і інші ознаки української національності, все ж під час революції Північний Кавказ не визнано за Україну, Козацьку Україну визнано за Кавказ, а не за Україну, що зробило велику трудність у визнанні самовизначення нації. Українське населення Кубані вважало свою територію за козацьку і націй козацькій території кубанські патріоти бажали побудувати окрему кубанську самостійну державу, формально прифарблену в Україну.

Українські рухи на Північному Кавказі були і до Жовтневої революції, також як і по всій Україні, і лише після Жовтневої революції почали охоплювати Кубань громадянською війною до певної міри стихійно. По всій Кубані були організовані просвітянські і

українські школи, але коли почалася реакція, денікінщина, українські установи на Північному Кавказі геть було знищено, що спричинилось до жорстокої класової боротьби.

Українське питання на Північному Кавказі не могло бути на початку Жовтневої революції актуально розв'язано. Тільки після вирішень XII партз'їзду почала у нас розвиватись, але довгий час тривала дискусія про Україну і українську мову, що перешкоджало запровадженню українізації на території Північного Кавказу.

Дискусія точилася протягом декількох років. Одні доводили, що ніякої української мови не існує, що з історичних причин на Кубані утворилась своєрідна мова, а не українська, другі доводили, що на Кубані збереглась українська мова у своїй чистоті. Ця дискусія значно затримала запровадження українізації. Вона живилась великодержавницькими тенденціями, шкідливо відбиваючись на українізації Північного Кавказу. Проти українізації надзвичайно активно виступав класовий ворог України — глитай, той самий, що брав участь у Кубанській раді та прагнув до утворення окремої Кубанської держави. Реакційна частина кубансько-української інтелігенції так само виступала проти українізації і, виступаючи, проявляла український національний шовінізм, що так само в великій мірі перешкоджало запровадженню українізації на Кубані. Характерно те, що цей шовінізм зберіг в собі колонізаторські тенденції на Північному Кавказі.

Коли приступили до запровадження суцільної колективізації на Північному Кавказі, коли почали ліквідувати глитайню, тоді стало легше запроваджувати українізацію.

Треба відзначити, що фашистські часописи зчинили великий галас, що суцільна колективізація мусить знищити національність, в той час. коли ми, виходячи з досвіду, говоримо, що суцільна колективізація є шлях до розвинення національності. Отже, ці, запроваджені радянською владою заходи, створили найкращий ґрунт для запровадження українізації.

Чіткі настановлення, що ми їх одержали в 1929 р., внесли повну ясність в це питання. Настановленнями наших директивних органів було покладено край всяким дискусіям з приводу того, чи існує українська мова на Північному Кавказі, та балачкам про існування так званої окремої кубанської мови.

Ця тенденція виявляє себе і зараз, але не з такою силою, як це було раніше. Суцільна колективізація у великій мірі сприяє розв'язанню

українського національного питання на Північному Кавказі. Зараз є певні досягнення в цій справі, звичайно, досягнення великі в порівнянні з тим, що ми мали 2—3 роки тому.

Зараз ми маємо 1 педінститут і 8 технікумів. До цього часу мали 1 Полтавський технікум. Утворено український відділ при Кубанському робфаці і український відділ при Кубанському педінституті.

Коли ми розглядали постанову про допомогу нам з боку НКО УСРР, ми ухвалили, що треба відкрити Український педінститут, Кубанський медінститут і цілу низку технікумів; щодо сільськогосподарського інституту — це питання ще не вирішено практично.

У 1928 р. ми мали учнів, що вчилися на українській мові. Крім того, у зв'язку з посиленням українізації, ми видали через видавництво Північного Кавказу цього року 12 назв і через філію Центро- видаву протягом цього року повинно бути видано 659 аркушів тиражем 2416 тис.

Зараз у нас друкується 8 назв на 18 арк. — 115000. Друкується 7 назв з художньої літератури. Зараз підготовляється до видання в найближчий час 7 назв на 24 арк. — 33 тис. По національній політиці видається 25 назв — 87 арк. І по громадських і політичних питаннях — 16 назв — 93 арк.

Так що в цій галузі ми провадимо досить значну роботу і створено досить сприятливі умови для розгорнення цієї справи. В цій справі бере участь і Головний комітет і Центрвидав СРСР.

На сьогодні ми маємо досить згуртовану групу українських письменників на Північному Кавказі, так що друкуються більш- менш визнані твори. Зараз ставимо питання про те, щоб найближчим часом утворити українську організацію письменників. Зараз маємо українську секцію при ПКАПі в Краснодарі та при ВОКПУ. Досвід цих організацій довів, що нам треба створити окрему письменницьку організацію пролетарських та селянських письменників. Виходячи із специфічності наших умов, ми повинні створити таку єдину організацію, що могла б посилити керівництво і контроль над своїми силами.

В зв'язку з ліквідацією округ створились кращі умови для запровадження українізації. В найближчий час маємо організувати 9 районних газет, крім красвої «Червона газета», маємо видати педагогічний і літературний щомісячник, маючи на увазі, що в майбутньому з цього буде утворено 3 журнали — літературний,

науково-педагогічний, політико-громадський. А тому ми заходились коло видання цього часопису.

Ми певні в тому, що здійснити національну політику партії і радянської влади на Північному Кавказі щодо українізації ми зможемо, але це цілком залежить в певній мірі і від тої допомоги, яку ми дістанемо від НКО УСРР.

Ми ухвалили таку резолюцію:

Звернути вашу увагу на те, що ми потребуємо від вас допомоги в справі художнього обслуговування української трудящої людности Північного Кавказу. Ми не маємо ні українських театрів, ані інших художніх організацій, і тому, не випадково, що Недовський не має успіху на Північному Кавказі. Просвітянські гуртки є, але театру справжнього немає і можна це зробити лише за допомогою НКО УСРР та його керівництва, бо ми не маємо сил, щоб виконати цю роботу на цій ділянці. В цій галузі нам також потрібна допомога.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. – К., 1997, – С. 188–191.

23. ПРО РЕОРГАНІЗАЦІЮ НАЦІОНАЛЬНИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ: З ПОСТАНОВИ ЦК КП(б)У.

10 квітня 1938 р.

Перевіркою встановлено, що вороги народу — троцькісти, бухаринці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в очаги буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей.

Практика насадження національних шкіл завдавала величезну шкоду справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості приобщатись до радянської культури і науки, не давала можливості надалі набувати освіти в технікумах, вищих учбових закладах.

Виходячи з рішення ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У визнає недоцільним і шкідливим далі існування особих національних шкіл, особих національних відділів та класів при звичайних радянських школах і постановляє:

1.Реорганізувати особі національні німецькі, польські, чеські, шведські й інші школи і технікуми в радянські школи звичайного типу, а також ліквідувати особі національні відділи, відділення і класи при звичайних школах, технікумах і вузах.

2.Реорганізувати Одеський німецький педагогічний інститут в інститут іноземних мов.

3.Учнів особах національних початкових, неповних середніх шкіл, особах національних технікумів і педшкіл, особих національних відділів при них розмістити в сусідніх радянських школах, технікумах і педшколах звичайного типу, забезпечивши їх педагогічними кадрами, підручниками та навчальними приладдями.

4.Якщо в найближчих, сусідніх учбових закладах розмістити учнів не можна, необхідно особі національні школи, технікуми, педшколи, особі відділи, відділення і класи при них реорганізувати шляхом переведу їх на учбові плани і програми радянських шкіл, технікумів, педшкіл звичайного типу з викладанням на українській або російській мові, запровадивши з осені 1938 р. прийом в ці учбові заклади дітей і інших національностей.

5.Приміщення, які звільняються від реорганізованих особих національних учбових закладів, обов'язково використати для відкриття нових шкл, технікумів, педшкіл та поліпшення умов роботи існуючих шкіл, педтехнікумів, як то ліквідація двох, трьохзмінності, розукрупнення їх тощо.

6.Зобов'язати Наркомосвіту УРСР, Наркомздоров'я, Нарком- зем, Наркомліс, Наркоммісцевпром УРСР до 1 травня 1938 р. провести всю підготовчу роботу, затвердити строки і порядок реорганізації кожної радянської школи, технікуми, педшколи. Одеського німецького педінституту, болгарського відділення при Одеському українському педінституті, польського відділення при Київському педінституті, особих національних відділів, відділень та класів в школах, технікумах і педшколах, закінчивши всю роботу до 1 серпня 1938 р.

7.Зобов'язати перших секретарів обкомів КП(б)У і Наркомосвіту УРСР до 1 травня 1938 р. представити на затвердження ЦК КП(б)У план реорганізації кожної особі національної школи, технікуму, педшколи, відділень і класів при них.

Всю роботу по реорганізації особих національних учбових закладів секретарям обкомів КП(б)У взяти під особистий контроль і керівництво.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 255–256.

24. ПРО ОБОВ'ЯЗКОВЕ ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В НЕРОСІЙСЬКИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ: З ПОСТАНОВИ РНК УРСР І ЦК КП(б)У.

20 квітня 1938 р.

Виходячи з рішення Ради Народних Комісарів Союзу РСР і Центрального Комітету ВКЩб) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей» Рада Народних Комісарів УРСР і Центральный Комітет КП(б)У постановляють:

1. З 1 вересня 1938 р. ввести викладання російської мови як предмет вивчення по всіх неросійських школах України.

2. Вивчення російської мови почати по всіх початкових школах з II класу, а по всіх неповних середніх школах — з III класу.

3. Встановити такий обсяг знань російської мови для учнів початкових, неповних середніх і середніх неросійських шкіл:

а) учні, що закінчують початкову школу (4 класи), повинні одержувати такий запас російських слів, який дозволяв би їм зрозуміти просту розмовну мову, вільно розповідати російською мовою про знайомі їм явища оточуючого життя, володіти елементарними навичками читання і письма російською мовою;

б) учні, що закінчують неповну середню школу (7 класів), повинні вміти вільно і правильно висловлювати свої думки російською мовою як усно, так і на письмі, мати навички самостійного користування книжкою, яка відповідає їх віку, знати основи російської граматики і синтаксису і на деяких прикладах бути обізнаними з російською літературою;

в) учні, що закінчують середню школу (10 класів), повинні знати основні закони і правила російської мови, вміти вільно читати, тобто

розуміти художню і наукову літературу, усно і на письмі викладати зміст прочитаного і свої думки правильною російською мовою.

4. Внести зміни в діючі навчальні плани початкових, неповних середніх і середніх неросійських шкіл <...>.

5. Зобов'язати Народний комісаріат освіти УРСР до 1 травня 1938 р., відповідно з завданням вивчення російської мови і новим навчальним планом, подати Раді Народних Комісарів УРСР на затвердження проект навчальних планів з російської мови для початкових, неповних середніх і середніх неросійських шкіл на 1938/39 навчальний рік.

До 10 травня 1938 р. переглянути програми з російської мови неросійських шкіл України, звернувши увагу на недопустимість перевантаження їх навчальним матеріалом.

Передбачити в програмах з російської мови для V—IX класів вивчення, в порядку літературного читання, кращих зразків художньої російської літератури з тим, щоб, починаючи з VIII класу приступити до вивчення систематичного курсу російської літератури, виділивши для цієї мети з загальної кількості годин, відведених на російську мову в VIII, IX, X класах, по 2 год. на тиждень.

6. Для забезпечення належного вивчення російської мови в неросійських школах запропонувати Народному комісаріату освіти до початку 1938/39 навчального року:

а) видати буквар, книжки для читання, підручники з граматики, урахувавши при цьому особливості вивчення російської мови в школах з неросійською мовою викладання;

б) видати необхідну методичну літературу, наочні приладдя (орфографічні таблиці, картини по розвитку мови), видати серію дитячої художньої літератури російською мовою для класного і поза-класного читання учнями.

Доручити Академії наук УРСР до 1 грудня 1938 р. видати масовим тиражем російсько-український словник.

7. Народному комісаріатові освіти УРСР до 13 травня 1938 р. переглянути і подати на затвердження Ради Народних Комісарів УРСР і Комітету в справах вищої школи при Раді Народних Комісарів Союзу РСР навчальні плани педагогічних шкіл, педагогічних інститутів і державних університетів, ввести по всіх відділах і факультетах викладання російської мови з тим, щоб студенти, які закінчують педагогічні учбові заклади, добре володіли російською мовою.

8. Ввести викладання російської мови як предмета вивчення в бібліотечних, політосвітніх школах і школах освіти дорослих.

9. Народному комісаріатові освіти УРСР затвердити всі навчальні і плани і програми всіх учбових закладів не пізніше 13 травня 1938 р.

10. Встановити, як правило, що викладання російської мови в початкових школах повинно проводитись учителями, які володіють рідною мовою учнів.

11. Запропонувати Народному комісаріатові освіти УРСР з осені 1938 р. при вчительських, педагогічних інститутах і університетах організувати аспірантуру для підготовки кадрів наукових працівників в галузі російської мови; в учительських інститутах — Київському, Полтавському, Ворошиловградському, Одеському, Запорізькому, Лубенському, Вінницькому, Харківському і Чернігівському організувати дворічні відділи з російської мови; в педагогічних інститутах — Київському, Харківському, Сталінському, Полтавському, Ворошиловградському, Одеському, Запорізькому, Ніжинському і Тираспольському організувати чотирирічні відділи російської мови і літератури.

12. Зобов'язати Народний комісаріат освіти УРСР організувати в жовтні 1938 р. п'ятнадцятиденний семінар для підвищення кваліфікації викладачів з російської мови і літератури педагогічних, бібліотечних і політосвітніх шкіл.

Дозволити Народному комісаріатові освіти УРСР витрати на організацію цих семінарів провести за рахунок державного бюджету по кошторису Народного комісаріату освіти УРСР на 1938 р.

13. Народному комісаріатові освіти УРСР і обласним комітетам КП(б)У протягом літніх канікул організувати масову перепідготовку вчителів російської мови з метою підвищення їх кваліфікації, а саме:

а) в серпні організувати при середніх школах у кожному районному центрі місячні курси перепідготовки, охопивши цією перепідготовкою 16500 учителів I—IV класів;

б) в обласних центрах, містах і районах, де є педагогічні, вчительські інститути і педагогічні школи, організувати місячні курси перепідготовки 3500 вчителів російської мови V—VII класів;

в) для підготовки викладачів курсів по перепідготовці вчителів I—IV класів з 1 травня 1938 р. організувати при вчительських і педагогічних інститутах (де є мовно-літературні відділи) семінари

з кращих учителів російської мови без відриву від виробництва в кількості 500 чоловік.

14. Зобов'язати Народний комісаріат фінансів УРСР визначити джерела коштів для проведення намічених цим рішенням заходів.

15. В рахунок затвердженого Радою [Народних] Комісарів УРСР 17 березня 1938 р. контингенту прийому на курси підготовки учителів V—VII класів встановити набір 1550 чоловік для підготовки учителів російської мови.

16. Зобов'язати Народний комісаріат освіти УРСР направити на постійну роботу в V—X класи Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки 20 учителів російської мови, забезпечити школи Молдавської АРСР необхідними підручниками з російської мови і літератури, методичною літературою і наочним приладдям (орфографічні таблиці, картини по розвитку мови та ін.),

*Збірник законів УРСР. – 1938. – № 27. – Ст. 105;
Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 –
червень 1941 р. – К., 1986. – С. 262–265;
Національні процеси в Україні. Історія і
сучасність. Документи і матеріали. У двох
частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 257–258.*

25. ПРО ЛІКВІДАЦІЮ І РЕОРГАНІЗАЦІЮ НАЦІОНАЛЬНИХ РАЙОНІВ І СІЛЬРАД. 5 березня 1939 р.

На основании решения ЦК ВКП(б) от 16 февраля 1939 г.: Ликвидировать искусственно созданные следующие районы: Коларовский, Люксембургский, Молочанский и Ротфронтовский — Запорожской обл.; р-н им. Фрица Геккера — Николаевской обл.; Благоевский, Зельцкий, Карл-Либкнехтовский и Спартакровский р-ны — Одесской обл.; Старо-Караиский р-н — Сталинской обл., распределив входящие в состав этих районов сельсоветы по другим районам <...>.

*Національні процеси в Україні. Історія і
сучасність. Документи і матеріали. У двох
частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 260.*

**26. ПОВІДОМЛЕННЯ Л. БЕРІЯ Й. СТАЛІНУ
ПРО ХІД І РЕЗУЛЬТАТИ ОПЕРАЦІЇ
З МАСОВИХ ДЕПОРТАЦІЙ.
15 червня 1944 р.**

4 июля 1944 года НКВД СССР докладывал, что выселение из Крыма спецпереселенцев — татар, болгар, греков, армян — закончено. Всего было выселено 225009 человек, в том числе татар — 183155 человек, болгар — 12422, греков — 15040, армян — 9621, немцев — 1119, а также иноподданных — 3652.

Все татары к местам расселения прибыли и расселены в областях Узбекской ССР — 151604 человека, в областях РСФСР согласно постановлению ГКО от 21 мая 1944 года — 31551 человек.

Болгары, греки, армяне и немцы в количестве 38802 человек находятся в пути в Башкирскую АССР, Марийскую АССР, Кемеровскую, Молотовскую, Свердловскую, Кировскую области и Гурьевскую область Казахской ССР.

3652 человека иноподданных для расселения направляются в Ферганскую область Узбекской ССР. Все прибывшие спецпоселенцы размещены в удовлетворительных жилищных условиях. Значительная часть расселенных спецпереселенцев татар включились в работу по сельскому хозяйству — в колхозах и совхозах, на лесоразработках, на предприятиях и строительстве. При проведении операции по выселению на местах и в пути происшествий не было.

Л. Берия

Коммунист. — 1991. — № 3. — С. 109.

**27. З ДОВІДКИ ПРО ВЛАШТУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР УКРАЇНЦІВ, РОСІЯН І БІЛОРУСІВ,
ВИСЕЛЕНИХ ІЗ ПОЛЬЩІ І ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ.
Не раніше 1 травня 1947 р.**

С осени 1944 года по 1 мая 1947 г. из Польши и Чехословакии переселено в Украинскую ССР 120820 семейств, в них 482009 душ украинского, русского и белорусского населения.

В настоящее время 22943 семейства украинского населения, прибывшего из Польши, не имеют домов и хозяйственно еще не устроены.

Причиной неудовлетворительного хозяйственного устройства переселенцев является недостаточное внимание к нуждам переселенцев и слабо поставленная массово-политическая работа среди них со стороны исполкомов областных, городских и районных советов депутатов трудящихся и обкомов, горкомов и райкомов КП(б)У. Так, из запланированных в восточных областях УССР к строительству в 1946 году 10126 домов, фактически построено и отремонтировано только 6997 домов. В западных областях УССР из 89580 домов, оставленных гражданами, эвакуированными в Польшу, передано переселенцам из Польши 63629 домов.

Недостаточной массово-политической работой среди переселенцев, невнимательным отношением к их хозяйственному устройству, а также засухой и недородом в 1946 году, незамедлили воспользоваться вражеские националистические элементы, ведущие агитацию среди переселенцев против мероприятий партии и правительства, направленных на своевременное хозяйственное их устройство, против вступления переселенцев в колхозы, против их активного участия в хозяйственной и политической жизни страны.

В результате этого, по состоянию на 1 апреля 1947 года, из 39726 семейств, эвакуированных из Польши в восточные области УССР, самовольно выбыло в западные области 31042 семейства.

Проектом постановления Совета Министров УССР и Центрального Комитета КП(б)У предусматривается:

1. До 1 октября 1947 года построить 19000 жилых домов для переселенцев из Польши и Чехословакии. Постройка домов для переселенцев является строительством первостепенной важности, в связи с чем, все строительные материалы, выделенные для колхозного и сельского строительства в первую очередь должны направляться на строительство домов для переселенцев.

2. Исполкомы областных и районных Советов депутатов трудящихся, обкомы и райкомы КП(б)У обязываются:

- а) проверить состав и работу строительных бригад по строительству домов для переселенцев, а там, где это необходимо, пополнить строительные бригады с таким расчетом, чтобы закончить строительство домов для переселенцев к 1 октября 1947 года.

- б) исполкомам облсоветов депутатов трудящихся западных областей до 1 июня 1947 года разработать мероприятия по строительству домов для переселенцев и оказания им помощи со стороны земельных обществ;

в) к 10 июня предоставить план строительства домов для переселенцев по каждому колхозу и земельному обществу;

г) организовать заготовку и вывозку леса из лесосечных фондов, выделенных областям на 1947 год для сельского и колхозного строительства, выделив для этой цели необходимое количество людей и транспортных средств;

д) в месячный срок выявить количество жилых домов, оставленных переселенцами выехавшими в Польшу, и незаконно занятых местными лицами и разными организациями, и передать эти дома переселенцам, прибывшим из Польши и Чехословакии;

е) разрешить исполкомам облсоветов Ровенской, Волынской и Тернопольской областей после рассмотрения граждан украинской, русской и белорусской национальностей, прибывших из Чехословакии, предоставлять жилые и хозяйственные постройки украинскому населению, прибывшему из Польши, из фонда жилых домов, оставленных чехами и словаками, переселившимися в Чехословакию.

1. Для улучшения материально-бытовых условий переселенцев, Госплану Совета Министров УССР выделить за счет поставок для УССР:

- трикотажных изделий на сумму 1000,0 т. р.
- чулочных изделий на сумму 300,0 т. р.
- обуви некондиционной на сумму 5400 пар

Министерству торговли УССР (тов. Лукашеву) предусмотреть по II и III кварталах 1947 года выделение целевым назначением для переселенцев шерстяных и хлопчатобумажных тканей за счет тканей, получаемых от Министерства текстильной промышленности СССР в счет переработки шерсти, поступившей по поставке НРРА, на сумму 3 миллиона рублей.

2. Для проверки хозяйственного устройства переселенцев и для оказания практической помощи на местах в деле хозяйственного устройства, командировать в области ответственных работников ЦК КП(б)У, министерств и центральных организаций.

3. Обкомам, горкомам и райкомам КП(б)У усилить массово-политическую работу среди переселенцев, выделив для, этой цели опытных пропагандистов и агитаторов.

Наряду с глубоким разъяснением политики Партии и Правительства, добиться активного участия переселенцев в хозяйственном и

культурном строительстве, в общественной жизни колхозов, совхозов и сел.

6. Исполкомам облсоветов депутатов трудящихся и обкомам КП(б)У отчитаться перед Советом Министров УССР и ЦК КП(б)У не позже 5 сентября об окончании хозяйственного устройства переселенцев.

Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2. 1946–1947. – Львів, 1998. – С. 239–241.

28. ІНФОРМАЦІЯ
МІНІСТРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРСР
СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У
ПРО НАСЛІДКИ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА».
26 травня 1947 р.

В настоящее время Войском Польским в своей пограничной полосе проводятся операции по борьбе с украинскими националистами и бандами УПА.

В связи с этим, украинское и польское население из районов, пораженных бандитизмом, сопредельной пограничной полосы — Лгобачевского, Ярославского, Лисковского, Перемышльского и Санокского уездов переселяется на западные земли Польши по реке Одер.

На этой почве среди украинского населения пограничной полосы Польши отмечается резкое недовольство проводимыми мероприятиями и стремление к переходу на постоянное жительство в СССР.

Только за 15 дней мая месяца сего года из этой категории населения нелегально перешли границу в Советский Союз 20 семей в количестве 104 чел., которые задержаны пограничными войсками МВД Украинского округа.

При досмотре товарного эшелона, прибывшего 2 мая с. г. из Польши на Станцию Рава-Русская, обнаружены и изъяты две листовки, написанные от руки различными почерками на украинском языке, в которых излагаются просьбы к Верховному Совету СССР и в частности к товарищу Сталину о переселении украинцев на территорию Советского Союза.

Докладывая об изложенном, прошу разрешения размещения этой категории беженцев в западных областях Украинской ССР, Министр внутренних дел Украинской ССР Строкам

Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2. 1946–1947. – Львів, 1998. – С. 239-241.

29. ЗІ СПОГАДІВ ПЕТРА ШЕЛЕСТА ПРО СТАВЛЕННЯ ВИЩОГО СОЮЗНОГО КЕРІВНИЦТВА ДО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І КУЛЬТУРИ (кінець 1960-х років)

Було це ще наприкінці вересня 1965 року <...>. Готувалося засідання Президії (Політбюро) ЦК. Приїжджаю до Москви <...>. Приїхав, бачу, щось не те <...>. Щось сталося <...>.

Обговорювалося багато питань (порядок денний був у кожного), зараз і не все пригадую, — про роботу промисловості, про підготовку чергового Пленуму ЦК, про скликання Верховної Ради. Все вирішили. Раптом Брежнєв витягає з кишені якийсь пожмаканий папірець і каже: «Так, тут є ще одне питання — про листа товариша Шелеста. Ми одержали ось такого листа. Комісія, яку створили, розглянула все. розбіралася... Петро Юхимович не має рації».

Перше слово взяв Суслов. «Я вважаю, що товариш Шелест узагалі, в цілому не має рації, бо він вторгається у межі ленінської зовнішньої торгівлі. Підриває її. І так не можна себе поводити — це роз'єднує народи, розумієте: роз'єднує». І зиркає злостиво в мій бік.

Я питаю: «Причому тут роз'єднання народів? Питання ж у нас конкретне»

Суслов знов: «А взагалі, я повинен сказати вам, що на Україні далеко не все гаразд — уся Україна говорить українською мовою!»

Я аж сторопів: «А що, вона має турецькою розмовляти, чи як?»

Тут підключився Демічев. секретар ЦК КПРС: «І взагалі, там у Шелеста українізацією займаються!»

Знову не витримую: «Де в Шелеста? Як українізацією? Ніякою українізацією не займаються. Є і російські школи, є і українські школи — на великий жаль, українських шкіл меншає».

Демічев: «А Шевченко в них — кумир». І на Суслова дивиться.

Тут мене прорвало: «Так, Шевченко у нас кумир. Його і в нашій країні. і за кордоном вважали великим демократом, геніальним поетом».

Демічев почав заперечувати: «Так, але ж він у вас кумир молоді. У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять. У вас..

Я, відчуваючи, що остаточно втрачаю самоконтроль: «Ну так це і добре. А як ти помреш, хто тебе згадає, хто квіти віднесе?»

Суслов втручається: «І потім у вас всі вивіски українською мовою. Що це таке?»

«Ну а якою мовою вони мають бути? Якою? Є українською, є російською».

Суслов тоді використав свій найголовніший козир: «Узагалі там, у вас на Україні багато проявів націоналізму!»

Я сторопів, стримався, але голос підвищив, мабуть, таки добряче: «У чому, Михайле Андрійовичу, прояви націоналізму? Це ж звичайні сталінські ярлики!»

А Демічев так незворушно. «А в тому, що багато говорять українською мовою, і в тому, що Шевченко надмірно шанують».

І Суслов його підтримав. А тут ще підкотився Рашидов: «У нас рюський язык в большом почьоте, мі рюський язык уважаєм, любім, ізучаєм. Мі его на первій место ставім, мі знаєм не так, как на Україні...»

Я не витримав: «Та хоч ти замовкни, ти його не знаєш: коли виступаєш — нічого зрозуміти не можна».

Парили мене добряче. Потім ще виступив, підло так, Шелепін — він очолював тоді Комітет партійно-державного контролю, писав окремого листа, мовляв, на Україні місництво, порушують під крилом і керівництвом Шелеста та Казанця п ланову державну господарську дисципліну. То була нісенітниця, але це вже інша історія <...>.

Леонід Ілліч вирішив трохи змінити тему, пожартувати: «Ось у нас при Скрипникові українізацію проводили. Так це була скрип-никівщина! При Скрипнику, ви знаєте, я працював на заводі, коли українізацію проводили — що це було, це був абсурд, сміх. Та й взагалі українська мова — це ж... це суржик російської мови».

Підгорний сидів поруч і мовчав, але почав закипати.

Питає: «Ви так вважаєте?»

Т знов почав Леонід Ілліч: «Так, щодо українізації».

«Ось це так! Це новина! Договорився, Леоніде Іллічу! Тоді й культура українська — суржикова, штучна. Як же це так: український

народ, українська мова, українська культура існують століттями, і їх суржилом назвати?» (А Суслов видить і всі мої «крамоли» занотовує).

Брежнєв не вгамовується: «От пригадую, коли ми проводили українізацію, так дехто не знав — йому підказували відповіді. Питають, як називають українською мовою місяць «декабрь»? А він не знає, йому шепочуть, потім показують — груди, грудень. А він: «Місяць — ццикень!» Ха-ха-ха...»

Я аж зуби зціпив, та мовчу, лише думаю: «І це керівник держави! Це людина, яка народилася, виросла і більше половини життя прожила на Україні <...>».

Київ. – 1989. – №10. – С.122–124; Петро Шелест. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. – К., 2003. – С. 654–656.

30. ЛИСТ ПОЕТА-ПЕРЕКЛАДАЧА С. Й. КАРАВАНСЬКОГО ДО ГОЛОВИ РАДИ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР.

10 квітня 1966 р.

Питання про взаємовідносини між національностями — це ті питання, які у першу чергу мають цікавити Раду Національностей Верховної Ради СРСР.

Однак за останні тридцять років Рада Національностей розглянула дуже мало актуальних національних проблем. Діяльність Ради Національностей до 1953 року, коли всі радянські державні органи одноосібно заступав генсек Сталін, звичайно, не можна ні критикувати, ні засуджувати. Це був період, коли Рада Національностей існувала виключно формально і ніякої державної роботи фактично не виконувала. Та, на жаль, ця інерція бездіяльності тяжить над Радою Національностей, яка мала б узятися за подолання цілої низки залишків культу особи Сталіна, які ще й досі гальмують і підривають дружбу народів СРСР.

Дружба народів СРСР може з успіхом розвиватися і міцніти, коли всі нації та народи СРСР матимуть рівні права в усіх галузях громадського та політичного життя. Це аксіома, яку не треба доводити. Саме це і змушує мене звернутися до Ради Національностей з клопотанням вжити заходів до усунення кричущих залишків національної дискримінації, які ще мають місце у нашому житті.

У першу голову звертаю увагу на дискримінацію єврейського населення. У першу голову тому, що ставлення до єврейської національності — це той лакмусовий папірець, який засвідчує ступінь інтернаціональної свідомості даного суспільства. Закриття єврейських культурних установ: газет, шкіл, театрів, видавництв; розстріли діячів єврейської культури, дискримінаційна практика прийому євреїв до вищих та середніх навчальних закладів — це все явища, що розквітли буйним цвітом за часів культу особи Сталіна. Здавалося б, що засудження культу мусило б покласти край і цим дискримінаційним явищам. Та, на жаль, цього не сталося. М. С. Хрущов для заспокоєння громадської думки за кордоном (на громадськість всередині країни він зважав мало) змушений був реабілітувати невинно розстріляних та невинно засуджених діячів культури. На цьому він і поставив крапку. А де єврейські театри, газети, видавництва, школи? В Одесі, де живе 150000 єврейського населення, нема ні одної єврейської школи. А практика прийому до вузів? Знову-таки в Одесі, що налічує 25% єврейського населення, у вузах вчиться 3-5% євреїв. Це та норма, яка негласно існує при прийомі до вузів. Єврейській молоді, що подавала документи до вузів у інших містах Союзу, відповідають: «А в Одесі ж є такий учбовий заклад, вступайте до „свого вузу”». І це тоді, коли молодь з Уралу, Сибіру, Москви, Тули, Саратова вчиться у вузах Одеси - їй надають спеціально збудовані для цієї мети гуртожитки, а місцева єврейська молодь (як рівно і українська та молдавська) має дуже обмежені права на освіту.

Хіба ці факти можуть сприяти дружбі народів?

Навпаки, ці факти сприяють виробленню у євреїв свідомості, що вони неповноцінна, нерівноправна національність і штовхають її на шлях сіонізму, І треба визнати, що ніколи ідеї сіонізму не мали такої популярності серед єврейського населення, як зараз. Це — наслідок дискримінації єврейської меншості.

Не менш кричущими фактами національної дискримінації є факти поголовного виселення за межі своїх республік та ліквідації державності кримських татар і німців Поволжя.

Виселення татар з Криму — акт кричущої несправедливості, і ніякі аргументи на його захист не можуть його виправдати. Як це так, у ХХ віці суспільство, що прагне збудувати найсправедливіший лад на землі, виселює з історичних земель 90000-ний народ за «зраду Батьківщини» окремих його представників? Кому дано право у

XX віці витягати з архівів імперіалістичних відносин такі аргументи, що, мовляв, «історично» ці землі не татарські, а руські? Коли бути послідовним у такого роду міркуваннях, то Хабаровський, Приморський краї та Амурську область треба зараз же передати Китайській народній республіці, бо ці землі російські царі-імперіалісти силоміць відбирали у китайського народу'.

Хіба знищення державності кримських татар, розсіяння їх по просторах Казахстану і Сибіру, позбавлення їх шкіл, газет, театрів рідною мовою сприяє зближенню між народами?

А німці Поволжя? Чим вони завинили перед суспільством за злочини Гітлера? Хіба ж це марксистський підхід до розв'язання складних проблем — міряти людей не соціальною, а національною міркою? Хіба лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» не стосується євреїв, кримських татар і німців Поволжя? У Радянському Союзі нема ж євреїв-буржуїв, татар-капіталістів і німців-поміщиків. Є самі тільки трудящі.

Як можна виховувати молодь у пусі інтернаціоналізму, коли на її очах цілі національності позбавляють право на державну автономію і прав на освіту і рідною, і нерідною мовами? Про яке «зближення» може бути мова між людиною, яку виселили рідного дому і рідного краю, та людиною, яка цей дім і цей край зайняла?

В одному ряду з цими явищами стоять і хиби, які припущено в практиці відновлення національної державності чечен, інгушів, калмиків, карачаївців та інших народів. Цей акт справедливості щодо дрібних національностей не обійшовся без ляпсусів, які підкреслюють малим народам, що вони не повністю рівноправні. Згідно з установленим порядком сім'ям несправедливо висланих національностей не повертають їх нерухомої власності: будинків, домів, хат, вони, повернувшись на дідівську землю, мусять купувати свої будинки у місцевих органів влади або будувати собі нові. Чому так? Людей же вислали несправедливо. Отже, давши право на повернення, указ Верховної Ради не забезпечив шляхів до його здійснення. В результаті багато чечен, інгушів та представників інших національностей не повертаються на батьківщину. Хіба така практика сприяє дружбі народів? Це все одно, що подарувати людині дорогий торт, повиїдавши з нього весь шоколад. Хіба такий подарунок можна прийняти як подарунок?

За період культу особи ряд кричущих несправедливостей було вчинено і до народів Прибалтики.

До таких несправедливостей належить поголовне виселення естонського населення з прикордонних районів Естонії на Сибір, уся провина яких полягала у тому, що вони проживали в прикордонній місцевості. Можна ж було виселити це населення в другий район Естонської республіки. Аж ні, населення містечка Сіламяе було виселено на Сибір.

У 1940 році, як відомо, Латвійська республіка добровільно приєдналася до Радянського Союзу, отже, ніяких репресій до військовиків латвійської армії не слід було припускати. Однак, як не дивно, у 1941 році офіцерів латвійської армії було запрошено на тактичні заняття, звідки вони так і не повернулися — їх було інтерновано і їх дальша доля невідома. Факт лишається фактом, що з цих офіцерів ні одна жива душа не повернулася додому, як рівно і ті тисячі латишів, яких безпідставно було репресовано і вислано у 1940—1941 рр. Постає думка, що за часів свавілля Берії ці радянські громадяни могли бути різними шляхами знищені у таборах. Цей факт, який сам по собі є злочином проти людяності, не може служити зміцненню дружби народів, і щоб не припустити подібних фактів у мабутньому, саме тепер настав час провести розслідування, а в разі потреби зробити відповідні розкопки та ексгумацію трупів, і притягнути до кримінальної відповідальності винуватців загибелі тисяч радянських громадян латвійського походження.

Великої шкоди дружбі народів завдавали й завдають перекручення національної політики в одній з найбільших республік - на Україні. Проведена після 1937 року русифікація українських вузів була засуджена і переглянута частково — на Західній Україні, тоді як на Східній Україні вищу шкоду і понині повністю русифіковано. Така політика аргументується різницею, яка ніби існує між Східною та Західною Україною. Якщо це так, то навіщо ж годі українськи народ воз'єднався в єдиній Українській радянській державі? Очевидно, для того, щоб увесь український народ, позбавлений колись державності, виховувався і розвивався як єдиний національний організм. А проте в галузі освіти єдина республіка підрозділяється на дві частини, Така практика не тільки не сприяє дружбі народів, а, навпаки, розколює єдиний народ на два народи, аналогічно до того, як єдину національність — осетин розбито на дві республіки: Південно та Північно-Осетинську АРСР, а бурят-монголів поділено на Бурят-Монгольську АРСР і на Усть-Ординський та Агінський національні

округи. Таке розбиття одної національності на частини не здружує, а, навпаки, розколює народи.

Великої шкоди дружбі народів завдає і відсутність амністії учасникам народного повстання 1943—1949 рр. на Україні, в Литві, Латвії та Естонії, спрямованого проти культу особи Сталіна та терору Берії. Ще й досі в Комі АРСР (Воркута, Інта, Печора), на Сибіру (Іркутська, Кемеровська області. Красноярський край), у Казахстані та на Коломиї живуть великі масиви українців, литовців, латишів, естонців, висланих за підозру у причетності до виступів проти культу особи в 1943—1949 рр.

Ні для кого не секрет, що несправедливі акти проти українського народу: розстріли українських діячів Чубаря, Косіора, Затонського, Любченка, розстріли письменників Микитенка, Близька, Фальковського та десятків інших, безпідставне виключення КПЗУ з Комінтерну, винищення і виселення протягом 1939—1953 рр. української інтелігенції міста Львова, масове примусове виселення українців на Сибір, примусова русифікація українського населення Кубані, Білгородщини, Стародубщини — ці всі факти не могли не викликати обурення народу, яке вилилося у народне повстання 1943—1949 рр. Більшість учасників і просто очевидців (а таких більше) цього повстання і досі живуть за межами своїх республік. Для забезпечення істинної дружби народів СРСР, що базується на забутті старих суперечок, ці жертви культу особи Сталіна слід повернути на території своїх республік.

Істинна дружба народів вимагає і широкої амністії всім тим в'язням, які досі (по 15, 18 і 20 років!) гниють у тюрмах і таборах за участь у виступах проти культу особи Сталіна та терору Берії. Якщо дружба народів СРСР — дружба справжня, то вона має базуватися на гуманних, дружних відносинах між народами, а не на національній ненависті в братовбивстві. Через десятки років після подій 1943—49 рр. табори й тюрми СРСР ще набито в'язнями — учасниками повстання. Саме з метою не припустити звільнення цих осіб збережено в СРСР 25-річний строк покарання. Цей строк зараз відбувають переважно українці, литовці, латиші, естонці, білоруси, молдавани. Чому їм нема прощення? Адже тих, хто приклав руку до масових знищень радянських громадян у 1937—1939 роках, ми тепер великодушно прощаємо, мовляв, був такий час, люди не винні, що виконували вказівки згори. Чому ж нема такого прощення жінкам-

українкам Катерині Зарицькій, Галині Дідик та Одарці Гусяк, засадженим на 25 років тюремного ув'язнення? Хіба припустимо тримати по 18-25 років у Володимирській тюрмі жінок: Катерину Зарицьку з 1947 року, Галину Дідик та Одарку Гусяк з 1950 року? Свого часу М. С. Хрущов засудив нелюдський розстріл вагітної революціонерки в Албанії, а хіба можна з позицій цього осуду схвалювати утримування жінок по 18 і більше років у кам'яній могилі?

Справжній дружбі народів суперечить і практика заселення міст національних республік російським населенням. Так, в Українській РСР систематично, рік у рік, збільшується російське населення і зменшується українське. Аналогічні національні міграції відбуваються в Литві, Латвії, Естонії, Білорусії, Молдавії, Казахстані, Киргизії та інших національних республіках. Така колонізація суперечить дружбі народів. Наприклад, почва на Україні великих мас російського населення (відставні офіцери, відставні працівники КГБ та інші привілейовані категорії громадян), які селяться в містах і захоплюють усі вигідні посади, роботи і професії, призводить до того, що корінне українське населення відтискається на низькооплачувані роботи чорноробів, санітарів, дворників, грузчиків, будівельних та сіль. госп. робітників. Таке безцеремонне заселення відвічних українських земель не обіцяє нічого, крім національної ворожнечі. Згадаймо різанину між народами у 1917—1920 рр. на Кавказі та в Середній Азії. А 1958 рік, коли повернених на свою рідну землю чечен і інгушів російське населення м. Грозного зустрічало лозунгами: «Геть чечен та інгушів з Кавказу!», «Хай живе сталінська національна політика!», Хіба це не чисто колонізаторське ставлення до споконвічних жителів даної місцевості, до законних господарів даної землі? Хіба це не ганебний вияв міжнаціональної ворожнечі? Хіба це не яскравий доказ того, що політика колонізації національних республік веде не до дружби, а до ворогування між народами? Не можна обстоювати дружбу народів і разом обстоювати політику перемішування націй і розподіл між ними соціальних функцій виробництва і керівництва. Отже, з позицій істинної дружби народів треба переглянути політику перекачування національних меншостей на Сибір і заселення національних республік немісцевим, переважно російським або русифікованим населенням.

Не менше кричущий залишок культу особи, який має пряме відношення до взаємовідносин національностей, є і так звана система

паспортної прописки, яка існує в Радянському Союзі. Згідно з цією системою, людина має проживати там, де їй дозволять органи міліції, і не має права вільного пересування по країні або, вірніше, має право пересуватися на Сибір, на Урал, в Казахстан, а не має права жити у так званих «режимних містах». Так, житель України не має права вільно селитися і жити у Києві, Одесі, Львові, житель Литви у Вільнюсі та Каунасі, житель Латвії у Ризі. Чому? Яка загроза безпеці комуністичного суспільства від того, що в Києві житимуть українці? А Радянський же Союз підписав у 1948 році міжнародну конвенцію про права людини, де є пункт про свободу вільного пересування всередині країни, фактично ж цієї свободи нема, бо жителі національних республік не мають права селитися в містах своєї республіки. Дискримінаційна система прописки, що існує зараз, відкриває шлях до заселення міст національних республік немісцевим, переважно російським населенням. Така практика викликає антагонізм між місцевим населенням і русифікованим населенням міст. Такий антагонізм дає себе знати в усіх національних республіках.

До фактів національної дискримінації слід зараховувати і «помилки» при визначенні кордонів національних республік

Розвиток і зміцнення дружби народів СРСР вимагають, щоб ці питання було якнайшвидше розглянуто і якнайсправедливіше розв'язано <...>.

10 квітня 1966 р.

*Лихо з розуму (Портрети двадцяти "злочинців");
Збірник матеріалів – Укл. В. Чорновіл. – Б. м. :
Перша українська друкарня у Франції, 1968. – С.
144–153; Національні процеси в Україні. Історія і
сучасність. У двох частинах. Частина друга. –
К., 1997. – С. 450–457.*

31. З ВИСТУПУ ІВАНА ДЗЮБИ НА МІТИНГУ У БАБИНОМУ ЯРУ.

29 вересня 1966 р.

Є речі, є трагедії, перед безмірністю яких будь-яке слово безсильне і про які більше скаже мовчання — велике мовчання тисяч людей. Може й нам годилося б тут обійтися без слів і мовчки думати про одне й те ж. Однак мовчання багато говорить лише там, де

все, що можна сказати, вже сказане. Коли ж сказане ще далеко не все, коли ще нічого не сказано — тоді мовчання стає співником неправди й несвободи. Тому ми говоримо, мусимо говорити, де можна й де не можна, використовуючи всяку з нагод, які трапляються нам так нечасто.

І я хочу сказати кілька слів — одну тисячну частину того, про що я сьогодні думаю і що мені хотілося б тут сказати. Я хочу звернутися до вас як до людей — як до своїх братів по людству. Я хочу звернутися до вас, євреїв, як українець - як член української нації, до якої я з гордістю належу.

Бабин Яр — це трагедія всього людства, але сталася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр — це наша спільна трагедія, трагедія перш за все єврейського і українського народів.

Цю трагедію приніс нашим народам фашизм.

Однак не треба забувати, що фашизм починається не з Бабиного Яру і ним не вичерпується. Фашизм починається з неповаги до людини, а кінчається знищенням людини, знищенням народів - але не обов'язково тільки таким знищенням, як у Бабиному Яру.

Уявімо собі на хвилину, що Гітлер переміг би, німецький фашизм переміг. Можна не сумніватися, що вони створили б блискуче і «процвітаюче» суспільство, яке досягло б високого господарського і технічного розвитку, знало б усі ті наукові та інші досягнення. Які знаємо й ми. І, певно, безсловесні раби фашизму згодом «освоїли» б космос і літали на інші планети репрезентувати людство й земну цивілізацію. Т цей режим усе б зробив для того, щоб утвердити свою «правду», щоб люди забули, якою ціною куплено такий «прогрес», щоб історія виправдала або ж забула безмірні злочини, щоб нелюдське суспільство здалося людям нормальним і навіть найкращим у світі. І вже не на руїнах Бастилій, а на осквернених, утрамбованих товстим шаром піску і забуття, місця народних трагедій стояв би офіційний напис: «Тут танцюють».

Тому ми повинні судити про те чи інше суспільство не за його зовнішніми технічними досягненнями, а за тим, яке місце займає і що значить людина, як ціняться в ньому людська гідність і людська совість <...>. Як українцеві, мені соромно, що і серед моєї нації — як і серед інших націй — є антисемітизм, є ті ганебні, негідні людські явища, які звуться антисемітизмом.

Ми, українці, повинні в своєму середовищі боротися з будь-якими проявами антисемітизму чи неповага до єврея, нерозуміння єврейської проблеми.

Ви, євреї, повинні в своєму середовищі боротися з тими, хто не поважає української мови, хто несправедливо вбачає в кожному українцеві прихованого антисеміта.

Ми повинні вижити всяке людиноненавистництво, перескрити всякі непорозуміння і всім своїм життям виробити справжнє братерство <...>.

На жаль, є ряд факторів, які не сприяють укоріненню і поширенню отії благородної традиції солідарності.

Серед них — відсутність справжньої публічності, гласності в національних справах, в результаті чого навколо болючих питань створюється своєрідна «змова мовчання». Добрим прикладом для нас тут могла б бути постанова цієї справи в братній соціалістичній Польщі. Відомо, якими складними були відносини поляків та євреїв у минулому. Тепер же не лишилося й сліду колишньої недоброзичливості. В чому «секрет» такого успіху? По-перше, поляків і євреїв здружило спільне лихо в Другій світовій війні. Але лихо і в нас було спільне. По-друге — і цього в нас, на жаль, немає — в соціалістичній Польщі міжнаціональні відносини є предметом наукового соціологічного вивчення та публічного громадського обговорення, предметом постійної уваги і втручання преси, літератури тощо, — а це все і створює атмосферу доброго і успішного національного виховання.

Про таке — дійове, а не тільки на словах — виховання повинні дбати і ми, докладаючи всіх своїх сил. Ми не можемо залишати поза увагою фактів антисемітизму, шовінізму, неповаги до будь-якої національності, хамського ставлення до будь-якої національної культури і національної мови. Хамства у нас багато, і в багатьох воно починається з відмови від самого себе, від своєї національності, культури, історії, мови, хоч така відмова не завжди буває добровільною і не завжди людина в ній винна.

Шлях до справжнього, а не фальшивого братерства — не в самозабутті, а в самопізнанні. Не зрікатися себе і пристосовуватися до інших, а бути собою і шанувати інших. Євреїв мають право бути євреями, українці мають право бути українцями у повному і глибокому, а не тільки формальному значенні цих слів. Хай євреї знають єврейську історію, єврейську культуру, мову і гордяться ними. Хай українці

знають українську історію, культуру, мову і гордяться ними. Хай вони знають історію і культуру один одного, історію і культуру інших народів, вміють цінити себе і інших — як своїх братів.

Досягти цього важко, але краще прагнути до цього, ніж байдуже махнути рукою і плисти за хвилею асиміляторства і пристосовництва, добра од яких не буде, а буде лише хамство, блюзнірство і приховане людиноненависництво <...>.

*Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»);
Збірник матеріалів – Укл. В. Чорновіл. – Б. м. : Перша
українська друкарня у Франції, 1968. – С. 307–312;
Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. У
двох частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 462–466.*

32. ЗАКОН УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ «ПРО МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР». 28 жовтня 1989 р.

Українська РСР визнає життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов і беззастережно гарантує своїм громадянам національно-культурні та мовні права, виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів.

Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу.

Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності.

Виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР, а російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР — обов'язок державних, партійних, громадських органів та засобів масової інформації республіки, Вибір мови міжособового спілкування громадян Української РСР є невід'ємним правом самих громадян

Стаття 2. Державна мова Української РСР.

Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова.

Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Республіканські і місцеві державні, партійні, громадські органи, підприємства, установи і організації створюють всім громадянам необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею.

Стаття 3. Мови інших національностей в Українській РСР.

Українська РСР створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці.

В роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей (міста, райони, сільські і селищні Ради, сільські населені пункти, їх сукупність), можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови.

У разі, коли громадяни іншої національності, що становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, не володіють в належному обсязі національною мовою або коли в межах цих адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, в роботі названих органів і організацій може використовуватись українська мова або мова, прийнята для всього населення.

Стаття 4. Мови міжнаціонального спілкування.

Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови.

Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР.

Стаття 5. Право громадян користуватися будь-якою мовою.

Громадянам Української РСР гарантується право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою.

Громадянин вправі звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи

іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятою для сторін. Відмова службової особи прийняти і розглянути звернення громадянина з посиланням на незнання мови його звернення тягне за собою відповідальність за чинним законодавством.

Рішення по суті звернення оформляється українською мовою чи іншою мовою роботи органу або організації, до якої звернувся громадянин. За бажанням громадянина таке рішення може бути видане йому в перекладі російською мовою.

Стаття 6. Обов'язок службових осіб володіти мовами роботи органів і організацій.

Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — і іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

Незнання громадянином української або російської мови не є підставою для відмови йому у прийнятті на роботу. Після прийняття на роботу службова особа повинна оволодіти мовою роботи органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків

Стаття 8. Захист мов.

Будь-які привілеї чи обмеження прав особи за мовною ознакою, мовна дискримінація неприпустимі.

Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному ґрунті тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Стаття 9. Організація і контроль за виконанням Закону про мови в Українській РСР.

Організація виконання Закону Української РСР про мови в Українській РСР покладається на Раду Міністрів Української РСР. Контроль за виконанням цього Закону покладається на Ради народних депутатів Української РСР <...>.

Відомості Верховної Ради. – 1989. – №45. – Ст. 631;

1995. – № 13. – Ст. 85; 2003. – № 24. – Ст. 159.

**33. ДЕКЛАРАЦІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СОЮЗУ РСР
«ПРО ВИЗНАННЯ НЕЗАКОННИМИ І ЗЛОЧИННИМИ
РЕПРЕСИВНИХ АКТІВ ПРОТИ ПРИМУСОВО
ВИСЕЛЕНИХ НАРОДІВ, ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ПРАВ».**

14 листопада 1989 р.

Сегодня, в период революционного обновления советского общества, когда начат процесс демократизации, очищения всех сторон нашей жизни от деформации и искажений общечеловеческих принципов гуманизма, в стране усиливается стремление знать всю правду о прошлом, чтобы усвоить его уроки во имя будущего.

Память с особой горечью возвращает нас в трагические годы сталинских репрессий. Беззаконие и произвол не обошли стороной ни одну республику, ни один народ. Допущенные в прошлом массовые аресты, лагерное мученичество, обездоленные женщины, старики и дети в переселенческих зонах продолжают взывать к нашей совести <...>. Об этом забыть нельзя.

Варварскими акциями сталинского режима явилось выселение в годы Второй мировой войны из родных мест балкарцев, ингушей, калмыков, карачаевцев, крымских татар, немцев, турок-месхетинцев, чеченцев. Политика насильственного переселения отразилась на судьбе корейцев, греков, курдов и других народов.

Верховный Совет СССР безоговорочно осуждает практику насильственного переселения целых народов как тяжелейшее преступление, противоречащее основам международного права, гуманистической природе социалистического строя.

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик гарантирует, что поправление прав человека и норм гуманности на государственном уровне больше никогда не повторится в нашей стране.

Верховный Совет СССР считает необходимым принять соответствующие законодательные меры для безусловного восстановления прав всех советских народов, подвергшихся репрессиям.

Верховный Совет СССР Москва,
Кремль, 14 ноября 1989 г.

*Ведомости Верховного Совета СССР. – 1989. – № 23.
– 15 ноября.*

32. ЗВЕРНЕННЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ДО ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ВСІХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ.

28 серпня 1991 р.

Верховна Рада України 24 серпня 1991 р. прийняла історичний документ — Акт проголошення незалежності України. Відтепер наша республіка — незалежна демократична держава.

На її території проживає більш як 110 національностей, серед яких: росіяни, євреї, білоруси, молдавани, поляки, болгари, угорці, кримські татари, румуни, греки, гагаузи та ін. Разом з українцями вони становлять п'ятидесятидвохмільйонний народ України.

В попередні роки проводилася політика гноблення духовного життя націй, їх мов і культур. Ми зазнали важких деформацій і викривлень, свавілля і беззаконня в національному бутті народів. Цей гіркий час ми пережили разом без чвар і в злагоді.

Віднині настає нова доба в розвитку міжнаціональних відносин на Україні. Президія Верховної Ради республіки бере на себе відповідальність, що проголошення незалежності України ніякого мірою не призведе до порушення прав людей будь-яких національностей.

Незалежна Україна як правова демократична держава, керуючись загальновизнаними нормами і принципами міжнародного права в національній сфері. Декларацією про державний суверенітет України, забезпечить рівні політичні, економічні і соціальні права всіх громадян, повну свободу розвитку всіх національних мов і культур.

Відомості Верховної Ради України. — 1991. — №42. — 15 жовтня.

33. ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ УКРАЇНИ.

1 листопада 1991 р.

Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акта проголошення незалежності України, керуючись Загальною Декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнародними пактами про права та свободи особистості;

прагнучи утвердження в незалежній демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України;

беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями складають п'ятидесятидвохмільйонний народ України, приймає цю Декларацію прав національностей України.

Стаття 1.

Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях.

Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається законом.

Стаття 2.

Українська держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур.

Стаття 3.

Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації.

Верховна Рада України тлумачить статтю 3 Закону «Про мови Української РСР» таким чином, що в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, може функціонувати її мова нарівні з державною мовою.

Українська держава забезпечує право своїм громадянам вільного користування російською мовою. В регіонах, де проживає компактно кілька національних груп, нарівні з державною українською мовою може функціонувати мова, прийнятна для всього населення даної місцевості.

Стаття 4.

Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів,

Стаття 5.

Пам'ятки історії та культури народів та національних груп на території України охороняються законом.

Стаття 6.

Українська держава гарантує всім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання. Ці організації можуть здійснювати діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій.

Стаття 7.

Національні культурні центри і товариства, представники національних меншин мають право на вільні контакти із своєю історичною батьківщиною.

Голос України. – 1991. – 29 листопада.

**36. ПОСТАНОВА КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПОВЕРНЕННЯМ
КРИМСЬКИХ ТАТАР У КРИМСЬКУ АРСР.**

28 січня 1992 р.

Кабінет Міністрів постановляє:

Міністерству економіки України:

<...> Виділити Раді Міністрів Кримської АРСР на 1992 р. з метою створення умов для повернення депортованого кримськотатарського населення у Кримську АРСР капіталовкладення в обсязі 400 млн. крб., у тому числі 252 млн. на будівельно-монтажні роботи (в цінах 1991 р.), із забезпеченням їх матеріальними ресурсами;

Передбачити зменшення вивезення з Кримської АРСР місцевих будівельних матеріалів, зокрема залишити в розпорядженні республіки в наступному році не менше 75% каменю-черепашнику і паленої цегли.

2. Рекомендувати Раді Міністрів Кримської АРСР вишукати можливість додаткового виділення в 1992 р. з бюджету республіки коштів на фінансування першочергових заходів щодо створення умов для повернення кримських татар у Кримську АРСР. Взяти до

відома, що Міністерство економіки України забезпечить виділення матеріальних ресурсів під обсяги вказаних коштів.

3. Міністерству фінансів України при визначенні розмірів відрахувань до бюджету Кримської АРСР на 1992 р. від загальнодержавних податків і доходів урахувати витрати на утримання закладів соціально-культурного призначення в обсязі 202,7 млн. крб.

4. Утворити Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму в складі згідно з додатком, поклавши на неї функції по координації роботи державних органів України та Кримської АРСР з питань, пов'язаних із життєзабезпеченням депортованих із Криму народів.

5. Міністерству економіки, Міністерству фінансів і Міністерству зовнішньоекономічних зв'язків України при підписанні щорічних угод і договорів про економічне і культурне співробітництво з Росією, Казахстаном, Узбекистаном, Таджикистаном, з яких повертаються депортовані татари у Кримську АРСР, передбачити пайову участь для здійснення повернення та життєзабезпечення кримських татар.

Звернутися до урядів зазначених республік з проханням подати Кримській АРСР фінансову та матеріальну допомогу для вказаних цілей.

*Національні відносини в Україні у XX ст.
Збірник документів і матеріалів. – К., 1994. –
С.482–483.*

37. ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ».

25 червня 1992 р.

Верховна Рада України, виходячи із життєвих інтересів української нації та всіх національностей в справі розбудови незалежної демократичної держави, визнаючи нерозривність прав людини і прав національностей, прагнучи реалізувати Декларацію прав національностей України, дотримуючись міжнародних зобов'язань щодо національних меншин, приймає цей Закон з метою гарантування національним меншинам права на вільний розвиток.

Стаття 1. Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні,

економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення.

Усі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах. При забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загально визнаних прав людини.

Стаття 2. Громадяни України всіх національностей зобов'язані дотримуватись Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин.

Стаття 3. До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою <...>.

Стаття 6. Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству <...>.

Стаття 8. У роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях, де більшість населення становить певна національна меншина, може використовуватися її мова поряд з державною українською мовою <...>.

Стаття 11. Громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати національність.

Примушування громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності не допускається.

Стаття 12. Кожний громадянин України має право на національні прізвище, ім'я та по-батькові.

Громадяни мають право у встановленому порядку відновлювати свої національні прізвище, ім'я та по-батькові <...>.

Стаття 15. Громадяни, які належать до національних меншин, національні громадські об'єднання мають право у встановленому

в Україні порядку вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, одержувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій.

Стаття 16. У державному бюджеті України передбачаються спеціальні асигнування для розвитку національних меншин

Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – 8 вересня.

38. З ЕВРОПЕЙСЬКОЇ ХАРТІЇ РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ АБО МОВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН.

5 листопада 1992 р.

Держави-члени Ради Європи, які підписали цю Хартію, враховуючи, що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами, зокрема для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, вважаючи, що охорона історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких знаходяться під загрозою відмирання, сприяє збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи, враховуючи, що право на використання регіональної мови або мови меншини у приватному та суспільному житті є невід'ємним правом відповідно до принципів, проголошених у Міжнародному пакті Організації Об'єднаних Націй про громадянські і політичні права, та відповідно до духу Конвенції Ради Європи про захист прав і основних свобод людини, враховуючи роботу, проведену в рамках ОБСЄ, і зокрема хельсінкський Заключний акт 1975 року та документ Копенгагенської зустрічі 1990 року, підкреслюючи важливість міжкультурного діалогу і багатомовності, а також вважаючи, що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні зашкоджувати офіційним мовам і необхідності вивчати їх, усвідомлюючи, що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин у різних країнах та регіонах Європи є важливим внеском у розбудову Європи, що ґрунтується на принципах демократії та культурного розмаїття в рамках національного суверенітету і територіальної цілісності,

враховуючи специфічні умови та історичні традиції різних регіонів європейських держав, погодились про таке: <...>

Стаття 7. Цілі та принципи.

1. Стосовно регіональних мов або мов меншин, в межах територій, на яких такі мови використовуються, та відповідно до стану розпитку кожної мови, Сторони будують свої політику, законодавство та практику на таких цілях та принципах:

а) визнання регіональних мов або мов меншин як засобу відображення культурного багатства;

б) поважання кордонів кожної географічної місцевості, в якій використовується регіональна мова або мова меншини, з метою забезпечення, щоб існуючий або новий адміністративний розподіл не створював перешкод розвитку відповідної регіональної мови або мови меншини;

с) необхідність здійснення рішучих дій, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин з метою їх збереження;

д) сприяння використанню регіональних мов або мов меншин, в усній та письмовій формі, у суспільному та приватному житті і/або заохочення такого використання;

е) підтримання і розвиток стосунків з питань, що охоплюються цією Хартією, між групами, які використовують регіональну мову або мову меншини, та іншими групами населення держави, які вживають мову в такій самій або схожій формі, а також започаткування культурних стосунків з іншими групами населення держави, що користуються різними мовами;

ф) забезпечення належних форм і засобів викладання і вивчення регіональних мов або мов меншин на всіх відповідних рівнях;

г) забезпечення особам, які не володіють регіональною мовою або мовою меншини і які проживають у місцевості, де вона використовується, можливостей вивчати її за своїм бажанням;

h) сприяння здійсненню наукових досліджень в галузі регіональних мов або мов меншин в університетах чи аналогічних установах;

і) розвиток відповідних форм транснаціональних обмінів з питань, що охоплюються цією Хартією та що стосуються регіональних мов або мов меншин, які використовуються в такій самій або схожій формі у двох або більше державах.

1. Сторони зобов'язуються усунути, якщо вони цього ще не зробили, будь-які необґрунтовані розрізнення, виключення, обмеження або переваги, які стосуються використання регіональної мови або мови меншини та які мають на меті перешкодити чи створити загрозу її збереженню або розвитку, Вжиття спеціальних заходів у галузі регіональних мов або мов меншин, які спрямовані на досягнення рівності між особами, що вживають ці мови, і рештою населення або які належним чином враховують їхній конкретний стан, не розглядаються як акт дискримінації проти тих осіб, що вживають більш поширені мови.

2. Сторони зобов'язуються відповідними заходами поглиблювати взаєморозуміння між всіма мовними групами населення країни, і зокрема сприяти вихованню поваги, розуміння і терпимості щодо регіональних мов або мов меншин як одній з цілей освіти і професійної підготовки, яка надається в їхніх країнах, а також заохочувати засоби масової інформації до досягнення такої цілі.

3. Визначаючи свою політику щодо регіональних мов або мов меншин. Сторони враховують потреби та побажання тих груп населення, які користуються цими мовами. Сторони заохочуються до створення у разі необхідності органів, які консультували б власті з усіх питань, що стосуються регіональних мов або мов меншин.

4. Сторони зобов'язуються застосовувати, *mutatis mutandis*, принципи, наведені у пунктах 1-4 вище, до нетериторіальних мов. Однак, що стосується цих мов, то характер і масштаби заходів, яких необхідно вживати на виконання цієї Хартії, визначаються гнучко, з урахуванням потреб і побажань та з поважанням традицій та характерних рис тих груп, які користуються відповідними мовами <...>.

Стаття 12. Культурна діяльність та засоби її здійснення

1. Стосовно культурної діяльності та засобів її здійснення — особливо бібліотек, відеотек, культурних центрів, музеїв, архівів, академій, театрів і кінотеатрів, а також літературних творів і кінопродукції, народних форм виявлення культури, фестивалів і підприємств, які надають послуги та виробляють продукцію для цілей здійснення культурної діяльності, включаючи, між іншим, використання нових технологій, — Сторони зобов'язуються, в межах території, на якій такі мови використовуються, і якщо органи

державної влади мають компетенцію, повноваження або відіграють певну роль у цій сфері:

а) заохочувати форми виявлення культури та ініціативи, притаманні регіональним мовам або мовам меншин, і сприяти різними засобами доступу до творів, що створюються цими мовами;

б) сприяти різними засобами доступу іншими мовами до творів, що створюються регіональними мовами або мовами меншин, підтримуючи і розвиваючи діяльність у галузі перекладу, дублювання, озвучування і субтитрування;

с) сприяти доступу регіональними мовами або мовами меншин до творів, що створюються іншими мовами, підтримуючи і розвиваючи діяльність у галузі перекладу, дублювання, озвучування і субтитрування;

д) забезпечити, щоб органи, які відповідають за здійснення чи підтримку різноманітної культурної діяльності, під час заходів, які вони проводять або підтримують, докладали належних зусиль для поширення інформації про регіональні мови та культурні цінності або мови та культурні цінності меншин та для їхнього використання;

е) сприяти заходам, спрямованим на забезпечення, щоб органи, які відповідають за здійснення чи підтримку культурної діяльності, мали персонал, що повністю володіє відповідною регіональною мовою або мовою відповідної меншини, а також мовою (мовами) решти населення;

ф) заохочувати безпосередню участь представників осіб, що вживають відповідну регіональну мову або мову відповідної меншини, у забезпеченні засобів здійснення культурної діяльності та її плануванні;

г) заохочувати створення органу (органів), відповідального за збір, збереження примірника та презентацію чи видання творів, що створюються регіональними мовами або мовами меншин, і/або сприяти створенню такого органу (органів);

h) у разі необхідності створювати і/або розвивати та фінансувати перекладацькі та термінологічні дослідницькі структури, зокрема з метою збереження та розвитку належної адміністративної, торгової, економічної, соціальної, технічної або правової термінології кожною регіональною мовою або мовою кожної меншини,

2. Стосовно територій, на яких регіональні мови або мови меншин традиційно не використовуються, Сторони зобов'язуються,

якщо чисельність осіб, що вживають регіональну мову або мову меншини, виправдовує це, дозволяти, заохочувати і/або передбачати відповідну культурну діяльність і відповідні засоби її здійснення згідно з попереднім пунктом.

3. Сторони зобов'язуються приділяти належну увагу у своїй культурній політиці за кордоном регіональним мовам або мовам меншин, а також культурам, які відображаються такими мовами.

Стаття 13. Економічне і соціальне життя.

1. Стосовно економічної та соціальної діяльності. Сторони зобов'язуються, в межах всієї країни:

а) виключити із свого законодавства будь-які положення, що необґрунтовано забороняють або обмежують використання регіональних мов або мов меншин в документах, які стосуються економічного або соціального життя, зокрема трудових договорах, і технічній документації, такій як інструкції по використанню товарів або устаткування;

б) заборонити застосування у внутрішніх правилах компаній і приватних документах будь-яких положень, що виключають або обмежують використання регіональних мов або мов меншин, принаймні між особами, що вживають одну і ту ж мову;

с) запобігати практиці, спрямованій на відмову від використання регіональних мов або мов меншин в економічній або соціальній діяльності;

б) сприяти використанню регіональних мов або мов меншин також за допомогою заходів, які не визначені у попередніх підпунктах, і/або заохочувати таке використання.

2. Стосовно економічної та соціальної діяльності, Сторони зобов'язуються, якщо державні органи мають таку компетенцію, в межах території, на якій використовуються регіональні мови або мови меншин, та у міру розумної можливості:

а) включити у свої фінансові та банківські правила положення, які дозволяють шляхом використання процедур, сумісних з комерційною практикою, використовувати регіональні мови або мови меншин під час складання платіжних документів (чеків, векселів і т. Ін.) чи інших фінансових документів або, у міру можливості, забезпечити здійснення таких положень;

а) в економічному та соціальному секторах, які знаходяться під їхнім безпосереднім контролем (державний сектор), організовувати заходи, які сприяють використанню регіональних мов або мов меншин;

б) забезпечити, щоб соціальні установи, такі як лікарні, будинки для осіб похилого віку та гуртожитки, могли приймати та обслуговувати осіб, що вживають регіональну мову або мову меншини і потребують догляду на підставі слабкого здоров'я, похилого віку або з інших причин, з використанням їхньої мови;

с) забезпечити відповідними засобами складання інструкцій з техніки безпеки регіональними мовами або мовами меншин;

е) вжити заходів для того, щоб інформація, яка надається компетентними державними органами стосовно прав споживачів, подавалась регіональними мовами або мовами меншин <...>.

*Захист прав національних меншин в Україні.
Збірник нормативно-правових актів. – К., 2003.
– С. 124–139.*

**39. ПРО ДОДАТКОВІ ЗАХОДИ
ПО ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВЕРНЕННЯ ТА ОБЛАШТУВАННЯ
ДЕПОРТОВАНИХ ГРОМАДЯН У 1993 РОЦІ
ТА ЗАВДАННЯ НА 1994 РІК:
З ПОСТАНОВИ РАДИ МІНІСТРІВ КРИМУ.
19 жовтня 1993 р.**

У 1993 році була проведена певна робота по поверненню та облаштуванню в Криму депортованих кримських татар, вірмен, болгар, греків і німців, загальна чисельність яких у Криму на той час становила 250 тисяч, 20 тисяч з яких повернулися у 1993 році <...>.

В основу роботи по розселенню та облаштуванню громадян, які повернулися, були покладені постанови Ради міністрів Криму «Про повернення, розселення та облаштування кримських татар у 1992—1995 рр» (5 червня 1992 р.) та „Про розселення тих депортованих вірмен, болгар, греків і німців, що повертаються в Крим” (21 липня 1992 р.)» <...>.

Протягом 1993—1994 років передбачалося повернення в Крим ще 52 тисячі кримських татар та 17 тисяч вірмен, болгар, греків і німців. На ці цілі з бюджету України було виділено у 1993 році 18 млрд. крб., у тому числі 12,9 млрд. — на капітальне будівництво,

5,4 млрд. — на створення та утримання закладів освіти, культури, медицини, компенсації витрат, пов'язаних переїздом тощо.

Однак проаналізувавши проведену в цьому напрямі роботу, Рада Міністрів Криму зробила висновок, що процес повернення та облаштування депортованих громадян здійснюється, в основному, «при відсутності чіткого механізму його керівництвом» Особливо це стосувалося кримських татар, державна програма повернення яких не була прийнята <...>.

Рада Міністрів Криму поставила перед Державним комітетом у справах національностей завдання функціональної та організаційної перебудови механізму управління процесом повернення та облаштування депортованих громадян <...>.

Для виконання цього завдання постановою передбачалися відповідні заходи:

- створення в структурі Державного комітету у справах національностей підрозділів, які мали безпосередньо займатися питаннями повернення та облаштування кримських татар, вірмен, болгар, греків і німців;

- вкладення виділених коштів лише у пріоритетні напрямки (будівництво житла, водо та енергопостачання), а також проведення інвентаризації об'єктів будівництва;

- розробка Державної комплексної програми повернення та облаштування депортованих народів Криму тощо.

*Етнічний довідник. У трьох частинах. Ч. III.
Етнополітика в Україні. — К., 1997. — С. 66–67.*

40. РОЗПОРЯДЖЕННЯ УРЯДУ КРИМУ «ПРО ДЕНЬ ДЕПОРТАЦІЇ ВІРМЕН, БОЛГАР, ГРЕКІВ І НІМЦІВ». 1994 р.

У розпорядженні, відповідно з Указом Президента Республіки Крим, наказувалося провести 24 червня 1994 року День пам'яті депортації вірмен, болгар, греків і німців за участю державних та громадських організацій.

Згідно розпорядження, Державний комітет Криму у справах національностей разом з національно-культурними товариствами здійснював забезпечення підготовки та проведення Дня їх пам'яті.

За розпорядженням Міністерства фінансів доручалося здійснити фінансування витрат на проведення Дні пам'яті за рахунок коштів, перерахованих з держбюджету України на погашення заборгованості по фінансуванню соціально-культурних заходів, пов'язаних з поверненням депортованих народів.

До розпорядження Уряду Криму додався кошторис витрат на проведення заходів, пов'язаних з 50-ти річчям депортації з Криму вірмен, болгар, греків і німців. Таким чином, був зроблений ще один крок у реабілітації незаконно депортованих з Криму вірмен, болгар, греків і німців. У цей день представники інших етносів, які населяють півострів, мають змогу висловити свою солідарність з депортованими.

Сборник нормативных актов Верховного Совета и Правительства Автономной Республики Крым по вопросам возвращения и обустройства депортированных граждан. 1692–1995 г.г. Ч II. – Симферополь. 1996. – С.33–34; Етнічний довідник. У трьох частинах. Ч. III. Етнополітика в Україні. – К., 1997. – С. 69.

41. ЕТНОМОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ У 2001 РОЦІ ЗА ОЗНАКОЮ РІДНОЇ МОВИ (за матеріалами Всеукраїнського перепису населення, серпень 2001 р.)

Населення	Всього осіб	Вважають рідною мову своєї національності / кількість / % до кількості осіб національності	Вважають рідною українську мову / кількість / % до кількості осіб національності	Вважають рідною російську мову / кількість / % до кількості осіб національності	Вважають рідною іншу мову / кількість / % до кількості осіб національності
Всі національності	48240902	41093957 85,18	6067740 1,26	6279838 13,02	58930 0,12

Населення	Всього осіб	Вважають рідною мову своєї національності / кількість / % до кількості осіб національності	Вважають рідною українську мову / кількість / % до кількості осіб національності	Вважають рідною російську мову / кількість / % до кількості осіб національності	Вважають рідною іншу мову / кількість / % до кількості осіб національності
Українці	37541693	31970728 85,16		5544729 14,77	14843 0,04
Росіяни	8334141	7993832 95,92	328152 3,94		6490 0,08
Євреї	103591	3213 3,10	13924 13,44	85964 82,98	280 0,27
Білоруси	275763	54573 19,79	48202 17,48	172251 62,46	556 0,20
Молдовани	258619	181124 70,04	27775 10,74	45607 17,63	4076 1,58
Болгари	204574	131237 64,15	10277 5,02	62067 30,34	964 0,47
Поляки	144130	18660 12,95	102268 70,96	22495 15,61	640 0,44
Угорці	156566	149431 95,44	5367 3,43	1513 0,97	248 0,16
Румуни	150989	138522 91,74	9367 6,20		3095 2,05
Греки	91548	5829 6,37	4359 4,76	80992 88,47	315 0,34
Татари	73304	25770 35,15	3310 4,52	43060 58,74	1112 1,52
Вірмени	99894	50363 50,42	5798 5,80	43105 43,15	964 0,97
Цигани	47587	21266 44,69	10039 21,10	6378 13,40	9880 20,76
Кримські татари	248193	228373 92,01	184 0,07	15208 6,13	4276 1,72
Німці	33302	4506 12,18	7360 22,10	21549 64,71	313 0,94
Азербайджанці	45176	23958 53,03	3224 7,14	16968 37,56	998 2,21

Населення	Всього осіб	Вважають рідною мову своєї націнка- льності кількість / % до кількості осіб націнна- льності	Вважають рідною українську мову кількість / % до кількості осіб націнна- льності	Вважають рідною російську мову кількість / % до кількості осіб націнна- льності	Вважають рідною іншу мову кількість / % до кількості осіб націнна- льності
Гагаузи	31923	22822 71,49	1102 3,45	7232 22,65	758 2,37
Грузини	34199	12539 36,66	2818 8,24	18589 54,36	213 0,62
Чехи	5917	1190 20, i)	2503 42,30	2144 36,23	76 1,28
Словаки	6397	2633 41,16	2665 41,66	335 5,248	763 11,93

Всеукраїнський перепис населення 2001 року. – К., 2003. – С.23–26. Друк. За кн.: Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С.645.

42. ГРОМАДИ РЕЛІГІЙНИХ КОНФЕСІЙ УКРАЇНИ (ЗАРЕЄСТРОВАНІ І НЕЗАРЕЄСТРОВАНІ). 1998—2003 рр.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Українська Православна Церква. Московський патріархат	7357/29	7911/85	8403/87	8953/96	9423/92	9952/90
Українська православна церква. Київський патріархат	1880/21	2179/9	2471/20	2760/21	3010/40	3186/10

	1998 1999 2000			2001 2002		2003
Українська автокефальна православна церква	1(360/3	1022/2	988/1	101.3/2	1052/3	1107/3
Українська греко-католицька церква	3143/8	3198/14	3234/6	3268/49	3289/47	3292/42
Римо-католицька церква	732/0	751/0	770/2	798/9	818/9	840/7
Протестанти	4271/604	4608/609	510/774	5720/792	6.347/809	6830/845і
Мусульмани	225/30	258/23	289/48	351/40	386/30	422/301
Юдеї	88/4	96/6	119/7	194/4	221/1	231/1

Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С. 651.

43. УКРАЇНЬСЬКА ДІАСПОРА МОВОЮ СТАТИСТИКИ

За межами колишнього Радянського Союзу (так звана західна діаспора) проживає, за найскромнішими підрахунками, понад п'ять мільйонів осіб української національності, вони живуть практично на всіх континентах.

Північна Америка

В США, за неофіційними даними, українська етнічна група налічує близько 2 млн. чоловік. Найбільше американців українського походження сконцентровано у штатах Пенсільванія (майже половина), Нью-Джерсі та Нью-Йорк.

За професійною зайнятістю на першому місці — кваліфіковані робітники, на другому — службовці неіндустріальної сфери, на третьому — юристи, вчителі, лікарі. За переписом 1980 р. близько 50 тис. американців українського походження — спеціалісти з вищою освітою. Ряд з них займає високі посади в урядових установах та збройних силах.

Українські імена зустрічаються навіть серед першопроходців Нового Світу. Так, ще в першій чверті XVII ст. на одному з кораблів

Дж. Сміта, що прибилися до берегів Америки, лікарем служив якийсь Лаврентій Богун. В історію США увійшов і генерал Василь Турчин — командир однієї з бригад Північної армії під час громадянської війни 1861—1865 рр.

Перші українські поселенці прибували не тільки зі сходу, з Європи, але й з заходу — через Сибір та Аляску. То були українські козаки, які у складі російських експедицій освоювали ці суворі краї. Вже наприкінці 60-х років XIX ст. на Алясці та Алеутських островах налічувалося близько 20 тис. українців.

Широкого розмаху прибуття українських емігрантів до США набрало на початку 90-х років минулого століття.

В *Канаді* українська етнічна група налічує приблизно 1 млн. чоловік. Найбільше канадців українського походження живе в провінціях Онтаріо, Альберта й Манітоба. Зайняті практично в усіх галузях економіки, науки і культури. За професією - найбільше службовців; на 2-му місці — юристи, лікарі, вчителі; працівники промисловості посідають 3-тє місце.

Масове переселення українців до цієї країни почалося наприкінці XIX ст. Відомі й найперші поселенці; Іван Пилипів та Василь Єленья, мешканці с.Небилів на Галичині. Вони ступили на канадську землю 7 вересня 1891 р. Услід за ними із Східної Галичини та Північної Буковини за океан у пошуках кращої долі відправились десятки тисяч селян.

У *Мексичі* перші групи українців з'явилися після Другої світової війни, Точних даних про їх кількість не публікується. Відомо лише, що переважна більшість живе в столиці країни.

Південна Америка

У *Бразилії* кількість українців сягає найімовірніше 250-400 тис. Лише 7-8% з них народились в Україні, решта — уродженці цієї країни.

У Бразилії українці належать до найстаріших етнічних груп. Перші українські емігранти з'явились тут 1872 р. - це до державного оформлення Бразилії. Масова ж еміграція почалася 1895 р. Піонерами були селяни з Галичини й Буковини, пізніше — з Волині й Полісся.

Найбільше українців у штаті Парана, 85% цієї етнічної групи зосереджено в сільській місцевості. Територія, яку вона компактно заселяє, становить майже 50 тис. кв. м. Це так звана Бразилійська Україна.

Майже 80% зайнято в сільському господарстві. Вирощують здебільшого «старокрайові» культури. Близько 20% працює в промисловості, торгівлі, в державних установах. Лікарів, інженерів, юристів, педагогів — дуже мало.

В *Аргентині* «за неофіційною статистикою» проживає 250 тис. громадян українського походження. Деякі фахівці вважають цю цифру заниженою.

Українські громади є майже в усіх провінціях. 99 тис. живе в столиці та провінції Буенос-Айрес.

Приблизно половина наших земляків та їхніх нащадків працює в сільському господарстві, відіграючи в цьому секторі економіки помітну роль. Після селян другою за чисельністю групою є індустріальні робітники високої кваліфікації. Останнім часом зростає кількість інженерів, лікарів, юристів, науковців.

Перші українці ступили на аргентинську землю 1890 р. Відтоді приплив емігрантів з західноукраїнських земель тривав близько 50 років.

В *Уругвай*, за різними даними, проживає 10-15 тис. українців. Перші емігранти прибули сюди 1924 р. з Волині, Полісся, Галичини, Буковини й Закарпаття. Це були селяни-заробітчани.

Нині близько половини громадян українського походження живе в Монтевідео, решта розсіяна по всій країні. Жителі міст - переважно малокваліфіковані робітники та ремісники. Власне інтелігенція почала з'являтися тільки в останні 2 десятиріччя.

У *Парагваї* «за даними 1990 р.» живе понад 10 тис. українців. Більш-менш масові приїзди відбулися в 1930-32 рр., переважно з сусідньої Аргентини. Більшість вихідців з України живе в м. Енкариасьон. Деякі сільські поселення зберегли українські назви — Богданівка, Гієревертівка, Тарасівка тощо. Селяни займаються переважно рільництвом, міські жителі — ремісництвом, торгівлею, незначна частина працює на промислових підприємствах.

У *Венесуелі* є понад 4 тис. громадян українського походження, в *Чілі* — дещо більше 1 тис. Нечисленні групи українців є в *Болівії* та *Перу*.

Європа

У *Польщі* українці становлять автохтонну (корінну) етнічну групу. Точну їх кількість статистика не дає. Одні джерела дають цифру

понад 400 тис., інші (зокрема церковні) — до 800 тис. Проте такі відомості слід вважати гіпотетичними.

Історичні місця проживання українців — Бойківщина, Лемківщина, Підляшшя, Холмщина, Надсяння. 1947 р. уряд Польщі прийняв рішення про примусове переселення всіх, українців з південно-східних земель на нові території - північні та північно-західні землі — операція «Вісла». Нині основна маса українського населення живе розсіяно в Ольштинському, Гданському, Кошалінському, Щецинському та Вроцлавському воєводствах.

Нова політична обстановка, що склалася в 1989—1990 рр., відкрила для українського населення великі можливості для розвитку громадської діяльності, задоволення культурних потреб.

В *Румунії* українська етнічна група також є автохтонною. Українці населяють Південну Буковину та Мараморошину. Компактно проживають вони і в Банаті та Добруджі.

Точних відомостей про кількість українців немає. Різні джерела наводять різні цифри: 50,70, 100,120, а то й 800 тис.

Українці Румунії — здебільшого селяни. В Добруджі переважно займаються рибальством. Деяка частина живе в містах. Зокрема, в Бухаресті є близько 1 тис. українських родин. Пропорційно до кількості українського населення відсоток його інтелігенції нижчий від загальнорумунського рівня.

У *Чехо-Словаччині* українці є автохтонною групою населення. За деякими даними (статистика точних відомостей не дає), українське населення становить приблизно 100 тис. чоловік.

Більшість проживає у містах і селах Східно-Словацького краю. Визнаним центром українського національно-культурного життя є м. Пряшів, де є понад 2 тис. українців. Певна кількість українців проживає також у Празі, Брно, Моравській Оставі, Братиславі — орієнтовно 10 тис. осіб.

На території країн, що входили до *Югославії*, перші українські поселенці з'явилися в 1745-1746 рр. Це були вихідці з Пряшівщини (тепер Чехо-Словаччина). 1751 р. прибули перші досить великі групи українців із Закарпаття. Еміграція тривала і в XIX ст.

Нині на терені колишньої Югославії живе близько 60 тис. українців. Майже половина з них — в автономній області Воєводина, решта — у Хорватії та Боснії і Герцеговині.

Понад 80% проживає у селах та невеликих містечках. Традиційно займаються рільництвом. Після Другої світової війни серед українців значно зросла кількість людей із середньою та вищою освітою. З'явилося чимало лікарів, юристів, науковців, журналістів. Виросла плеяда письменників, художників, композиторів.

У *Франції* за неофіційною статистикою проживає майже 40 тис. громадян українського походження. Переважна більшість — нащадки трудових і політичних емігрантів та переміщених осіб. Майже 90% — жителі міст (Париж, Мец, Страсбург, Нансі, Орлеан та ін.). Більшість — промислові робітники, дрібні підприємці. Незначна частина належить до інтелігенції.

Першими нашими земляками, що оселилися у Франції, була дочка князя Ярослава Мудрого — Анна, яка 1051 р. вийшла заміж за короля Генріха I, та її почет.

Значна еміграція з України спостерігалась у період з 1905 по 1930 р. Це були галицькі селяни-заробітчани та політичні біженці з центральних та східних районів України. Ще одна хвиля еміграції припала на час Другої світової війни та перші повоєнні роки.

У *Великобританії* кількість громадян українського походження становить 30 тис. чоловік. 99% живе в Англії, решта — в Шотландії та Уельсі. Більшість (75%) не має британського підданства, однак, незважаючи на це, життєвий рівень українського населення такий самий, а то й вищий, ніж у середньому по краї. Близько 80% зайнято фізичною працею у промисловості. Решта — переважно службовці, є власники невеличких фабрик та магазинів. В останні десятиріччя зростає кількість інженерів, техніків (діти й онуки емігрантів).

Перші групи переселенців-заробітчани прибули 1893 р. Після 1917 р. з'явилися політичні емігранти. Найбільша хвиля еміграції припала на 1947 р. (60% від усієї кількості). Це були переміщені особи з таборів у *Німеччині* та *Австрії*. Поповнили еміграцію й залишки дивізії СС «Галичина» та колишні вояки УПА.

У *Німеччині* українська етнічна група налічує близько 25 тис. чоловік. Понад 40% живе в Баварії. Більше 80%; зайнято в індустрії та на будівництві.

Ще у XVIII ст. молодь з України приїздила в Німеччину на навчання. Перше масове поселення українців пов'язане з Першою світовою війною. Це були військовополонені, що лишилися жита в

Німеччині. Основа ж сучасної української етнічної групи — переміщені особи (насилено вивезені фашистами на підневільну працю, військовополонені), а також політичні емігранти.

Значні групи українського населення (від 2 до 5 тис. чоловік) живуть в *Австрії, Бельгії, Нідерландах, Угорщині, Швеції*. Менші групи — в *Болгарії, Греції, Данії, Іспанії, Італії, Люксембургу, Норвегії, Фінляндії та Швейцарії*.

Австралія та Нова Зеландія

В *Австралії* українська етнічна група об'єднує 35 тис. чоловік. Більшість живе у штатах Новий Південний Уельс та Вікторія. Майже дві третини зосереджені у великих містах (Сідней, Мельбурн, Аделаїда). Більшість працездатних зайнята у промисловості, на транспорті і в торгівлі. Тільки 2% — в сільському господарстві. Понад 3% — власники підприємств.

Перші поселенці з України з'явилися в XIX ст. Основна ж маса прибула після Другої світової війни згідно з угодою уряду Австралії з Міжнародною організацією у справах біженців. Це були переважно переміщені особи з Німеччини та Австрії.

Азія

На цьому континенті українські етнічні групи є в *Туреччині, Китаї, Ізраїлі та Ірані*. Вірогідних даних про їх кількість немає.

Східна діаспора

На території держав — колишніх республік СРСР «за переписом 1989 р.» проживає близько 6 млн 767 тис. українців (східна діаспора).

У *Російській Федерації* живе «левова частка» українців східної діаспори — близько 4 млн. 363 тис. Це 2,9% від усього населення Росії. З них (за даними перепису 1989 р.) вважають українську мову рідною — 42,8%, вільно володіють нею — 15%.

Найбільша кількість українців проживає в Тюменській обл. (понад 260 тис.), в Москві (близько 196 тис.), Московській обл. та Приморському краї (по 185 тис.).

Найвищий відсоток українців від усього населення - в Ямало-Ненецькому авт. окр. (17,2%), Магаданській обл. (15,4%), Ханти-Мансійському авт. Окр. (11,6%), Мурманській обл (9%), в республіці Комі (8,3%), Тюменській обл. (8,4%).

У Казахстані проживає друга за кількістю етнічна група українців східної діаспори — понад 896 тис. чоловік (5,4% від усього

населення). Українську мову вважають рідною 36,6%. Найбільше наших земляків осіло в північних областях республіки — Кустанайській (близько 178 тис.), Карагандинській (помад 107 тис.) та Акмо-лінській (понад 94 тис.). В Алма-Аті живе 45.5 тис. українців.

У *Молдові* налічується понад 600 тис. українців (13.8% від усього населення). Найкомпактніше українське населення проживає на Лівобережжі Дністра — в Григоріопольському, Слободзейському, Кам'янському та Рибницькому районах; українське міське населення представлене переважно у великих містах - Кишиневі, Тирасполі, Бельцях.

В *Білорусі* українське населення налічує 291 тис. чоловік. Українську мову вважає рідною 45,5%. Найбільша кількість українців зосереджена в Гомельській та Брестській областях, а також у Мінську.

В *Узбекистані* українська етнічна група становить понад 153 тис. чоловік (0,8% від усього населення). Більше третини наших земляків живе в Ташкенті (60 тис.). Значна їх кількість є в Ташкентській, Самаркандській та Бухарській областях.

У *Киргизії* українців понад 108 тис. Здавна, ще з 50—70-х рр. минулого століття вони заселяли насамперед Чуйську і Талиську долини. Менші українські скупчення є в східній частині Тсик-Кульської котловини і Ферганської долини.

У *Латвії* живе понад 92 тис. українців (3,5% від усього населення). Це значно більше, ніж в інших країнах Балтії. Більшість з них — 60,5% — народилася в Україні і тільки близько 18 тис. — в самій республіці. Живуть українці переважно в містах (Рига, Вентспілс, Даугавпілс. Єлгава, Лієпая), менша — в сільській місцевості (Ризький, Бауський, Добельський та ін. райони).

В *Грузії*, за переписом 1989 р., проживало 52,4 тис. українців (1% населення республіки). З них у Тбілісі — 16 тис., Руставі — 2,7 тис., Кутаїсі — 2 тис., Поті — 1,7 тис., Сухумі — 4 тис.

В *Естонії* живе 48,2 тис. українців (4,8% від усього населення). Найбільша їх кількість — у столиці республіки Талліні (понад 24 тис.), а також в інших містах з розвинутою промисловістю — Кохтла-Ярве (3,5 тис.), Нарві (2,7%), Пярну (1,7%).

У *Литві* українська громада налічує близько 45 тис. чоловік (2,3% від усього населення). Як і в інших країнах Балтії, живуть українці

переважно у містах — Вільнюсі (13,2 тис.), Клайпеді (7,8 тис.), Шяуляї (2,7 тис.) таін.

У Таджикистані живе понад 41 тис. українців (0,8% від усього населення). Більше половини їх є жителями столиці - м. Душанбе (понад 21 тис. чоловік).

У Туркменії проживає 35 тис. українців, третина з них — в м. Ашгабаті.

В Азербайджані чисельність українського населення (за переписом 1989 р.) становила понад 32 тис. чоловік (0,5% від усього населення), Найчисленніші українські громади — в Баку (18,3 тис. чоловік), Сумгаїті (2, 3 тис.), Гянджі (1,7 тис.) В Нахічеванській автономній республіці 1989 р. налічувалося 1,9 тис., а у Нагірному Карабасі — всього 416 чоловік.

У Вірменії живе, порівняно з іншими з іншими країнами - колишніми республіками СРСР, найменше українців — 8,3. тис. чоловік (0,3% від усього населення). Майже половина їх кількості (3,8 тис. чол.) живе в Єревані, решта — в інших найбільших містах. У сільській місцевості частка українців незначна.

*Політика і час. – 1992. – № 11/12. – С. 32–35;
Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник
документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 504–508.*

44. З ДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ «УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА НА ПЕРІОД ДО 2000 РОКУ». 22 січня 1996 р.

Багатоаспектний комплекс завдань, що постав перед Україною у справі налагодження та розвитку взаємовідносин з українською діаспорою, зумовив потребу в розробці й реалізації заходів цієї Програми, метою якої є сприяння правовому захисту українців, що проживають за кордоном, розв'язання проблем їхнього національно-культурного відродження, розвиток співпраці з діаспорою у різних сферах життя, залучення її до процесу державотворення в Україні, забезпечення добровільного повернення етнічних українців на Батьківщину. У відповідних розділах Програми викладено конкретні шляхи втілення зазначених принципів.

Організаційно-правовими засадами співробітництва з українською діаспорою передбачено забезпечення прав українських меншин, створення оптимальних можливостей для задоволення їхніх соціальних і культурно-освітніх, інформаційних та інших потреб в процесі укладання міжнародних договорів. Практика міжвідомчих угод про галузеве співробітництво має також здійснюватися з урахуванням інтересів української діаспори. Передбачається широке використання можливостей ООН, ОБСЄ, Ради Європи, інших інституцій та міжнародних неурядових організацій з метою сприяння правовому захисту українців, які проживають за кордоном. Окрему увагу приділено питанням відкриття консульських установ в місцях компактного проживання українців, полегшення візового режиму, регіональному співробітництву прикордонних областей.

В рамках духовно-культурного взаємообміну з діаспорою передбачено створення в місцях компактного проживання українців за кордоном культурно-інформаційних центрів, надання їм організаційної, методичної та іншої допомоги, розробку спеціальних програм наукових досліджень з питань українознавства. На виконання Держ-програми здійснюються спільні з діаспорою культурно-мистецькі заходи, надається допомога в створенні колективів художньої самодіяльності, навчанні та стажуванні їх керівників у кращих колективах України, розвиваються культурно-шефські зв'язки на рівні областей, міст, районів. Низкою положень визначено механізми задоволення потреб діаспори у друкованих виданнях, шляхи наукової співпраці та інформаційного забезпечення тощо.

Одним з головних завдань Програми є розвиток української освіти в діаспорі. У відповідності до цього розробляються довготермінові програми галузевого співробітництва, вивчаються освітні потреби закордонних українців, проводиться обмін досвідом. Створено відповідний підрозділ в Міносвіти України. Передбачено прийом до навчальних закладів нашої держави представників української діаспори. Працюють курси підготовки і перепідготовки викладачів вузів з діаспори. Реалізуються заходи щодо належного забезпечення необхідною навчально-методичною літературою тощо.

Програма сприяє розвитку соціально-економічного співробітництва. Зокрема, передбачено встановлення партнерських зв'язків суб'єктів підприємницької діяльності України з відповідними структурами української діаспори.

Міграційна політика, згідно з Програмою, ґрунтується на засадах сприяння поверненню на Батьківщину українців, які свого часу опинилися за межами України внаслідок політичних репресій, масових переслідувань і депортацій. Створюється інформаційний банк даних про українців, що бажають повернутися та розробляється схема можливого їх розселення.

Прийняття Програми «Українська діаспора на період до 2000 року» свідчить про значну увагу нашої держави до проблем світового українства. Успішна реалізація комплексу передбачених заходів дозволить вивести співпрацю з діаспорою, як невід'ємним об'єктом державної етнополітики, на якісно новий рівень.

Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 року.

*Етнічний довідник, У трьох частинах. Ч. III.
Етнополітики в Україні. – К., 1997. – С. 77–79.*

45. З КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ «ЗАКОРДОННЕ УКРАЇНСТВО» НА ПЕРІОД ДО 2010 РОКУ

1. Проблема, на розв'язання якої спрямована Програма.

За наявними даними, на сьогодні за межами України проживають до 20 млн. громадян інших держав та осіб без громадянства, переважна частина яких продовжує вважати себе етнічними українцями та визнає Україну своєю етнічною батьківщиною. Відповідно до Закону України «Про правовий статус закордонних українців» ці громадяни належать до закордонного українства.

Державна програма «Закордонне українство» на період до 2010 року спрямована на продовження підтримання тісних взаємин Української держави із закордонним українством. Їх інтенсифікацію, створення відповідних умов для економічної та гуманітарної діяльності закордонного українства в нашій державі, а також пошук нових форм і методів реалізації конституційних зобов'язань держави — сприяти консолідації української нації та дбати про задоволення національно-культурних, інформаційних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Заінтересованість у розробці та реалізації цієї Державної програми висловили керівники українських та зарубіжних громадських організацій, зокрема Товариство «Україна-Світ», Українська Всесвітня Координаційна Рада, Світовий Конгрес Українців тощо, що означає, що вона буде схвалена та підтримана всім закордонним українством.

II. Причини виникнення проблеми гни обґрунтування необхідності її розв'язання шляхом розроблення і виконання Програми.

Закордонні українці — це особи, які у різний час залишили територію Української держави в пошуках кращої долі, або опинилися за її межами через збіг обставин, та їхні нащадки, які прагнуть зберегти свою українську самобутність, мову, культуру, звичаї тощо та протистояти природній асиміляції в середовищі, в якому вони проживають тривалий час.

Оскільки національна політика України щодо закордонного українства базується на тому, що воно є суттєвою і невід'ємною частиною світової української спільноти, Українська держава взяла на себе зобов'язання дбати про задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами України.

Практична реалізація цих зобов'язань може бути здійснена шляхом розроблення і виконання Державної програми «Закордонне українство», яка передбачатиме втілення в життя комплексу конкретних заходів центральними та місцевими органами виконавчої влади протягом 2006—2010 років.

III. Мета Програми.

Метою Програми є забезпечення безперервності системного підходу до подальшої розбудови та зміцнення зв'язків із громадськими об'єднаннями і організаціями закордонних українців та їхніми керівниками, активістами, окремими відомими українцями.

Вона стане логічним продовженням Державної програми «Українська діаспора» на період до 2000 року, яка була схвалена у 1996 році, та Національної програми «Закордонне українство» на період до 2005 року, розробленої у 2001 році, метою яких було збереження етнічної ідентичності закордонних українців, ефективне використання їхніх духовних, інтелектуальних та ділових можливостей для просування інтересів України у відносинах з іншими державами, поширення за допомогою закордонного українства інформації про

нашу державу, її промисловий потенціал, торговельно-економічні та науково-технічні можливості, культуру, зміцнення авторитету та поліпшення іміджу нашої держави у світі в цілому.

IV. Порівняльний аналіз варіантів розв'язання проблеми.

Як показують багаторічний досвід і практика співпраці нашої держави із зарубіжними організаціями етнічних українців, найбільш оптимальним варіантом створення належних умов для її проведення є розробка і реалізація відповідної Програми, яка стане планом і орієнтиром для центральних та місцевих органів виконавчої влади та громадських організацій у здійсненні ними державної політики щодо української діаспори.

V. Шляхи та способи розв'язання проблеми.

Виконання Державної програми «Закордонне українство» буде здійснюватися шляхом реалізації центральними і місцевими органами виконавчої влади України відповідних заходів у таких напрямках: подальший розвиток правових засад відносин із закордонним українством; зміцнення організаційної і координаційної діяльності; науково-освітнє співробітництво; історико-культурна співпраця; видавнича діяльність; діяльність у галузі інформації; торговельно-економічне та науково-технічне співробітництво; робота з молоддю; зміцнення спортивних і туристичних зв'язків, а також надання сприяння українській діаспорі у вирішенні питань, пов'язаних з переселенням етнічних українців із зарубіжних держав в Україну.

Строк дії Державної програми розрахований на 2006—2010 роки, тобто на 5 років, що є оптимальним з урахуванням наявного досвіду реалізації попередніх програм, кількості та обсягів заходів, які до неї включені.

Схвалення Програми не матиме жодних негативних наслідків для нашої держави.

VI. Очікувані результати виконання Програми.

Виконання Державної програми «Закордонне українство» у повному обсязі дозволить забезпечити безперервний і активний розвиток і поглиблення зв'язків між українцями, які проживають за межами нашої держави, і Україною, задоволення їхніх національно-культурних і мовних потреб та збереження ними своєї української самобутності.

Закордонні українці будуть більш тісно залучені до державотворчих процесів в Україні, ширше використовуватиметься їхній духовний, науковий та інтелектуальний потенціал. Зміцниться імідж та авторитет нашої держави у світі.

Громадські організації закордонних українців братимуть більш активну участь у наданні гуманітарної допомоги окремим категоріям населення України, які цього потребують. Зросте кількість закордонних українців, особливо тих, які проживають у західних країнах, які будуть відвідувати нашу державу.

Інтелектуальний потенціал української діаспори буде більш широко використовуватися для налагодження та зміцнення взаємовигідного економічного, політичного та культурно-гуманітарного співробітництва України із зарубіжними державами.

Уповільняться асиміляційні процеси серед закордонних українців. Східна частина діаспори стане більш важливим чинником стабілізації відносин з Росією та іншими новими незалежними державами на теренах колишнього СРСР.

VII. Фінансове забезпечення Програми.

Видатки на реалізацію заходів, які включені до Державної програми «Закордонне українство» на період до 2010 року, здійснюватимуться у межах асигнувань, передбачених у Державному бюджеті України на відповідні роки органам виконавчої влади, які є виконавцями цих заходів, а також за рахунок коштів місцевих бюджетів та інших незаборонених законодавством джерел.

<http://www.mfa.gov.ua/mfa/en/publication/content/5706>.

II. ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

46. ДЕРЖАВА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ФЕНОМЕН

Держава — провідний інститут політичної системи суспільства на цивілізаційному щаблі його розвитку, що має суверенну владу над офіційно визначеною територією й людьми, які на ній постійно мешкають чи тимчасово перебувають. Держава тією чи іншою мірою й у той чи інший спосіб контролює, організовує та спрямовує деякі аспекти діяльності своїх підданих (або громадян). Вона має ієрархічну структуру, монополію на заходи примусу (законне використання сили). Виконує як суспільно-необхідні функції, так і функції із забезпечення влади та привілеїв (безвідносно до того, визначені вони формально чи ні) пануючих соціальних верств (класів). Нарешті, вона є джерелом права й законодавства.

Щодо розуміння сутності й функцій держави склалися три напрями:

1) який іде від античної соціальної філософії (Платон, Арістотель, Полівій) і в рамках якого держава розглядається: як інституційний засіб забезпечення спільних інтересів членів певного соціального організму, ведення «спільних справ» і регулювання відносин правителів (влади) та народу (суспільства); та як засіб забезпечення політичного життя суспільства і, в разі необхідності, легітимного застосування примусу;

2) що притаманний марксизмові в його радикальній, більшовицькій формі, згідно з яким держава тлумачиться як інститут влади, що породжується поділом суспільства на антагоністичні класи й виступає знаряддям примусу та гноблення одних класів — тих, що зазнають експлуатації, інакше — панівними класами;

3) що у державі вбачає перш за все джерело права й закону, тлумачачи сам закон як такий, що, з одного боку, організовує життя людей на підвладній державі території, а з іншого — визначає структуру та особливості функціонування самих інституцій держави.

Можна виділити такі універсальні ознаки держави:

1) вона є сталою формою співіснування людей після руйнації первісного ладу й передбачає фіксований зв'язок між певною спільнотою та певною територією;

2) вона є впорядкованою владою, тобто ґрунтується на відносинах зверхності й підлеглих між людьми за ієрархічним принципом;

3) вона формує або окреслює традиційно встановлені відносини між людьми (майнового і немайнового характеру), накладає на людину, яка мешкає на підконтрольній їй території, певні, здебільшого юридично визначені, обов'язки та гарантує їй, зазвичай, також формально визначені права;

4) вона, принаймні формально, виходячи з наявної юридичної бази, контролює поведінку людей у межах своїх кордонів (які саме аспекти поведінки людей вона контролює, визначається особливостями держави);

5) вона має апарат і знаряддя примусу у вигляді правоохоронних (карних) органів;

6) вона є найвищою, або суверенною владою в межах своїх кордонів (такої влади не мають різного роду залежні державні утворення — колоніальні адміністрації, домініони, протекторати, суб'єкти конфедеративних чи союзних утворень, а отже, вони не є повноцінними державами в повному значенні цього слова);

7) вона захищає свій суверенітет, територіальну цілісність й інтереси, у разі зазіхань на них інших держав, за допомогою армії.

Різні типології держави ґрунтуються на різних критеріях.

Класичним вважається критерій, що був запроваджений античною політичною філософією і є, так би мовити, кількісним — мова йде про кількість осіб у державі, які зосереджують у своїх руках усю повноту влади: одна, кілька (група) чи всі (народ).

Інший, сучасний, критерій — легітимність влади, тобто законне визнання переважного більшістю населення країни факту передачі влади в руки певних людей.

Типологія, що базується на поєднанні цих двох критеріїв, виокремлює такі форми правління: легітимні — монархія, аристократія і демократія; та нелегітимні — тиранія, олігархія та охлократія. Це — ідеальні типи, в реальній історії вони проявляються в різних варіаціях і комбінаціях, якими, наприклад, є конституційна монархія: у Великій Британії чи Іспанії.

За критерієм побудови і державно-адміністративним устроєм держави поділяються на: 1) унітарні (Франція, Польща, Україна, Болгарія); 2) федеративні (США, Німеччина, Російська Федерація, Нігерія); 3) конфедеративні або союзні (Швейцарія, формально — колишній СРСР).

За національним критерієм держави поділяються на мононаціональні, де основна, «титульна», нація складає майже все населення (Франція, Польща, Швеція, Вірменія), та багатонаціональні (Російська Федерація, Індія, Індонезія, Нігерія).

Стосовно сучасних держав можуть бути використані й інші критерії: а) наявності чи відсутності расової строкатості (монорасові — Данія, Угорщина, Японія, Чад, Танзанія; багаторасові — США, Бразилія, Південно-Африканська Республіка, Російська Федерація, Казахстан); б) одномовності або багатомовності (одномовні — Франція, Італія, Польща, Греція, Вірменія; багатомовні — Бельгія, Швейцарія, Канада, Індія, Сінгапур).

В часи давнини та середньовіччя, значною мірою й пізніше, існували такі види держави, як:

1) місто-держава — такими утвореннями були: давньосхідне номове місто, античне полісне місто, середньовічне місто-комуна та міська республіка (зокрема, міськими республіками були Венеція, Флоренція, Новгородська боярська республіка):

2) централізовано-бюрократична держава у вигляді царства, королівства чи імперії (Стародавній Єгипет, Китай династій Цін, Хань, Тан та ін., Візантія);

3) феодалні держави (існували переважно в західній Європі). В реальному житті в Межах конкретної країни ці видові форми держави часто поєднувалися, а їхні комбінації змінювалися. Наприклад, у пізньосередньовічній Європі утворювалися так звані станові (з представництвом від дворянства, духовенства та міст) монархії, в яких поєднувалися принципи монархізму та парламентаризму. У наступні століття вони переважно перетворилися на абсолютистсько-бюрократичні держави (Іспанія, Франція, Австрія, Прусія, Росія), але в окремих країнах (Англія, Данія, Швеція) парламентаризм не лише зберігся, а й згодом узяв гору, явивши світові феномен парламентарної (конституційної) монархії,

В XIX ст. для еволюції державних форм актуальним було розмежування: а) абсолютної монархії (Російська імперія, Османська імперія, Китайська імперія, Персія, Сіам), б) парламентарної монархії (Велика Британія, Данія, Нідерланди) і в) представницької республіки (США, Швейцарія, від 1870 р. — Франція).

Для XX ст. актуальною стала конкуренція тоталітарних (комуністичного та фашистсько-нацистського типів, до останніх тяжіють

націоналістично-авторитарні режими на зразок тих, що були в Іспанії часів Ф. Франко, в Угорщині - за правління М. Горті, у Чилі — за А. Піночета) і правових (які часто називають демократичними) форм держави.

Поняття про державу в близькому до сучасного розуміння почало формуватися в Західній Європі в XIV ст., й склалося до кінця XVII ст.

Ж. Боден та Т. Гоббс розробили концепцію суверенності держави, яка виходила з тези, що повноцінна держава не може бути залежною від рішень інших, зовнішніх щодо неї суб'єктів сили, а отже, мусить мати політичні органи або особу, які були б наділені владою та беззаперечним правом приймати й реалізувати свої рішення.

Розробка поняття про суверенність дала змогу чітко розмежувати громадську й приватну складові політичного ладу та коректно провести межі між різними політичними інституціями.

Поняття про державний суверенітет, формалізоване в площині загального консенсусу західноєвропейських країн, стало ядром ідейного підґрунтя Вестфальської політичної системи, що сформувалася по закінченні Тридцятирічної війни 1618—1648 рр.

На противагу як аристотелівській ідеї про природне виникнення держави через поширення влади патріарха на коло родичів і сусідів, так і середньовічній християнській думці про божественне походження держави з середини XVII до кінця XVIII ст. розробляється концепція про творення держави шляхом укладання «суспільного договору».

В основі цієї концепції лежала ідея, за якою законна владає штучним вивором — продуктом добровільної угоди людей з метою запобігання насильству (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант) <...>.

Засновниками історичного матеріалізму К. Маркс і Ф. Енгельс започаткували погляд на державу як на апарат примусу, який створюється та використовується для пригнічення одним класом іншого.

Ідея про державу як апарат управління, який характеризується насамперед тим, що встановлює в суспільстві монополію на примус, на законне застосування сили, набула поширення наприкінці XIX — початку XX ст., зокрема, завдяки працям М. Вебера.

Більшість учених, що дотримувалися просвітницької та еволюціоністської традицій XVIII — початку XX ст., процес утворення держави пов'язували, як правило, із підкоренням войовничими та мобільними скотарями осілих землеробів.

На інших позиціях стояли прибічники історичного матеріалізму, які доводили, що держава утворюється внаслідок виникнення приватної власності та класового поділу і є тимчасовою інституцією, притаманною експлуаторському суспільству: коли класовий поділ буде знищено — зникне й держава.

У першій половині XX ст. механізми виникнення та функції держави. відповідно до практики західних суспільств, розглядалися головним чином у політико-правовій площинах.

У другій половині XX ст. завдяки дослідженням Р. Адамса, К. Ренфю, Е. Сервіса, І. Д'яконова, В. Массона, Л. Васил'єва та багатьох ін. були розкриті соціально-економічні та політико-адміністративні аспекти виникнення держави на Сході і в доколумбовій Америці та інших регіонах світу.

Сучасна реконструкція процесу походження та розвитку держави ґрунтується на розумінні державогенезу як політичної складової формування цивілізації (стадії історичного поступу, що йде за первісністю). Така реконструкція здійснюється з урахуванням усіх інших аспектів (складових) процесу становлення і розвитку цивілізації (економічного, соціального, культурного, урбанізаційного, демографічного)

Держава виникає на базі землеробського й скотарського господарств, що сформувалися в ході неолітичної революції. Пізня первісність характеризується неподільним пануванням землеробсько-скотарського господарства при утворенні племенних інституцій на зразок вождівств, аристократична верхівка яких реалізує свої приватні інтереси щодо суспільної влади-власності на колективні ресурси через використання рестрибутивної (перерозподільної) системи. Там, де необхідна була іригація, завжди рано чи пізно розвивалися колективні форми землеробства, а там, де атмосферних опадів було достатньо, — утверджувалися парцелярно-сімейні форми виробництва.

На пізньопервісно-прецивілізаційній стадії формуються два основних шляхи розвитку землеробсько-скотарських суспільств: східний, пов'язаний з посиленням ролі ранньополітичних органів племен-вождівств у системі виробництва та перерозподілу, та західний (античний, європейський), де відповідні тенденції не набувають значного поширення й господарство ґрунтується на системі автономних, хоча й об'єднаних в общини родин <...>.

Перші держави виникають там, де набуло поширення масштаб-іне ірригаційне землеробство — в долинах великих рік Ніл, Тигр та Євфрат, Інд <...>. Перші держави (Єгипет, Дворіччя) утворилися на межі 4-3 тис. до н. е., і являли собою низку взаємопов'язаних номових міст-держав, які відносно швидко, в долині Нілу, і дещо повільніше. в Месопотамії, об'єднувалися в централізовані царства-деспотії (давньоєгипетське Раннє царство, царства Аркада та III династії Ура в Дворіччі, Елам). Від кінця III тис. до н. е. в їхній політиці спостерігається наростання експансіонізму. Від початку II тис. до н. е. експансіонізм стає характерним і для поведінки держав, що утворилися в Анатолії та Егеїді (Хеттське царство, Мінойський Кріт, Мікенська Греція), Північного Китаю часів Шан-Інь і раннього Чжоу.

Поступово формується цілісна східносередземноморська система часів бронзового віку. Згодом складаються й перші держави імперського типу (Єгипет доби Нового царства другої половини II тис. до н. е., Новоасирійське та Нововавілонське царства, нарешті Перська держава Ахеменідів першої половини — середини I тис. до н. е.) <...>.

Для другого етапу розвитку держав східного типу в політичному плані характерним стає створення централізованих деспотій, у межах яких відбувається об'єднання іригаційних систем усього річкового басейну (Нілу, Тигру та Євфрату тощо). За таких умов палацово-храмові господарства колишніх номів перетворюються на єдину загальнодержавну економічну систему, яка поглинає обшинні домогосподарства <...>. У Новому Світі класичним зразком такого розвитку суспільства є держава інків, де супербюрократизована державна економіка виникає навіть не будучи детермінованою господарською доцільністю створення там величезних управлінських структур

Навколо найдавніших центрів цивілізаційного розвитку за доби середньої й пізньої бронзи та залізного віку, переважно в передгір'ях, на морському узбережжі та островах, то тут, то там. почали складатися цивілізації — супутники. Виробництво додаткового продукту тут відбувалося здебільшого в межах невеликих міст-держав, які часто мали вигляд палаців як центрів економічного, політичного та культового життя з прилеглими до них посадами та більш-менш віддаленими сільськогосподарськими поселеннями <...>. Розвиток державотворчого процесу тут відбувався шляхом завоювань, здійснення яких потребувало створення великих військово-політичних

об'єднань (складних соціальних організмів) під головуванням най-сильнішого політико-адміністративного центру, що експлуатував своїх сусідів вассально-данницьким чином. Класичними прикладами такого розвитку є Хеттське царство й царство Мітанні, Мінойський Кріт й Ахейська Греція <...>.

Схожими за політичною й соціально-економічною структурою були й численні середньовічні районнодержавні об'єднання Східної Європи (Київська Русь, Волзька Булгарія), Далекого Сходу (Когурьо в Кореї, Ямато в Японії), Південно-Східній Азії (Фуань, держава Шривджив) та Тропічної Африки (Гана, Малі, Сонгаї у Західній Африці).

Приблизно з середини I тис. до н. е. в історичному поступі починають з'являтися локуси з «сосьовим часом». Атрибутом цих локусів є людина, яка протиставляє себе родові та державі: старозавітні пророки викривають царів, грецькі філософи відкидають традиційні уявлення про богів, зороастрійці наголошують на притаманній кожному свободі вибору між добром і злом, джайни й буддисти не визнають майново-кастового поділу суспільства, а даоси глузують над державною службою, церемоніями та ритуалами <...>.

Якщо на Сході людина навіть після глибинних трансформаційних зрушень історичного поступу ще тривалий час неодмінно підпорядковувалася державі, яка була щодо неї відчуженою, то на Заході, вже з часів Стародавньої Греції, з'являються вільні громадяни, які були (звичайно, не в новоевропейському розумінні) економічно самостійними приватними власниками і які в своїй сукупності становили громадянське суспільство (спочатку в межах поліса, згодом — середньовічної міської комуні, і нарешті — новоевропейської ліберально-демократичної держави), якому (за умов ідеальної реалізації демократичної форми правління) підпорядковуються всі державні інститути <...>.

Протягом XIII—XV ст. створюються контури новоевропейських територіально-державних структур, у межах яких здебільшого починали складатися перші новоевропейські нації. Базові засади євроатлантичної цивілізації формувалися саме в містах <...>.

На кінці XVIII ст., вже євроатлантична, цивілізація створила новий тип держави, який передбачав чітке розмежування: 1) прав власності та державних владно-адміністративних повноважень;

2) державні та громадянські суспільства. Держава тут, долаючи абсолютистську спадщину, поступово набувала парламентсько-

представницьких форм. В одних випадках парламентаризм поєднувався з монархічним принципом, більшою чи меншою мірою обмежуючи його (Велика Британія, Данія, Швеція, в XIX ст. Нідерланди, Бельгія, Італія, Німеччина та Австро-Угорщина тощо), а в інших — набував форм республіки — президентської (США, згодом Франція) або парламентської (Швейцарія, після Першої світової війни — новостворені Австрія, Чехословаччина, Фінляндія, після Другої світової війни - Італія, Греція й ін.) <...>.

Утвердження в XX ст. в окремих країнах тоталітаризму (однаково — комуністичного, фашистського чи націонал-соціалістичного), було пов'язано з відступом назад від уже досягнутого рівня унеза- леження суспільства від держави.

Тоталітаризм підпорядковує суспільство державі, а саму державу — партії (яка уподібнювалася релігійному рухові) та/чи патер- налістичному лідерові (Б. Муссоліні, Мао Дзедуну, Кім Ір Сену, Пол Поту).

Тоталітарні держави встановлювали всеосяжний контроль над приватною власністю (Італія, Німеччина) або запроваджували повну державну власність на засоби виробництва (СРСР, Китайська Народна Республіка), тим самим підпорядковуючи собі особистість як політично, так і економічно. Теорія та практика тоталітарних держав передбачала ідеологічну обробку населення відповідно до обраної правлячою партією доктрини,

Своєрідною реакцією на поступ тоталітаризму, державного примусу і терору (колективізація сільського господарства, голодомор 1933—1934 в УСРР і «єжовщина» в СРСР, голокост і масові репресії в нацистській Німеччині та окупованих нею країнах Європи) стало поширення в демократичних країнах радикального лібералізму, який протиставляв державу і суспільство. На думку багатьох представників цього напрямку (зокрема Ф. фон Хайєка), функції держави слід звести до мінімуму <...>.

Проте наприкінці XX ст. знову набирає сили ідея, що в сучасному суспільстві регулювання соціальних процесів та економічного зростання потребує державного втручання, а отже, таке регулювання є необхідною складовою діяльності держави <...>.

За умов глобалізації форми та функції держави трансформуються, а певні країни, поступаючись часткою власного суверенітету, добровільно об'єднуються в наддержавні утворення (наприклад,

Європейський Союз) з метою підвищення конкурентноспроможності своїх національних економік та щоб разом протистояти світовим викликам.

Останнім часом домінують три підходи до розуміння держави в глобалізованому інформаційному світі, які є хоча і дещо відмінними за акцентуванням, але не включають один одного:

1) держава має бути цілком підпорядкована функціонуванню глобальної мегасистеми, перш за все дисципліні світового ринку;

2) держава хоча й зазнає впливу з боку глобалізаційних процесів, але ці впливи не будуть настільки потужними, щоб вони могли докорінно змінити природу та поведінку держави;

3) роль держави за умов посилення світових викликів може навіть збільшуватися <...>.

Енциклопедія історії України . – Том 2. – К., 2004. – С. 341–348.

47. ПРО ІСТОРИКО-НАУКОВІ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОЗНАВСТВА

Українське державознавство складає один потік з державознавством російським, польським і західноєвропейським (особливо австро-німецьким), оскільки Україна тривалий час входила до складу Росії, Польщі і Австро-Угорщини і політичні системи цих держав та впроваджена ними система освіти не могли не вплинути на формування політичної культури авторів концепцій української державності <...>.

З 40-х рр. XIX ст. до революційних подій на Україні в 1917—1920 рр. в українській історіографії і політології майже безроздільно панував *народницький напрям*. Вчені, що належали до цього напрямку, всю свою увагу звертали на життя трудових мас, побут трудового народу, під яким розуміли в основному селянські маси, і з особливим інтересом і симпатією відображали народні заворушення, бунти, повстання, революції. Вважаючи народні маси рушійним чинником історії, а інтерес трудового народу єдиним критерієм історичної оцінки, вчені-народники разом з тим ігнорували державне будівництво українського народу, отожднюючи державні установи з визиском і насильством.

Державницька ідеологія, що відродилася в Україні під час Першої світової війни і революційних подій в 1917—1920 рр., знайшла своє відображення в історико-політологічній науці. *Вчені-державники* починають досліджувати саме ті історичні явища, котрі практично ігнорували їх попередники, інакше розуміють сутність історичного процесу і застосовують зовсім інші критерії історичної оцінки і методологічні підходи. Творчість цих вчених розвинулась головним чином в еміграції внаслідок неможливості розробляти концепції української державності ані в Галичині, ані в Наддніпрянській Україні.

Концепції державності України в українській зарубіжній історико-політологічній науці міжвоєнного періоду обґрунтовували академіки ВУАН М. Грушевський, С. Дністрянський, С. Рудницький, професори В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський, В. Старосольський, О. Ейхельман, Р. Лашенко, С. Шелухін, доцент О. Волховський.

В цілому за своєю методологією наукових досліджень, політичними переконаннями вчені державницького напрямку не складали єдиної наукової школи, як, наприклад, школа народницька. Консерватори (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський) повністю поривають з методами і ідеями вчених-народників і намагаються перебудувати методологію історико-політичних досліджень на основі ідей національного консерватизму, вважаючи, що без держави немає нації, а є лише народ в його етнічному розумінні. Обґрунтовуючи пріоритет інтересу держави над інтересом нації, вони вважали найбільш сприятливою і придатною формою державного правління на Україні консервативну монархічну державу. Новонародники стоять на позиціях народництва, але їхня ідеологія вже значно відрізняється від народництва XIX ст. не лише спробою обґрунтувати конкретні концепції державного будівництва, але і наявністю інтересу до позитивної культурної і державної творчості української нації, етнополітичних характеристик українських і сусідніх з ним народів (М. Грушевський, Р. Лашенко, С. Шелухін).

Націонал-державники (С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Волховський, С. Рудницький, О. Ейхельман) займають ніби середню позицію між новонародженими і консерваторами, але виразно відмежовуються від обох цих течій, вважаючи основним критерієм історичної оцінки інтерес нації і держави при домінанті пріоритету нації над державою <...>.

Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 359–360.

48. ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ ІСТОРИК ГЕРОДОТ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СКІФІВ І СКІФСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, ЇХ РОЗСЕЛЕННЯ І ЗВИЧАЇ

<...> Скіфи, як я вже писав попереду, панували на горішній Азії двадцять вісім літ. Вони в погоні за кіммерійцями впали до Азії й поклали край могутності мідійців, бо перед приходом скіфів до Азії вони [мідійці] тут панували. Отже, скіфи пробули в Мідії двадцять вісім літ. Як минув цей час, вони повернулися до свого краю, але тут чекали їх труднощі не менші, ніж у мідійській війні. Вони побачили перед собою велике військо — скіфські жінки в час довгої відсутності чоловіків сходилися з невольниками.

2. Скіфи ж осліплюють усіх [своїх] невольників задля [продуктів із] молока, що служить їм за напій. Вони так чинять: беруть кістяні рурки, подібні до сопілок, укладають кобилам до сорому й дмуть — і як одні дмуть, інші в той час доять. Вони пояснюють цю роботу так, що як жили кобилячі наповняються повітрям, то [більше] обвисає вим'я. Як уже видоять молоко, вливають його до порожніх дерев'яних посудин, укладають сліпих [невольників] довкруг посуду, а вони трясуть ним. Потім те, що [осіло] згори, збирають, бо вважають його за щось краще, а те на споді гірше. Ось тому скіфи осліплюють усіх полонених, - бо вони не хлібороби, а кочівники <...>.

5. Як розповідають скіфи, їхній народ наймолодший з усіх. Це було так. У тій країні, що спершу була безлюдною, вродилася [перша] людина на ймення Таргітай. На мою думку, це неправда, але [скіфи] так говорять. З такого от роду походить Таргітай. Він мав трьох синів: Ліпоксая, Арпоксая й наймолодшого Коляксая. О тій порі впало з неба на скіфську землю золоте знаряддя: плуг, ярмо, сокира й коряк. Побачив це старший і швидко пішов узяти, але як наблизився, золото почало горіти. Він перелякався [й відступив], а тоді надійшов середульший — з ним сталося те саме; їх [обох] відстрашило палаюче золото. Але як приступив наймолодший, воно погасло й він заніс його додому. Коли старші брати довідалися про це, відразу ж оддали владу наймолодшому.

6. Від Ліпоксая походить скіфське плем'я авхати, від середульшого Арпоксая катіари й траспії, а від наймолодшого царя походять ті, що називають себе паралатами. Всі вони називаються ехолотами від імені [їхнього] царя, а скіфами нарекли їх греки.

7. Так от, за скіфськими переказами, повстали вони [їхній народ]. Від тієї події, від першого царя Таргітая до походу Дарія проти них минуло не більше тисячі літ. Їхня країна велика. Коляксаї поділив її на троє царств і посадив там синів; а те царство, де переховується золото, зробив найбільшим [із усіх]. А землі, що (простягаються) на північ [од скіфів], за їхніми словами, годі окинути зором чи перейти, і то через пір'я, що літає. Кажуть, що там пір'я більше, ніж землі і повітря, і воно застилає зір <...>.

11. Та є ще й інший переказ. Він найбільше поширений, отже, вважаю його правдивим. Згідно з ним кочові скіфи жили в Азії. На них напали війною масагети. Під їх натиском скіфи перейшли до країни кіммерійців, бо ця країна, що її тепер займають скіфи, належала здавна, як кажуть, кіммерійцям. Як зачули кіммерійці, що надходять скіфи, зібрали велике військо й стали радитися. Їх думки розійшлися надвоє, обидві групи вперто обстоювали свою. Кращою була рада царів, але народ гадав за ліпше покинути край і не наражатися на небезпеку; царська ж думка була така, що треба боротися з прийшлими. Ніхто не хотів поступатися — ані царі народів, ані народ царям; ті хотіли кинути край, оддати без боротьби прийшлим, царі ж думали полягти в своєму краї й не втікати з народом. Вони пам'ятали, скільки добра зазнали [тут], а якого лиха довелося зазнати в утечі. Такі думки поділили їх на два табори, а було їх [у обох] по однаковій кількості, — боролися між собою й полягли. Кіммерійський народ поховав їх коло ріки Тіраса; ще й тепер можна побачити ту могилу. Поховавши їх, вирушив народ з краю, а скіфи прийшли й зайняли порожні землі.

12. Ще й нині є в Скіфії Кіммерійські Мури, Кіммерійський Порт, є країна, що має назву Кіммерійської та Кіммерійський Босфор. Знаємо, що кіммерійці втекли від скіфів до Азії й заселили той півострів, де тепер грецьке місто Синопа. Знаємо й те, що скіфи гналися за ними, вскочили до Мідії, але заблукалися, кіммерійці під час утечі трималися приморської Мідії, бо потім повернули в глибину краю. Так оповідається в спільному для греків і варварів переказі <...>.

17. Від пристані борисфенітів вона є середньою з-поміж надморських пристаней Скіфії — нині найближче живуть калліпіди; вони вже погребені скіфи: за ними інше плем'я, що називається алізони. Вони, калліпіди, й інші далі тримаються скіфських звичаїв, але

сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник, сочевицю і просо. Вище алізонів скіфи-орачі, що сіють збіжжя не собі на поживу, а на продаж. Ще вище неври, а поза неврами на північ, скільки знаємо, безлюдна пустеля. Оце народи, що живуть за Гіпанісом на захід від Борисфена.

18. А як перейти Борисфен, то зразу ж перша від моря лежить Лісиста [країна], а від неї вгору живуть скіфи-землероби. Ті греки, що живуть над рікою Гіпанісом, називають їх борисфенітами, а самі себе ольвіополітами. Ті скіфи-землероби займають землі на схід на три дні дороги; досягають ріки, що зветься Пантікап; а на північ, треба пливати Борисфеном [вздовж їхнього боку] одинадцять днів. Ще далі на північ тягнеться велика пустеля, а за нею і живуть андрофаги, народ своєрідний, не скіфський. Далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки відаємо, немає ніякого народу.

19. На схід од скіфів-землеробів, як перейти ріку Пантікап, живуть уже не скіфи-кочівники. Вони ні сіють, ні орють. У всій країні немає дерев, лише в Лісистій. Ці кочівники займають [на схід] землі на чотирнадцять днів дороги, аж до ріки Геррос.

20. За Герросом лежить так звана царська країна, Тамтешні скіфи найхоробріші й найчисленніші; вони вважають інших скіфів своїми рабами. Вони живуть на південь по Таврію, на схід по рів, що його викопали сини сліпих, і по Меотійську затоку, по пристань з назвою Кримни, частина їх живе над рікою Танаїсом. На північ од царських скіфів місця меланхленів, чужого, нескіфського народу. Вище ж меланхленів [простягаються] болота й пустеля, скільки [лише] знаємо.

21. Як перейти Танаїс, то вже не скіфська земля, а починається край савроматів. Вони розселилися від затоки озера Меотійського у північний бік на п'ятнадцять днів дороги; уся їхня країна не має ні диких, ні свійських дерев. Край за ними займають будини, їхня земля вкрита змішаним лісом. На північ за будинами на сім днів дороги простягається пустеля.

22. За пустелею, якщо взяти трохи на схід, живуть фіссагети, своєрідний і численний народ; вони промишляють ловами. Одразу ж за ними, в тому ж краю, інший народ, що зветься їрки. Вони також живуть із ловів.

Од них далі на схід інші скіфи, що віддалилися від царських скіфів і прийшли в цю країну <...>.

46. Над Гостинним морем, куди виступив Дарій, мешкають дуже дикі народи, за винятком самих скіфів. Не вміємо [там] вказати жодного народу, що відзначався б мудрістю, жодної [навіть] такої [окремої] людини. Виняток — це скіфи й Анхарсіс. Скіфи зробили най- мудріший винахід з усіх народів, що про них знаємо; інші винаходи не такі цікаві, але цей наймудріший. [Саме] якщо хтось зачепить, не втече від них, і вони не дадуться зловити себе, якщо самі не схочуть, щоби хтось їх знайшов. Бо як можна злучитися з людьми, що не мають ні міст, ні мурів, живуть не землеробством, а з випасу худоби, мешкають на возах, кочують і добре стріляють з коней, а не скорі до бою?

47. Такий їхній винахід; до того ж і край у них відповідний і ріки стають їм у пригоді. їхній край це добре наводнена трав'яниста рівнина, а рік пливе через нього небагато менше, ніж у Єгипті є каналів. Ось визначніші з них і такі, що доступні для морських кораблів; Істр, що має п'ять гирл, за ним Тірас, Гіпаніс, Борисфен, Пантікап, Гіпакіріс, Геррос, [нарешті] Танаїс <...>.

59. Такі багатства їхнього краю. Звичаї ж їхні такі. З богів моляться вони лише таким: найбільше Гестії, далі Зевсу й Геї, — кажуть, що Гея дружина Зевса, потім Аполлону, небесній Афродіті, Гераклу і Аресу. В тих богів вірять усі скіфи; царські ж скіфи приносять жертви ще й Посейдонові, Скіфською Гестія називається Та- біті, Зевса, на мою думку, дуже влучно, називають Папей, Землю [Гею] — Апі. Аполлона — Гойтосир. Їм не мають звичаю ставити зображень, жертovníків чи святилищ, крім одного Ареса: йому ставлять <...>.

62. Так вони приносять жертву іншим богам і таких тварин. Аресові ж жертвують так. В кожній скіфській області будують коло житла старшини святилища Аресу. Стягають на купу в'язанку хмизу, в довжину біля трьох стадій і в ширину також, висотою трохи меншу. Згори роблять чотирикутну площу. Три сторони її стрімкі, а четвертий бік доступний. Щороку довозять до тієї купи по сто п'ятдесят возів хмизу, бо вона через дощі осідає. На кожній такій купі застромлюють старий залізний меч — це і є зображення Ареса. Цьому мечеві приносять щороку жертви з худоби й коней, і в більшій кількості, ніж іншим богам. З воєнних бранців, узятих живцем, з кожної сотні жертвують одного, але не тим способом, що й худобу,

а іншим. Вони покрплюють їм голови вином і заколюють людей над посудиною. По тому виносять бочку на ту купу хмизу й виливають кров на меч <...>.

Коли скіф убиває першого мужа, то п'є (трохи] його крові. Голови вбитих у бою несе цареві; бо тільки той, хто принесе голову, бере участь в розподілі здобичі, якщо ж не принесе, то ні. З голови (ворога] скіф здирає шкіру в такий спосіб. Обкроює голову довкруг коло вух і витрушує її, а по тому вишкрібає м'ясо волячим ребром і м'ясо шкіру руками. Вичинивши, вживає ту шкіру як хустку. Він прив'язує її до вуздечки того коня, на якому їздить, і пишається тим. Той, хто має найбільше таких хусток, вважається найхоробрішим. Багато хто ще й одяг шие з тих здертих шкірок; зшивають їх, як баранячі. Багато їх іще здирають з побитих ворогів разом з нігтями шкіру з правих рук і роблять собі покривала до сагайдаків <...>.

73. А як умре якийсь інший скіф, то найближчі родичі кладуть його на віз і обвозять по приятелях. Кожний із них [приятелів] приймає їх, частує тих, що йдуть із небіжчиком, та й небіжчикові дає того, що й іншим. Так возять звичайних [скіфів] сорок днів, а потім ховають. Як уже поховують (покійника), то очищуються скіфи таким чином. Вони намазують і миють голову, а з тілом роблять так. Забивають [у землю] три кілки так, щоб були один до одного нахилені. На них натягають повстяне покривало, сильно стягають його, а в начиння, що стоїть між кілками під покривалом, кидають розпечене на вогні каміння <...>.

101. Скіфія має вигляд чотирикутника, що в двох місцях прилягає до моря; той бік, що над морем, такий самий завдовжки, як і той, що простягається у глибину краю. Бо від Істра до Борисфена десять днів дороги, а від Борисфена до озера Меодити ще десять; туди ж, у глибину, краю, від моря до меланхленів, що мешкають трохи вище від скіфів, двадцять днів дороги: день дороги я приймаю за двісті стадій. Отже, скісний бік Скіфії складає сорок тисяч стадій, а простий, у глибину краю, знову скільки ж стадій <...>.

Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – К., 1992. — С. 31–62.

49. «ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» ПРО ЗАСНУВАННЯ КИЄВА

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, — котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди].

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ, Тут він і скончав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончалися <...>.

*Повість минулих літ. — К., 1990; Андрусишин Б. І.,
Гуз А. М. Пам'ятки історії держави і права
України, — К., 2003. — С.13–14.*

50. «ЛІТОПИС РУСЬКИЙ» ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ КНЯЗЕМ ВОЛОДИМИРОМ ХРИСТИЯНСТВА НА РУСІ

У рік 6495 [987] скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: „Прийми закон наш". Потім же прийшли німці, і ті хвалили закон свій.

Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу. Мудро ж говорять вони, розказують, що й другий світ [має] бути, і чудно слухати їх. А якщо хто, мовляв, у нашу віру перейде, то, померши, встане знову, і не померти йому ввіки. Якщо ж хто в інший закон перейде, то натім світі [йому] в огні горіти. Так що ви владите? Що відповісте?»

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши [їх], розізнай у кожного про їхню службу, і як [хто] служить богові».

і була до вподоби річ [ця] князеві і всім людям. Вибрали вони мужів добрих і тямущих, числом десять, і сказали їм: «Ідіте спершу в Болгари, розізнайте про віру їхню і службу».

Вони, ото ж, пішли, і, прийшовши, бачили бридкі діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою. І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки». Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесарограда, і прибули до цесаря [Василія]. Цесар же спитав [їх], задля чого вони прийшли, і вони розповіли йому все, що було. Це почувши, цесар і рад був, і честь велику склав їм у той день. А на другий день послав він [вість] до патріарха [Миколая], кажучи так: «Прийшли руси іспитувати віру нашу. Тож приготуй церкву і клір і сам облачись у святительські ризи. Хай бачать вони славу бога нашого». І, це почувши, патріарх повелів скликати клір увесь, і за звичаєм вчинив праз-никову службу, і кадила вони запалили, і співи, [й] хори влаштували.

І пішов з ними й цесар у церкву [святої Софії], і поставили їх на почесному місці, показуючи красу церковну, і співи, і службу архіерейську, і дияконів, що стояли попереду, [і] розказуючи їм про службу богові своєму. Вони ж, у зачудуванні будши і здивувавшись, похвалили службу їхню. І, прикликавши їх, цесарі Василій і Костянтин сказали їм: «Ідіте в землю вашу». І відпустив їх [Василій] з дарами великими і з честю.

Вони ж прийшли в землю свою, і зізвав князь бояр своїх і старців, [і] мовив Володимир: «Осе прийшли послані нами мужі. Так послухаймо од них, що було». І сказав він їм: «Розкажіть перед дружиною».

Вони тоді розказали: «Ходили ми спершу в Болгари і дивилися, як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса.

Отож, поклонившись, сяде [кожен] і глядить сюди и туди, як на- віжений, і нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий є закон їхній. І прийшли ми в Німці, і бачили, як вони службу правили, а краси ж не побачили ніякої. І прийшли ми тоді в Греки.

І повели нас [туди], де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої, — не вміємо ми й сказати [про се]. Тільки те ми відаємо, що напевне бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти. Так і ми не будемо тут [поганами] жити».

Бояри ж, відповідавши, сказали: «Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей». А Володимир, відповідавши, мовив: «То де ми хрещення приймемо?» І вони сказали: «Де тобі вгодно» <...>.

А коли минув рік, у рік 6496 [988], пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький. Та заперлися корсуняни в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам: «Якщо ви не здастесь, — буду стояти хоч три роки». Володимир тим часом спорядив воїв своїх і повелів насип сипати до городської стіни. І коли ці насипали, корсуняни, підкопавши стіну городську, викрадали снпану землю і носили до себе в город, висипаючи [її] посеред города. Вої тоді досипали більше, а Володимир стояв.

І от [один] муж, на ім'я Анастас, корсунянин, стрілив, написавши на стрілі: «За тобою, зі сходу, є колодязі, з яких іде вода по трубі. Перекопавши [їх], ви переймете воду». Володимир же, це почувши [і [глянувши на небо, сказав: «Якщо збудеться се — охрещусь». І тут одразу звелів він перекопати труби, і перейняли вони воду, і люди знемагали від спраги і здалися. І ввійшов Володимир у город, і дружина його, і послав Володимир [послів] до цесаря Василя і Костянтина, говорячи так: «Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу [те], що й сьому вчинив».

І, це почувши, опечалились цесарі, [і] послали [йому] вість, так говорячи: «Не належить християнам заміж виходити за поган і оддавати за них. Якщо ж ти охрестишся, то візьмеш її, і дістанеш царство

небесне, і з нами єдиновірцем будеш. Якщо ж сього не вчиниш — не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе».

І, це почувши, Володимир мовив посланим цесарями: «Скажіте обом цесарям так: «Я охрещусь, тому що раніше від сих днів іспитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба. Бо мені розповіли послані нами мужі».

],це почувши, обидва цесарі і раді були, і вмолили сестру сию, на ймення Анну, і послали до Володимира [послів], говорячи: «Охрестись, тоді пошлемо сестру свою до тебе». І сказав Володимир: «Нехай, прийшовши [із] сестрою вашою, охрестять мене».

І послушали [його] цесарі, і послали сестру свою, і деяких сановників, і пресвітерів. Вона ж не хотіла йти [в Русь], як у погани, і сказала їм: «Лучче б мені тут умерти». І сказали їй брати: «Коли наверне як-небудь бог Руську землю в покаяння, ти й Грецьку землю ізбавиш од лютої раті. Ти ж бачиш, скільки зла наробили руси грекам? Нині ж, якщо ти не підеш, те саме вони творитимуть нам». І ледве удвох присилювали вони її, і вона, сівши в корабель [і] з плачем поцілувавши родичів своїх, рушила через море.

Коли прибула вона до Корсуня, то вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город, і посадили її в палаті.

А за божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця [посла], кажучи: «Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні, — то не позбудешся сього». Т, це почувши, Володимир сказав: «Якщо буде се правда. — воістину велик бог християнський». І повелів він охрестити себе.

І тоді єпископ корсунський з попами цесарициними. огласивши його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього — він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, вий прославив бога, сказавши: «Тепер узнав я бога істинного». А коли побачила це дружина його, — многі охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата — за олтарем.

По охрещенні ж привів він цесарицю на обручення. А сього не відаючи, [деякі] неправильно говорять, ніби він охрестився в Києві, інші ж — кажучи, [що] у Василеві, а другі, говорячи, [ще] інакше кажуть.

Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, [то] передали йому віру християнську, кажучи так: — Хай не спокусять тебе деякі з єретиків. А ти віруй, так говорячи: — Вірую во єдиного бога отця вседержителя, творця неба і землі", — і до кінця цей символ віри

Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, мощі святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі. Поставив він теж церкву святого Іоанна Предтечі в Корсуні на горі, що її насипали [корсуняни] посеред города, крадучи насип, і та ж церква стоїть і до сьогодні. Узяли ж вони, ідучи [в Русь], двох мідяних ідолів і чотирьох коней мідяних, які й нині стоять за святою Богородицею; про них, не знаючи, думають, що вони мармурові є. Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам вернувся до Києва.

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай. і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей! «Велик ти єси, господи, дивні діла твої!» Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, і а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: «Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тут бо думав я жити мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають [тут люди] бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих».

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнськії, і утверди в них віру правдиву і незмінну. (А[мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його».

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували <...>.

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 60–63; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. В двох частинах. Частина перша. – К., 1997. – С. 103–106.

51. ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ ТВІР «ІСТОРІЯ РУСІВ» ПРО ОБ'ЄДНАННЯ РУСІ З ЛИТВОЮ

Князівства Малої Росії, зазнавши в пору нашестя Батия і його Татар року 1240 більшої поразки, ніж інші, в міру впертого їм спротиву і кровопролитних боїв, зруйновані були також дощенту; Князі їхні та воїнство вибиті; міста зруйновано і спалено, і народ залишився під кормигою татарською, а дехто переховувався в Білорусії та в землі Древлянській чи Поліссі; найзначніші ж родини з небагатьма Князівськими сімействами відійшли в сусіднє князівство Литовське, і, там

перебуваючи, чимало з них споріднилися з панівними та вельможними родами тамошніми і з допомогою такою подвигнули Литовського володаря Князя Гедиміна визволити їхню землю од зверхності Татарської і злучити її зі своєю державою під одне право і начальство.

Тому Гедимін Князь року 1320-го, прийшовши в межі Малоросійські з війнством своїм Литовським, з'єднаним з Руським, що перебувало під орудою воєвод Руських Пренцеслава, Світольда і Блуда та Полковників Громвала, Турнила, Перунада, Ладима й інших; вигнали з Мало- росії Татар, перемігши їх у трьох битвах і на останній, головній, над річкою Ірпінь, де убиті Тимур і Дивлат, Князі Татарські, Принци Ханські.

По тих перемогах поновив Гедимін правління Руське під начальством вибраних од народу осіб, а над ними поставив намісником своїм з Руської породи Князя Ольшанського, після якого були з тої ж породи багато інших намісників та воєвод; та найзначніший з-поміж них відомий Симеон Олександрович, воєвода і Князь Київський і Слуцький, який відновив у 1470 році церкви і монастирі Київські, які Батий сплюндрував і які понад двісті літ були порожніми.

Права ж і звичаї Руські не лише підтвердив Гедимін тамошньому народові на всіх його просторах, але запровадив їх на всіх своїм землях разом з письментами або грамотою Руською; чому і донині в Князівстві Литовському видно по стародавніх архівах і в приватних осіб старі привілеї та інші документи, писані письмом Руським, а корінне право Руське, відоме під іменем судних статей і в одну книгу зібране, Статутом звану, перекладено опісля з Руської на мову Польську, що і в самій тій книзі наприкінці надруковано.

Про таке об'єднання Русі з Литвою хоча і ведуть мову деякі письменники, що нібито Князь Литовський Гедимін учинив його силою зброї своєї, перемігши над рікою Ірпінь Князів Руських та їхнє війнство, але це сталося з Князями Татарськими, а не Руськими, і перекинування тієї події внесено в історію вельми грубою помилкою; адже відомо з усіх літописів і найвірогідніших переказів, так би мовити, відчутним, що після підкорення Ханом Татарським Батиєм усіх Князівств Руських, перебували вони під владою Татарською; Великоросійські з 1238-го, а Малоросійські з 1240 року, отже, Литовському Князеві року 1320-го воювати було на Русі ні з ким іншим, хіба з Татарами; та й з самих трактатів, привілеїв та пактів, що з'єднують Руський Народ з Литвою і Польщею, видно, що він об'єднувався і домовлявся, яко вільний і свободний, а ніяк не завойований <...>.

І так Малоросія, перебуваючи в повному єднанні з Князівством Литовським, зробила Князівству сьому великі і важливі послуги, ратоборствуючи за нього з багатьма неприязельськими народами, а паче з неспокійними і погордливими Крижаками, Ливонцями і Пруссамі, од яких чимало учинено надбань на користь Князівства Литовського як признання і подяка Литовцям за допомогу їхню Малоросіянам супроти Татар.

А коли се Литовське Князівство року 1386-го, через Князя свого Ягайла, Ольгердового сина і потомка Гедимінового, з'єдналося в одну державу з Королівством Польським через одруження цього Князя з Гедвігою, Королевою Польською, наслідницею Польської Корони, по якій і Князь той, хрещений того року. Лютого 14 дня, наставлений і визнаний як Король Польський під ім'ям Владислава Першого, то й Малоросія, під давньою назвою Русі, об'єдналася тоді разом з Литвою в Королівство Польське на трактатах і умовах, що рівномірно всім трьом народам служили, в яких між розлогих засад головна полягала в сих пропам'ятних словах: «Приймаємо і з'єднуємо, яко рівних до рівних і вільних до вільних». Ту постанову час від часу кожний Король при коронації потверджував під назвою Пакта Конвента; і на підставі того за тогочасною урядовою формулою встановлені в трьох тих націях три рівні Гетьмани з правом намісників Королівських і Верховних воєначальників і з ім'ям: одного — коронного Польського, другого — Литовського, а третього — Руського <...>.

Історія Русів. – К., 1993. – С. 54–56; Історія Русів / Я. І. Дзира (примітки), І. Ф. Драч (пер. на укр.), О. В. Штанко (іл.), В. О. Шевчук (передмова), І. Я. Дзира (прим.). Вид. 2-ге — К., 2003. – 366 с.

52. З «УНІВЕРСАЛУ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ПОСЛАНОГО В УСЮ МАЛОРОСІЙСКУ УКРАЇНУ»

Універсал Хмельницького, посланий в усю малоросійську Україну, що лежить обіруч Дніпра, а також у далекі руські міста

Звіdomляємо вам, усім українськими малоросіянам, жителям міст і сіл обох боків річки Дніпра, духовним і мирянам, шляхетним і посполитим, людям усякого, більшого й меншого, чину, а особливо шляхетно уродженим козакам і святим братам нашим, що мусили ми

без причини почати війну й підняти нашу зброю на поляків. Це вже всім відомо, що ми перемогли поляків при всесильній божій допомозі 8 травня під Жовтою Водою і 16 травня під Корсунем. Тепер, після цих двох виграних битв над ними, поляками, ми почули, що вони цим нещастям дуже розгнівані й роз'ятрені. Пани й князі біля Віспи й за Віспою не тільки вже стягають і з'єднують а нас численні свої війська, але й підмовляють, і побуджують на нас і пана нашого милостивого, ласкавого батька, найяснішого короля Владислава. І хочуть вони це зробити, щоб із силою своєю прийти в Україну нашу малоросійську, легко звоювати нас вогнем і мечем, розорити наші мешкання й обернути їх на порошок і попіл. А нас самих хочуть вони одних вбити, інших у немилосердну неволю забрати, а решту спровадити у віддалені місця за Віслою. Так вони хочуть знищити і проковтнути славу кашу, завжди голосну і відому не тільки в європейській частині світу, але й в азіатських, що лежать за Чорним морем, країнах. Ми ж постановилися в намірі нашому мужнім і безбоязнім серцем та зброєю при божій допомозі стати не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих поляків, які мають за ніщо видані нам, козакам, і взагалі всім малоросіянам високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права і вольність. Для цього прийшли ми від Корсуня і стали тут, під Білою Церквою, військовим нашим обозом.

Ми пишемо до вас цей універсал, закликаючи і заохочуючи вас. наших братів, усіх малоросіян, до нас на військову кампанію

Мав наш край довгі і просторі кордони, включаючи землі Київську, Галицьку, Львівську, Холминську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишльську, Мстиславську, Вітебську й Полоцьку. Вони, поляки, не тільки знищили і згладили на згаданих наших землях та провінціях ім'я наше славне козацьке, але, що найгірше й найбільше засмучує, запрягли вони всіх братів наших, роксолан, у невільниче підданське ярмо, відкинули нас від батьківської православної греко-руської душеспасенної віри і приневолили силою, звабили й підкорили гвалтом та багатьма нехристиянськими муками й тиранством до згубної унії та римського блуду. Вони зневажили всі привілеї й мандати перших князів та королів своїх польських, які схвалили і ствердили наше греко-руське благочестя, знищили їх і скасували супроти шляхетної політики й доброго сумління.

Але й цей шкідливий для душі, вабний на погибель, схизматичський і нечистий учинок (що святе благочестя обернули на унію й честь козацьку перетворили в безчестя й невігластво) мало вдовольнив їхню заздрість

і гордість. Вони зважилися, уже незалежно від королівської, пана нашого милостивого, волі, вигубити і викоренити значніших людей і козаків із наїюкрайніших і останніх напівдиких наших земель (тобто з Чигирина, Терехтемирова, Переяслава, Полтави та інших україно-малоросійських містечок і сіл, що лишилися обіруч Дніпра). А ця земля — предковічна вітчизна наша, яка сіє справдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням. Вони хочуть заволодіти і самим простодушним посполитим народом нашим, і не тільки запрягти його в невільниче ярмо, але й навести на нього по своїй безбожній волі шкідливу для душі, супротиву правилам священних і святих отців наших унію <...>.

А тепер <...> закликаємо та заохочуємо вас на військову боротьбу і на прийдешні битви з поляками. Кому мила благочестива віра, яку поляки переводять на унію, кому з вас люба цілість нашої вітчизни, малоросійської України, і шляхетна честь ваша, яку зневажають, знищують, вильми обсміюють і топчуть, хай той кожен, не як виродок, а як зичливий і люб'язний син своєї вітчизни, прибуде вислухавши цей універсал із нашим ознаймуванням, до нас, у обоз під Білу Церкву, на добрих конях і зі справною зброєю, щоб разом з вами, за прикладом старовічних борців, славних і страшних для навколишніх сусідів наших. Стати мужньо і безбоязно при всемогутній допомозі божій проти поляків, наших руйнівників, озлобителів та супостатів. Бо коли не захочете допомогти нам у теперішній військовій боротьбі, а поляки нас переможуть, то знайте напевне, що вони нас усіх, малоросіян, без ніякого винятку і поваги за своїм давнім злим наміром зруйнують, спустошать і до решти сплюндрують. А тих, що лишаться, і дітей ваших (як вище написано) захоплять у полон й одягнуть на вас вічну безнадійну одягу неволі. Краще вже і корисніше полягти нам відвід ворожої зброї на бойовищі за віру свою святу православну і за цілість вітчизни, ніж бути в мешканнях своїх, як невістухи, побитими. А коли помрем на війні за благочестиву свою віру, то наша слава і лицарська відвага гучно проголосяться в усіх європейських та інших далеких кінцях землі. А дбання наше (тобто вмерти за благочестя) Бог винагородить нашим безсмертям й увінчає нас страдальчими вінцями.

Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – С. 78–80; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. В двох частинах. Частина перша. – К., 1997. – С. 161–164.

53. З ГАДЯЦЬКОГО ТРАКТАТУ.

16 вересня 1658 р.

В ім'я Боже амінь. До вічної пам'яті тепер і тих, що будуть потім завжди. Комісія поміж станами Коропи Польської та Великого князівства Литовського з одного і вельможним гетьманам та військом Запорозьким з другого боку через вельможних Станіслава Казимира Беневського, волинського, Казимира Людвіка Євлашевського, смоленського каштелянів з сейму від найяснішого Яна Казимира, з божої ласки короля польського і шведського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянського, смоленського, чернігівського, готського, вандальського дідичного короля та всіх станів коронних і Великого князівства Литовського призначених комісарів з вельможним Іваном Виговським, гетьманом та всім військом Запорозьким в обозі під Гадячим, дня 6/16 вересня, року Божого 1658, Бог дав, щасливо і вічнотривало закінчена.

На тому місці вельможний гетьман запорізький зі своїм військом, прийнявши, як належить, пристойно й подячно, нас, комісарів, і зваживши на повну комісарську силу, дану нам від його королівської милості милостивого пана нашого та станів коронних і Великого князівства Литовського сеймовою повагою, декларував з усім військом, що не з доброї волі, а з примусу Запорозьке військо притиснуто було так всілякими утрудненнями і приступило до своєї оборони. Отож його королівська милість, наш милостивий пан, згадуючи батьківським серцем все, що сталося через колотнечу, звиває до єдності, не погорджуючи прихильністю його королівської милості добротливого пана, ласку покірно приймаючи, приступають до тієї комісії, потім до спільної домови, постанови, згоди, щирості і із зупільної любові, беручи за свідків страшних заступників Божих, що постановлене має бути щиро, правдиво і вічно дотримано. У той спосіб постановили ми вічний, який ніколи не можна розірвати, мир.

Релігія грецька старожитна, та і така, з якою стародавня Русь приєдналася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і при вільнім відправленні набоженства, аж куди мова руського народу сягає, в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військах, трибуналах, не лише в церквах, але в публічних процесах, візитованні хворих, на священних зібраннях, при похованні вмерлих і в усьому взагалі і то

так, як набоженства свого вільно та публічно заживає римська віра. Також релігії грецькій дається сила вільно засновувати церкви, чернецтва, нові монастирі, так само поновлювати та відбудовувати старі <...>.

У Київському воєводстві сенаторські достоїнності не мають даватися тільки шляхті грецької віри в правочинності тих урядів. А у воєводствах Брацлавському, Чернігівському переваги сенаторські мають подаватися альтернативно, так що після відставки сенатора грецької віри має заступати сенатор римської віри. В усіх однак трьох тих воєводствах в осаді й добру посесію уряди мають віддаватися, подавши клятву теперішніх посесорів.

Для того, щоб розросталася любов у містах коронних і Великого князівства Литовського, скрізь, куди поширилися церкви грецької віри, мають заживати вольностей, свобод і ніякою перешкодою до магістрату грецька релігія не може бути.

Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вальностями має за-

довольнятися, як і академія Краківська, з тією однак кондицією, аби в тій академії не було жодних сект аріанських, кальвіністських, дилерських професорів, учителів та студентів. Отож аби між студентами та учнями не було жодної оказії до звади, всі інші школи, які були перед тим у Києві, його королівська милість накаже перенести в інше місце.

Його королівська милість, пан наш милостивий, і стани коронні та Великого князівства Литовського дозволяють також другу академію там, де побачать їй принагідне місце, яка буде заживати таких прав і вольностей, як і академія Київська, але така має бути установлена кондиція, щоб у ній сект аріанських, кальвіністських та дилерських професорів, учителів, студентів не було. А це та академія буде, вже там інших шкіл не можна буде відкривати на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною конверсійністю, без ущербку, однак, королівського маєстату і без насмішок на короля, його милість <...>.

Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі. Затяжного війська десять тисяч, яке також, як і Запорозьке, має залишатися під владою того-таки гетьмана, і з податків, ухвалених на сеймі, у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському та інших має йти кошт від Річі Посполита на те військо.

Стан Запорозького війська у тих воєводствах і добрах призначається. в яких лишалися перед війною, і тому війську стверджуються всілякі вольності привілеями найясніших королів польських надані, утримуючи їх при стародавніх вольностях та інших звичаях, і їх не тільки ні в чому не ображатимуть, але всіляку загалом підтверджують повагу. Надто жоден державець добр його королівська милості і староста, ні дідичний пан і пожиттєвий, ані їхні підстарости, урядники та інші всілякі службові особи жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів не бігатимуть жодним претекстом, але, як люди рицарські, мають бути вони вільні від усіляких найбільших і найменших утяжень, також від цел і мит по цілій Короні і Великому князівству Литовському. Також і від сусідів усіляких старост, державців, панів і їхніх намісників мають залишатися вільні, перебуваючи тільки під юрисдикцією самого гетьмана руських військ. При тому всілякі напої, лови, польові та річкові, та інші козацькі пожитки вільно мають лишатися при козаках, згідно старих звичаїв <...>.

Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським і першим сенатором у Воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне вибрання гетьмана, тобто оберуть чотирьох електів статусом воєводств Київського, Брацлавського та Чернігівського, з яких одного король, його милість, вибере <...>.

Монетний двір для карбування всіляких грошей у Києві, або будь-де, як належить і буде зручно, має бути засновано, згідно однієї ліги і з королівською особою. Податки, котрі Річ Посполита ухвалюватиме на сеймі, у воєводствах Київським, Брацлавським та Чернігівським мають іти на платного жовніра, який залишається під владою гетьмана руських військ.

Спільна рада і спільні сили тих народів мають бути супроти будь-якого ворога. Дбатимуть ті три народи спільно, всілякими способами, аби вільна була навігація Річі Посполитій на Чорне море.

Однак коли його милість цар не захоче повернути провінцій Річі Посполитої і наступатиме на Річ Посполиту, тоді всі сили, як коронні і Великого князівства Литовського, так і війська руські Запорозькі під регіментом свого гетьмана будуть з'єднуватися ! воювати <...>.

А що від цього часу гетьман із Запорозьким військом теперішнім і що буде потім, відступившись від усіляких сторонніх протекцій.

не повинен буде більше до них в'язатися і взагалі у вірності, підданстві, послушенстві найяснішого маєстату польського королівства і наступників його, також усієї Річі Посполитої має і мають, буде і будуть на вічні часи, не порушуючи однак постановленого братерства з ного милістю кримським ханом.

Ніяких послів від сторонніх держав не приймати, а коли такі трапляться, їх до його королівської милості мають відсилати. Також ані військ чужих не впроваджувати і не мати жодного із сторонніми порозуміння на школу Річі Посполитої, хіба доповівши його королівській милості <...>.

*Гадяцький трактат // Наука і культура
Україна. – К., 1990. – С. 147–152.*

54. З КОНСТИТУЦІ ПИЛИПА ОРЛИКА. 5 квітня 1710 р.

В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, Бога, славленого в Трійці.

Нехай станеться на вікопомну пам'ять та славу Запорозького війська і всього народу малоросійського <...>.

Ми, отаман кошовий із Запорозьким військом, запобігаючи надалі такому безправству найбільше під сен для того діла вигідний час, коли Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її кріпко й непорушне тримається не для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових, домовилися і постановили з ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, нововибраним гетьманом, аби не тільки його вельможність при щасливому своєму гетьманському володінні, непорушне дотримував усіх тих, що тут ідуть написані, пунктів, договорів та постанов, собою попрясяжених, а також, щоб вони були дотримані і збережені неодмінно і за інших, що будуть потім, гетьманів. Вони мають у собі таке.

1.

Оскільки між трьома богословськими добродійностями перша є віра, тож у першому сьому пункті належить почати діло про святу православну віру східного сповідання, якою раз звитяжний

козацький народ був просвічений у столиці апостольській константинопольській ще за володіння козарських каганів, так і тепер, триваючи в ній непорушне, не хитався ніколи жодним іновір'ям. І не таємниця се, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Запорозьким військом ні на що інше, а тільки за військові права її вольності піднявся і почав праведну війну супроти Річі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яка всілякими утяженнями була присилувана від польської влади до унії з римським костелом, і ні для чого іншого добровільно піддався із тим Запорозьким військом та народом малоросійським у протекцію Московської держави, а тільки задля православної оцновірності. Через се теперішній нововибраний гетьман, коли Господь Бог, кріпкий та сильний у браних, пособить щасливою зброєю найяснішому королеві, його милості, шведському звільнити Вітчизну нашу Малу Росію від невилічливого московського ярма, має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іншовір'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено, а коли десь, чи таємно, а чи явно могло виявитися, тоді владою своєю має його викорінювати, не допускати проповідуватися і розширюватися йому, іншовірцям співжиття на Україні, а найбільше лиховірності жидівській, не давати дозволу і на те класти все дбання, щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського з примноженням хвали Божої, святих церков, а із навчанням у вільних науках малоросійських синів розширялася і, наче крин у терні, процвітала поміж навколишніх іншовірних держав, А для більшої поваги першонаочального в Малій Росії митрополичого престолу київського і для кращого управління духовних справ, має той таки ясновельможний гетьман після звільнення ним Вітчизни від московського іґа справити в апостольській константинопольській столиці первісну екзаршу владу, щоб через те поновилися подання і синівське послушенство згаданому апостольському константинопольському трону, від якого євангельською проповіддю має бути просвічена і зміцнена у святій католицькій вірі.

2.

Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах.

стверджених пактами від Річі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького були відступлені. вічно віддані й пактами укріплені від Річі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені — має про те ясновельможний гетьман старатися при трактатах найяснішого короля, його милості, шведського і кріпко, скільки Бог сили пошле, поставати, де належатиме, а передусім писати про се до найяснішого маєстату його королівської величності, шведської, як оборонця і протектора нашого, щоб його величність не допускав нікому не тільки прав та вольностей, але й військових кордонів пошкоджувати й собі привласнювати. Над те має той таки ясновельможний гетьман після закінчення, дай Боже, щасливої війни впросити в королівської величності шведської такого трактату, щоб його величність та його спадкоємці, найясніші королі шведські титулувалися постійними протекторами України і залишалися такими на ділі для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах та кордонах. Також і про те має писати ясновельможний гетьман до найяснішого королівського маєстату, щоб у трактатах його величності з Московською державою було й таке викладене, щоб як невольників наших, які зараз у Московській державі перебувають, було нам вільно повернено після закінчення війни, так і винагороджено і слушно поповнено всі починені від Московської держави у теперішню війну на Україні шкоди. А особливо про те просити і дбати має в найяснішій королівській величності, щоб було всіх звільнено і до нас повернено наших невольників, які залишаються в державі його ж величності.

3.

Оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави, від якої не раз засягало допомоги Запорозьке військо для своєї оборони, тож, скільки під сей час буде можливо, має ясновельможний гетьман із найяснішим ханом, його милістю, кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегатії та підтвердження постійної приязні, на яку оглядаючись, довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь у чому насильству вати. А після закінчення війни, коли Господь Бог посприє, при бажаному і задовільному для нас мирі, новообраному гетьманові осісти у

своїй резиденції, а по тому кріпко й невсипуще стерегти того. Має він бути зобов'язаний посадою свого уряду, аби ні в чому приязні й побратимства з Кримською державою не порушували свавільні легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати й руйнувати не тільки сусідську згоду та приязнь, але й мирні союзи.

4.

Запорозьке низове військо, як заслужило собі безсмертну славу численними рицарськими відвагами на морі і на землі, так не меншими було збагачено для спільного свого пожитку та промислів наданнями, але коли Московська держава, винаходячи всілякі способи для утиснення та знищення його, побудувала на їхніх власних військових грунтах та угіддях чи городи Самарські, чи фортеці на Дніпрі тим бажаючи тому Запорозькому війську низовому учинити перешкоду в рибних та звіриних промислах, створило праволомство і пригнічення. Нарешті військове гніздо Запорозьку Січ розорило військовим наступом. Отож, після щасливого, дай Боже, закінчення війни (коли тепер Запорозьке військо не очистить грунтів своїх і Дніпра од московського насильства і себе не задовольнить) має ясновельможний гетьман при трактуванні найяснішого короля, його милості, шведського з Московською державою про мир дбати про те, щоб Дніпро від городків та фортець московських, так і грунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Запорозького війська повернено, де надалі не тільки не має ясновельможний гетьман ані фортець будувати, ані городів фундувати, ані слобід осаджувати і в будь який спосіб ті військові угіддя пустошити, але й буде зобов'язаний до їхньої оборони чинити всіляку поміч Запорозькому низовому війську.

5.

Город Терехтемирів, оскільки здавна до Запорозького низового війська належав і називався його шпиталем, хай і тепер отож після звільнення, дай Боже, Вітчизни від московського підданства, має ясновельможний гетьман те місто повернути Запорозькому низовому війську з усіма угіддями й перевозами на Дніпрі, що там є, побудувати в ньому шпиталь для старих зубожілих і ранами покалічених козаків військовим коштом і з нього має бути їм харч та одежа, промисел. Також Дніпро увесь згори від Переволочної вниз, перевіз Переволочанський і саме місто Переволочну. з містом Керебердою,

і ріка Ворскло із млинами, які є в Полтавському полку, і козацьку фортецю із належним до неї, має ясновельможний гетьман, а по ньому наступні наслідники того гетьманського уряду зберегти при Запорозькому війську, згідно давніх прав та привілеїв, нікому з духовної і світської влади не допускаючи і не дозволяючи забивати й будувати там, на Дніпрі, від Переволочної, заводити ставів та ловитов рибних, особливо в полі мають належати на вічні часи ріки, річки та всілякі прикмети аж по самий Очаків не до кого іншого, тільки до низового Запорозького війська.

6.

Коли в самодержавних державах заховується хвалебний і корисний суспільному станові порядок, той порядок завше, як у війні, так і у мирі звичайно відправляють приватні й публічні Ради для спільного добра Вітчизні, в яких самі самодержці ведуть перед своєю присутністю, кладучи без заборони своє зізвольнення на спільні міністрів своїх та радників рішення та ухвалу, а чому б у вільнім народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був либонь у Запорозькому війську при гетьманах перед сим неомінно, згідно давніх прав та вольностей? Однак, коли деякі Запорозького війська гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладне таке лраво: «Як хочу, так повеліваю!» — то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні у Запорозькому війську незлагоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, насильне й купне легке розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства, Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережено постійно у Запорозькому війську: щоб у Вітчизні нашої першими радниками була генеральна старшина, як за проспектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до загальної ради генеральні совітники з кожного полку по одній значній, старовинній, добророзумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість

Вітчизни, про й загальне добро і про всіякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер, при гетьманській елекції, за одноголосною всіх радою й ухвалою призначається три генеральні в кожному році Ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції: перша на Різдво Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на які мають і повинні бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, але й послі Запорозького низового війська для прослуховування і рішень прибувати після прислання до себе від гетьмана розпорядження, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну. А де що тільки буде від найвельможнішого гетьмана запропоновано до загальної ради, про те всім добропорядно, без жодного приватного свого й чужого порядку, респектів, без душепогибної заздрості та ворожнечі, зобов'язані будуть радити і так прозріливо, щоб не було нічого в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження та розору і, не дай Боже, пагуби Вітчизні <...>.

7.

Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж черною чи то б гонор гетьманський зважився б образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких перестулників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу (чи кримінальну, чи некримінальну) здати на військовий генеральний суд, і який на нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен переступник має й понести.

8.

Тії ж генеральні особи, які належно резидують при гетьманському боці, мають донести ясновельможному гетьману всіякі військові справи, які до чийогось чину й повинності належатимуть, і відбирати декларації, а не приватні домові слуги, яких до жодних справ, доповідей та діл військових не використовувати.

9.

Оскільки перед цим у Запорозькому війську завжди бували генеральні підскарбії, які завідували військовим скарбом, млинами і

всілякими до скарбу військового приходами та повинностями і ними з гетьманського відома керували, то й тепер такий порядок установлюється загальним договором і неодмінно узаконюється, аби після звільнення, дасть Бог. Вітчизни нашої з московського ярма був обраний увагою гетьманською і зі загального зволнення генеральний підскарбій, людина значна і заслужена, маєтна і добросовісна, який мав би в своєму догляді військовий скарб, завідував млинами і всілякими військовими приходами й повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну. А сам ясновельможний гетьман до військового скарбу й приходів, які до нього належать, не має належати і на свій персональний пожиток уживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу, а саме: індуктою, Гадяцьким полком, сотнею Шептаківською, добрами Почепівськими й Оболонськими та іншими витратами, які здавна ухвалено й постановлено на уряд гетьманський. А більш ясновельможний гетьман маєтностей, добр військових має не має самовладне собі привласнювати та іншим, менш у війську заслуженим, а найбільше ченцям, попам, бездітним удовам, урядникам посполитим і військовим дрібним слугам своїм гетьманським та особам приватним з уваги до них не роздавати. І не тільки до боку гетьманського має вибиратися поприсяжений генеральний підскарбій для догляду військового скарбу і, де гетьманська резиденція утвердиться, там і залишатися, але мають бути два підскарби в кожному полку, так само поприсяжені, люди значні й маєтні за загальною ухвалою полковника, військової та посполитої старшини, які б знали про полкові та городові приходи й посполиті поборивони мали б щороку звітувати щодо свого завідування та управління. Ці полкові підскарбії повинні будуть, маючи реляцію до генерального підскарбія, знати про належні до військового скарбу приходи у своїх полках, їх відбирати й віддавати до рук генерального підскарбія. А пани полковники так само не повинні мати інтересу до скарбів полкових, задовольняючись своїми приходами й добрами, які належать до полкового уряду.

10.

Як за всякими у Вітчизні й Запорозькому військові порядками, за посадою уряду свого, має ясновельможний гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те пильне й невсипуще око, щоб

людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання. Через те, щоб пани полковники, сотники і всіякі військові й посполиті урядники не важилися панщини та роботи на своїх приватних господарських козаками і посполитими людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою, брати до кошення сіна, збирання з піль жнива і гачення гребель примусом, чинити насилля, віднімаючи і гвалтовно купуючи ґрунти, за будь-яку вину з усього майна лежачого й рухомого оголяти, приневолювати до діл своїх домових безплатно ремісників та козаків - має те ясновельможний гетьман своєю владою заборонити, чого й сам для доброго прикладу іншим, підручним собі, має вистерігатися і так не чинити. А оскільки всіякі утяження та здирства вірним людям походять найшвидше від владолюбних закупів, які не покладаються на свої заслуги, прагнучи неситою пожадливістю для свого приватного пожитку військових та посполитих урядів, зваблюють гетьманське серце корупціями і завдяки цьому втискуються без вільного обрання понад слухність та право чи на полковничі уряди, чи на інші посади — щодо цього конечно постановляється, щоб ясновельможний гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими датками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових та посполитих начальств не давав і насильно на них нікого не встановлював, але завжди, як військові, так і посполиті урядники мають бути вибрані вільними голосами, особливо ж полковники, а після вибрання потверджені гетьманською владою, однак елекції таних урядників мають відправлятися не без гетьманської волі. Те ж таки право мають і полковники зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти.

11.

Козачі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі вдови і жінки без присутності самих козаків, коли в походах, або на будь-яких перебуватимуть службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утяжувалися вимаганням датків — домовлено і постановлено.

12.

Не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто із жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили в посесію, а їхні посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегші ті ж таки двигати тяжарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл. Через це після заспокоєння після воєнної колотнечі вітчизни і після звільнення, дай Боже, її від московського підданства, має бути встановлена через вибраних на те комісарів генеральна ревізія всіх маєтностей, і які залишилися під державцями й подана до уваги генеральної Ради при гетьмані, за якою розсудиться і постановиться, кому гідно належить, а кому не належить тримати військові добра і маєтності, і які повинності та послушенства підданські має поспільство державцям віддавати. Також і від того убогим людям посполитим примножується утяження, що численні козаки інших людей посполитих, приймаючи собі в підсу- сідки, охороняють за від належних їм повинностей, які кладуться на загальну тяглість городову та сільську, а маєтні купці, захищаючись чи гетьманськими універсалами, чи полковничою та сотницькою протекцією, ухиляються від несення спільних посполитих тяжарів і не хочуть допомогати відбувати її людям убогим. Хай через те ясновельможний гетьман не забуде своїми універсалами привернути як підсусідків козацьких, так і купців до посполитих повинностей і заборонити їм протекції.

13.

Столичне місто Київ та інші українські города з маїстратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були захищені непорушною повагою сього акту елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі.

14.

А що найбільше приносили утяження посполитим людям на Україні передусім наїзди і підводи, а козакам провідництво, через які люди приходили до крайнього в майні своєму знищення, то тепер аби ті підводи й провідництва зовсім були залишені і щоб ніхто з переїжджих аж ніяк не важився ніде жодної підводи брати, напоїв, кормів і датків найменших вимагати, хіба хто в публічних справах і то за подорожною ясновельможного гетьмана їхатиме, але й тому без жодних

поклонних датків, а дати лише підвід, скільки в подорожній буде написано. Особливо, щоб жодні особи військові та їхні, ясновельможного гетьмана, переїжджі слуги не вимагали за приватними ділами, а не військовими, підвід, кормів, напоїв, поклонів та провідників, бо через те городовим розорення, а бідним людям наноситься знищення. Однак, усяка особа, великий, дрібний і найменший, за приватним своїм ділом, а не військовим, коли переїжджає без рейментарської подорожньої, має своїм коштом усюди по городах та селах послугуватися, а не вимагати і силою ніколи не брати підвід та провідників.

15.

А що аренди, установлені для річної плати компаній та сердюкам і для наших військових витрат вважаються за тяготу посполиту від усіх малоросійських обивателів, військових та посполитих, так само за прикрість і утяження у поспільства є компанійська та сердюцька станція. Тому як аренди, так і згадана станція мають бути залишені й цілком знесені. Відтак хай військовий занедбалий скарб реставрується та постановиться на відбування і задоволення всіляких публічних військових таки витрат. А як багато після закінчення війни ясновельможний гетьман має тримати платних компаній та піхотинців при своєму боці на послугах військових, про те на генеральній Раді буде увага й постанова.

16.

Стократ убогі люди кричать і скаржаться, що як індуктарі та їхні фактори, так і виїзdnі ярмаркові чинять численні понад звичай і незчисленні їм здирства, через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитися на ярмарок продати якусь малу річ для покриття убожества свого або на домову потребу купити без ярмаркового платежу, а, не дай Боже, у провину якусь, хоч малу, втрапити, то випаде бути обідраному з ніг до голови від виїзdnих ярмаркових. Через що хай індуктарі та їхні фактори від них стільки відбирають до військового скарбу, скільки товарів, і такі ексакції, евекти та індукти, які буде вчислено в інтерцигах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям вірним убогим не чинячи найменшого здирства. Так само й виїзdnі ярмаркові аби вибирали повинність із кого належить, а не в убогих людей, ітрибулих на ярмарок з малою домовою продажем або для купівлі чогось на домову потребу, жодних справ, не тільки кримінальних, але й поточних, не судили і здирства понад звичай

не чинили людям та городовим — сприятиме тому ясновельможний гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого справлення, прав та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для конечного виконання, які його вельможність зводить потвердити не тільки підписом своєї руки, але і формально присягою і тисненням військової печатки. А присяга та має в собі таке:

Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького війська гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в святій Тройці, на тому, що, будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, за давніми правами та звичаями військовими, за зволенням найяснішої королівської величності шведської, протектора нашого, від генеральної старшини і всього Запорозького війська тут, при боці його королівської величності, і яке біля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозьким військом узаконені й утверджені з повного порадою на акті теперішньої елекції по всіх пунктах, комматах та періодах незмінно виконувати, милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро Її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати, жодних факцій не ладнати зі сторонніми державами та народами, а всередині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження, оголошувати усіякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам і кому належить, обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Запорозькому війську осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників, згідно артикулів правних, справедливість. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочне се Євангеліє та невинна страсть Христова.

А те все підписом руки моєї власної і печаткою військовою стверджую.

Діялось у Бендері, року 1710, квітня 5 дня. Пилип Орлик, гетьман Запорозького війська рукою власного.

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К.. 1993. — С. 25–37; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. В двох частинах. Частина перша. — К.. 1997. — С. 209–225.

55. З МАНІФЕСТУ ІМПЕРАТРИЦІ КАТЕРИНИ II ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ.

З серпня 1775 р.

Мы восхотели через сие объявить во всей нашей империи, к общему известию нашим всем верноподданным, что Сечь Запорожская в конец уже разрушена, со истреблением на будущее время и самого названия Запорожских казаков не меньше как за оскорбление нашего императорского величества чрез поступки и дерзновение, оказанные от сих казаков в неповиновении нашим высочайшим повелениям

Преступления же их, вынудившие от нас меры строгости, оплавляются следующим:

1. Оставляя под покровом забвения прежние свои важные и пагубные преступления и измены против верности и подданства, начали они лет за десять тому назад, да и в самое новейшее время гораздо далеко простираť свою дерзость, присвоѧ и требуѧ наконец себе, как будто достояние их собственности, не только всех тех земель, которые нами через последнюю войну от Порты Отоманской приобретены, но даже занятых селениями Новороссийской губернии, предъявляѧ, будто им те и другие издревле принадлежали

2. Вследствие такого себе присвоения Новороссийской губернии земель, дерзнули они не только препятствовать указанному от нас отмежеванию оных, воспрещѧ посланным для оного офицерам явную смертью, но заводять и строить на них самовластно собственные свои зимовники, а сверх того уводить еще их тамошних жителей и из поселенных полков Гусарского и Пикинерного, мужеска и женска пола людей, коих всего и уведено в Запорожье до 8000 душ, включая тут и тех, кои от притеснения казаков в собственных своих жилищах принуждены были переходить к ним и подчиняться их самовластию

5. Принимали к себе, несмотря на частые им от правительства запрещения, не одних уже прямо в казаки вступающих беглецов, но и людей женатых и семейнистых через разные обольщения уговорили к побегу из Малороссии, для того только, чтобы себе подчинить и завести у себя собственное хлебопашество, в чем довольно уж и преуспели; ибо поселян в земледелии упражняющихся, находится, ныне в местах большого Запорожского владения до 50 000 душ.

6. Наконец, те ще запорожцы стали распространять своевольные свои присвоения и до земель издревле принадлежащих нашему войску донскому, непоколебимому в полной к нам верности, всего с отличностию и мужеством в нашей службе обращающемуся и порядком и добрым поведением приобретшему навсегда к себе отлично наше высочайшее монаршее благоволение, делая и сим донским казакам запрещения пользоваться оными землями, которые, уже долговременно в их обладании состоят. Взятый здраво рассуждающий может тут легко проникнуть, как лукавое намерение запорожских казаков, так и существенный от одного государства вред. Заводя собственное злебопашество, расторгали они тем самым основание зависимости их от престола нашего и помышляли, конечно, составить из себя посреди отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением в надежде, что склонность к развратной жизни и к грабежу будет при внутреннем изобилии беспрестанно обновлять и умножать их число. Напрасно здесь изъяснять, коль предосудительно было бы событие сего злодейского умысла, как в рассуждении безопасности смежных к Запорожью жилищ и селений, так и в рассуждении неминуемой убыли в людях из числа наших верных подданных <...>.

И тако, по необходимому уважению на все вышеизреченное, сочли мы себя ныне обязанными перед богом, перед империею нашею и пред самим вообще человечеством разрушить Сечу Запорожскую и имя казаков от оной заимствованное. Вследствие того 4 июня нашим генерал-поручиком Текеллием со вверенными от нас ему войсками, занята Сечь Запорожская в совершенном порядке и в полной тишине, без всякого от казаков сопротивления, потому, что они неунако увидели приближение к ним войск, как уже повсеместно иными окружены бывали <...> ибо мы сему военачальнику именно подписали стараться произвести порученное ему дело спокойнейшим образом, убегая, сколько возможно, пролития крови. Возвещая нашим верным и любезным подданным во сии обстоятельства, можем мы в то же время им объявить, что нет теперь более Сечи Запорожской в политическом ее уродстве <...>.

Полное собрание законов Российской империи. – Т. 20. – № 13354. – С. 190–193; Національні процеси в Україні. Збірник документів і матеріалів. В двох частинах. Частина перша. – С. 238–240.

**56. ВІДОЗВА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
«ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ».
9 березня 1917 р.**

До Українського народу!
Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому народові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більше як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятип'ятимільйонний народ, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам: собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а Тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі збори (Учредительное собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права.

Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос твій, справжня воля твоя.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, великий народ, сам хазяїн на українській землі.

А в найближчій часі право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і по всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, народ, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український!

Селяни, робітники, городяни, духовенство і вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: недозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом щиро й уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український національний фонд і вибирайте своїх українських людей на всі місця — організуйтеся!

Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй землі.

Народе Український!

Перед тобою шлях до нового життя.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях і в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь матері - України могутньою рукою твори своє нове вільне життя.

Українська Центральна Рада

*Нова Рада. – /917. – 25 березня; Українська
Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1.
– К., 1996. – С. 38–39.*

57. ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. 10 червня 1917 р.

Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас. Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас. Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти н боротися за ті права та вольності.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею, І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі

у власність народів, як буде видано про це закона на Всеросійському Учредительному зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї землі української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас. Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне російське правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове російське правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислалидо Петроградасвоїх делегатів (послів), щоб вони представили російському Тимчасовому правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне російське правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального російського правительства, себто, вибраним нами комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне російське правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне російське правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад. Так

само не схотіло призначити комісара на Україну, щоб не могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, народі український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове російське правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи. Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організації з Центральною Радою. Там, де через якість причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідмлення народу, і тоді перевибирати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з нами приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю, і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усих народів Землі Української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне зібрання має затвердити своїм законом.

Народі Український! Перед твоїм вибраним органом - Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі

кошти (гроші). До цього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську центральну казну, а сам не мав та не має тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! В твоїх руках твоя доля. В сей трудний час всесвітнього безладдя й росладу докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ (робітників), народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено у Києві. Року 1917, місяця червня (іюня) числа 10.

Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 9; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. – К., 1996. – С. 101–105.

58. ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. 3 липня 1917 р.

Громадяне землі Української!

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі Управління на Україні до Учредительного зібрання. Временне правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, простягає руку представникам Української демократії - Центральній Раді, і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх Громадян України:

Українська Центральна Рада, обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган — Генеральний Секретаріат, — що буде представлений на затвердження Временного правительства, яке носитель найвищої краєвої влади Временного правительства на Україні.

В сім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, як представник демократії всієї України, і разом з тим як найвищий краєвий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та упорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання.

Вважаючи, що утворення краєвого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреби місцевої людності в можливих до Учредительного зібрання межах, і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зав'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного зібрання.

Що торкається комплектування військових частей, то для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральнім Штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являться з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії.

Оповіщаючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу і зокрема Україну до повного торжества революції.

Голова Української Центральної Ради М. Грушевський
Генеральний секретаріат Української Центральної Ради:

Голова Генерального секретаріату В. Винниченко

Генеральні секретарі: Х. А. Варановський, М. Стасюк, О.

Шульгін, В. Садовський, Б. Мартос, Ів. Стешенко

Генеральний писар П. Христюк У Києві, 1917 року, липня 3-го дня.

Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – 23 листопада; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 164–168; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 451–453.

59. ТИМЧАСОВА ІНСТРУКЦІЯ ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРІАТОВІ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ НА УКРАЇНІ.

4 серпня 1917 р.

Тимчасовим урядом затверджена наступна тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові на Україні.

1. На час до вирішення справи про місцеве врядування Установчими зборами по справах місцевого врядування Україною вищим органом Тимчасового уряду є Генеральний Секретаріат, которого призначає тимчасовий уряд по пропозиціям Центральної Ради.

2. Уповноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, з виключенням Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського повітів. Вони можуть бути поширені і на інші губернії, чи частини їх, в тім разі як утворені в цих губерніях на основі

постанови Тимчасового уряду земські інституції висловляться за бажаність такого поширення.

3. Генеральний Секретаріат складається з генеральних секретарів по відомствам: а) внутрішніх справ, б) фінансів, в) хліборобства, г) освіти, д) торгу і промисловости, є) праці, а також секретаря по національних справах і генерального писаря. Крім цього, при Генеральному Секретаріаті є для контролю його справ генеральний контрольор, що бере участь у засіданнях Генерального Секретаріату з правом рішучого голосу. З числа секретарів не менше чотирьох повинні бути заміщені з осіб, які не належать до української національності. При Секретаріаті по національних справах встановлюються три посади товаришів секретаря з тим, щоб всі чотири найбільш численні національності України мали кожна свого представника в особі секретаря або одного з його товаришів.

4. Генеральний Секретаріат розглядає, розробляє й подає на затвердження Тимчасового уряду проекти, що торкаються життя краю і його врядування. Проекти ці можуть бути перед поданням їх Тимчасовому уряду внесені на обговорення Центральної Ради.

5. Уповноваження Тимчасового уряду по справах місцевого управління, що входять у компетенцію поименованих у статті 3 відомств, здійснюються через генеральних секретарів. Докладніше визначення цих справ буде подане в особливому додаткові.

6. По всіх справах, зазначених в попередній статті, місцева влада краю звертається до Генерального Секретаріату, як після зносин з Тимчасовим урядом, передає його розпорядження і накази місцевій владі.

7. Генеральний Секретаріат подає список кандидатів на урядові посади, обов'язки яких торкаються пунктів, зазначених в статті 5 справ.

8. Стосунки вищих державних установ і окремих громадських відомств з секретаріатом і окремими секретарями по належности, а також останніх з вищими державними установами і відомствами робиться через особливого комисара України в Петрограді. Так само йдуть і законодавні пропозиції і проекти, які торкаються місцевих справ України, як також і заходи загальнодержавного значіння, які виникли в окремих відомствах або обговорені

міжвідомственими і відомственими комісіями і вимагаючи через особливе відношення до України участі представника управління в зазначених комісіях.

9. В негайних і настирливих випадках вищі державні установи і відомства сповіщають про свої накази місцеву владу безпосередньо, сповіщаючи одночасно про ці накази секретаріат.

Міністр-предсідатель О. Керенський

Міністр юстиції Зарудний

Нова Рада. – 1917. – 6 серпня; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 213–214; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К, 2003. – С. 449–450.

60. ЗВЕРНЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ «ДО ВСІХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ».

27 жовтня 1917 р.

До всіх громадян України

В Петрограді зчинилися криваві події що загрожують погубити здобутки революції. Частина населення Петрограда, за проводом большевиків, повстала озброєна проти Тимчасового правительства і хоче накинати свою волю всій Російській республіці.

Генеральний секретаріат України як вища крайова влада, створена Українською Центральною Радою і стверджена Тимчасовим правительством, закликає населення України до спокою. Разом зі всіма ревоуційними силами України Генеральний секретаріат буде рішуче боротись зі всякими спробами підтримувати петроградське повстання.

Громадяни України! Виявіть себе вірними оборонцями волі і ворогами анархії, яка може віддалити Всеросійські та Українські Установчі збори і привести до загину рідний край.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т.1.– К., 1996. – С. 364.

**61. ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.
7 (20) листопада 1917 р.**

Народе український і всі народи України!

Тяжка й трудна година впала на землю республіки Російської. На півночі в столицях іде міжусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож оповіщаємо: До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділя, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катери-нославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як що до прилучення частин Куріцини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Однині на території Української Народньої Республіки існує право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, кабінетські та церковні землі касується. Признаючи, що землі ті є власність всього трудового народу і мають перейти до нього без

викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві по земельних справах негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Права робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народним Республіки України від сьогодні встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією України, пильнуючи інтереси як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і по за Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою насмерть.

Оповіщаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією; свободу слова, друку, віри, зібранів, союзів, страйків, недоторканости особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, що сам довгі літа боровшися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському й ин- шим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству Національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки, в федеративній Росії ми. Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх — 9 січня (января) 1918 року.

Нова Рада. – 1917. – 8 листопада; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 398–401; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 451–453.

62. ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. 11 січня 1918 р.

Народе України. Твоєю силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх, — борців за вольности і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли наші край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізничі розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрби грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час і ці Збори, призначені на нинішній день, не змогли зібратись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад в Народній Республіці нашій, організувати нове Правительство.

А тим часом Петроградське правительство народніх комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардійців-більшовиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те саме петроградське правительство народніх комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще «священною». Знов поллється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких ві йн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру і мир демократичний повинен бути як найшвидче.

Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке інше не ставили Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести

свій край до ладу, творчої роботи, до кріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні відні- кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки.

Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконуючий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів.

Отож, насамперед приписуємо правительству Республіки нашої — Раді народніх Міністрів — від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку яких- небудь інших частей бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокою й згоді.

Що ж до так званих «большевиків» та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо правительству Української Народньої Республіки твердо й рішуче взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народна Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко мучила наш народ, знищила наш край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець!

З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів - розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народню міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною й демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю державного нашого скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради - волосні й повітові та й міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос, А тим часом, щоб встановити на місцях таку власть, до якої мали б довірря й яка б спіралась на всі революційно-

демократичні верстви народу, правительство повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних із місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон сей буде розглянено за кілька день в повній Центральній Раді, й Рада Народних Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих ще до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води й всі багатства підземні, яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народньої Республіки. Війна також відібрала на себе трудові заробничі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ zostався зовсім без товарів. Тепер війні кінець! Отож приписуємо Раді Народних Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, до вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а также інвалідів, У самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли-б знайти працю й прикласти свої сили, та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих од війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали на бідних пригноблених клясах величезні капітали. Однині Народна Українська Республіка бере в свої руки найважливі галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбідніші кляси через спекулянтів. Правительству Республіки на виконання сього приписуємо розробити і представити на затвердження закони про це, а також про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих класів, на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народний контроль над всіми банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати кляси трудові. Однині позичкова поміч банків

має даватися головним чином на піддержку трудовому населенню та на розвиток народного господарства Української Народньої Республіки, а не [на] спекуляції та ріжну банкову експлуатацію (визиск).

На ґрунті безладдя, неспокою в життю та недостачі продуктів росте невдоволення серед деякої частини людності. Тим невдоволенням користуються різні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Сі темні сили хочуть знов підвернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії. Рада Народних Міністрів повинна рішуче боротися зо всіма конрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки -до повороту старого ладу, того карати як за державну зраду.

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня.

Все, що, вичислене в сім Універсалі, не встигнемо зробити ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях, певно, довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них як найпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчити як найскоріше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі збори, найвищий господар і впорядник нашої, і закріпили свободу, лад і добробут Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки на добробут всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органу належатиме рішити про федеративний зв'язок з народніми республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки Української.

Українська Центральна Рада

Вісник Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки. — 1918. — 13 січня; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — К., 1997, — С. 102-104; Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років; спроби творення і причини поразки. — К., 2003. — С. 454—457.

63. З МИРНОГО ДОГОВОРУ МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ, ТУРЕЧЧИНОЮ, АВСТРО-УГОРЩИНОЮ, БОЛГАРІЄЮ ТА УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ.

27 січня 1918 р.

Тому, що український народ в протязі сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажання повернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться в війні з Росією, правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини постановили заключити мировий договір з Правительством Української Народної Республіки. Вони хочуть цим вчинити перший крок до тривкого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до повернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому. Задля того до навязання мирових переговорів в Бересті-Литовськ зібралися повновласники вище означених правительств, а саме:

За цісарське німецьке правительство державний секретар заграничного уряду, цісарський дійсний тайний радник п. Рідхард фон Кюльман.

За цісарське і королівське спільне австрійсько-угорське правительство міністр цісарського і королівського дому і справ заграничних, його ц. і к. апостольського величества тайний радник Оттокар граф Чернін.

За королівське болгарське правительство президент міністрів л. др. Василь Радославов, посол п. Андрій Тошев, посол п. Іван Стоянович, військовий повновласник п. полковник Петро Ганчев, п. др. Теодор Анастасов.

За цісарське османське правительство його величества великий везир Талат-Паша, міністр справ заграничних Агмед-Нессімі-бей, й. в. Ібрагім Гаккі-паша, генерал кавалерії Агмед Іцед-паша.

За правительство Української Народної Республіки члени Української Центральної Ради п. Олександр Севрюк, п. Микола Любинський і п. Микола Левицький, і по передположенію своїх повновластей, які признано добре і належно виставленими, згодилися на слідуєчі постанови:

Стаття 1. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, з одної сторони, і Українське Народне Заступництво, з другої сторони,

заявляють, що воєнний стан між ними докінчений, сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття 2. 1) Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, на скільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Далше, на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограду западно по лінії Білограй, Щебретин, Красностав, Пугачів, Радин, Межирічче, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каме-нець, Литовськ, Пружани, Виганоїзське озеро. Подрібно устанавлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узгляд- нвнням бажань населення. 3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала мати границі ще з якою іншою державою почвїрного союзу, застерігаються щодо того окремі умови.

Стаття 3. Спорожнювання занятої області почнеться негайно по ратифікації нинішнього мирового договору", спосіб переведення спорожнення і передачі спорожнених областей означать повновластники інтересованих сторін.

Стаття 4. Дипломатичні і консулярні зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирового договору. Для якнайбільше далеко йдучого допущення консулів обох сторін застерігаються окремі умови.

Стаття 5. Сторони, що заключають договір, зрікаються взаїмно звороту їх воєнних коштів, тобто державних видатків на провадження війни, як також звороту їх воєнних шкід, тобто тих шкід, які повстали для них і їх горожан у воєнних областях через військові зарядження з включенням всіх реквізицій, зроблених у ворожому краю.

Стаття 6. Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені додому; хіба б вони схотіли, за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях, або удатися до іншого краю. Питання, що стоять у зв'язку з тим, будуть полагоджені в окремих договорах, передбачених в 8-ій статті,

Стаття 7. Сторони, які заключають договір, зобов'язуються взаїмно зав'язати негайно господарські зносини і устроїти обмін товарів на підставі слідуєчих постанов:

1. До 31-го липня б. р. треба буде переводити взаїмний обмін лишків найважливіших сільськогосподарських промислових виробів

для задоволення біжучих потреб згідно з такими постановами:

а) кількість та рід витворів, котрих обмін передбачено в попередньому уступі, означить обостороння згода комісії, яка складається з однакової кількості членів з обох сторін і збереться негайно після підпису мирового договору; б) ціни витворів при згаданім обміні означає по взаємній згоді комісія, котра складається з рівної кількості представників обох сторін; в) обрахунок відбувати в золоті на таких основах: 1000 німецьких державних марок в золоті рівні 462 карбованцям в золоті Української Народної Республіки, а також рівні 462 рублям в золоті бувшого російського цесарства (1 рубль рівняється 1/15 імперіала), або 1000 австрійських і угорських крон в золоті рівні 393 карбованцям 78 грошам в золоті бувшого російського цесарства (1 рубль рівняється 1/15 імперіала); г) обмін товарів, котрі мають бути установлені комісією, яка передбачена в уступі «а», відбувається через державні, або державною контрольовані центральні інституції, обмін же тих витворів, котрі не будуть означеними вище передбаченими комісіями, відбувається дорогою вільного обороту на підставі тимчасового торговельного договору, котрий передбачається в слідуючім числі <...>

Стаття 8. Привернення публічних і приватних правних зносин, виміна воєннополонених і бранців, амністійна справа як також справа поступовання з торговельними кораблями, які попали в владу противника, управильниться з Українською Народною Республікою в поодиноких договорах, котрі становлять дійсну часть нинішнього мирового договору і якомога рівночасно з ним стають правосильними.

Стаття 9. Умови, довершені в оцім мировім договорі, творять неподільну цілість.

Стаття 10. При толкованню цього договору для зносин між Україною і Німеччиною миродатний український і німецький текст, для зносин між Україною і Австро-Угорщиною, український, німецький і угорський текст, а для зносин між Україною і Туреччиною український і турецький текст.

Кінцева постанова: нинішній мировий договір буде ратифікований. Ратифікаційні грамоти мають бути обміняні якомога швидше у Відні. Мировий договір стає правосильним по його ратифікації, оскільки в нім нічого іншого не постановлено.

На доказ цього повновласники цей договір підписали і своїми печатами ствердили. Зладжено у п'яти первописях в Берестю-Литовськiм 9-го лютого 1918 року <...>.

Нова Рада. – 1918. – 22–24 лютого; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – К., 1997. – С. 137–142.

64. З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. 29 квітня 1918 р.

Статут про Державний устрій, права і вільності УНР

І. Загальні постанови

1. Відновивши своє державне право, яко Українська Народна Республіка, Україна для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною.

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, себто громадянам Української Народньої Республіки всім разом.

3. Се своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.

4. Територія Української Народньої Республіки неподільна, і без згоди Всенародніх Зборів 2/3 голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки, або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.

5. Не порушуючи єдиної своєї власти. Українська Народня Республіка надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принцип децентралізації.

6. Націям України Українська Народня Республіка дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних союзах.

II. Права Громадян України

7. Громадянином Української Народньої Республіки вважається кожна особа, яка на се право набула порядком, приписаним законами Української Народньої Республіки.

8. Громадянин Української Народньої Республіки не може бути разом з тим громадянином іншої держави.

9. Громадянин Української Народньої Республіки може зложити з себе громадські права заявою до Уряду Української Народньої Республіки з захованням приписаного законом порядку.

10. Позбавити громадянських прав громадянина Української Народньої Республіки може тільки постанова суду Республіки.

11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина Української Народньої Республіки починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право Української Народньої Республіки не знає.

12. Громадяне в Українській Народній Республіці рівні в своїх громадських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві Української Народньої Республіки живатися не можуть.

13. Громадянин Української Народньої Республіки і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу, інакше, як на гарячім вчинку. Але і в такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не установить якогось способу його затримання.

14. Громадянин Української Народньої Республіки і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким небудь карам по тілу, або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі.

15. Домашнє огнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може одбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правної охорони порушити недоторканість і без судового наказу; однак і в тім випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі сорока восьми годин по довершенню ревізії.

16. Установляється листовна тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше як у випадках, законом означених.

17. Громадянин Української Народньої Республіки ні хто інший на території не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, поскільки він не переступає при тім постанов карного права.

18. Кожний громадянин Республіки і всі інші на її території мають повну свободу переміни місця пробування <...>.

20. Лише громадяни Української Народної Республіки користаються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванні державним і місцевим життям через активну й пасивну участь у виборах до законодатних установ і органів місцевого самоврядування.

21. Активне й пасивне право участі у виборах як до законодатних органів Республіки, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадського самоврядування мають всі громадяни Республіки, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ. Виїмок творять признані законом за безумних або божевільних, котрі знаходяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодатним порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

III. Органи власти Української Народньої Республіки

22. Всяка власть в Українській Народній Республіці походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім сім статутом.

23. Верховним органом власти Української Народньої Республіки являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в Українській Народній Республіці і формують вищі органи виконавчої й судової власти Української Народньої Республіки.

24. Вища власть виконавча в Українській Народній Республіці належить Раді Народніх Міністрів.

23. Вищим органом судовим єсть генеральний Суд Української Народньої Республіки.

26. Всякого рода справи місцеві порядкують виборні рада і управи громад, волостей і земель. їм належить єдина безпосередня місцева власть. Міністри Української Народньої Республіки тільки контролюють і координують їх діяльність <...>, безпосередньо і через визначених ними урядовців не втручаючись до справ, тим радам і управам призначених, а всякі спори в сіх справах рішає Суд Української Народньої Республіки <...>.

V. Всенародні збори Української Народньої Республіки

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадським правом на Україні і в них судове не обмежений.

28. Вибори мають бути упорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на 100 тисяч людности, і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всім іншій правила виборів Всенародні Збори установлюють законом.

29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений в своїх правах громадянин Української Народньої Республіки, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до відповідальности за свою політичну діяльність. Під час виконування своїх депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, установлених Всенародніми Зборами <...>.

44. Без ухвали Всенародніх Зборів не можуть побиратись ніякі податки.

45. Без постанови Всенародніх Зборів не можуть бути зроблені на рахунок Української Народньої Республіки ніякі позики, ані взагалі якісь обложення державного майна.

46. Громадяне України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби инакше, як постановою Всенародніх Зборів України.

Війна не може бути проголошена, ні згода не може бути заключена від імени Української Народньої Республіки без постанови Всенародніх Зборів. Для проголошення війни треба ухвали двох третин присутніх членів Всенародніх Зборів.

Всенародні Збори затверджують трактати політичні і економічні, що укладаються іменем Української Народньої Республіки.

Всенародні Збори установляють одиниці міри ваги і монети Української Республіки.

VI. Про Раду Народніх Міністрів Української Народної Республіки

<...> 47. Рада Народних Міністрів дістає свою повновласть від Всенародніх Зборів і тільки передними відповідає.

48. Формує Раду народніх Міністрів Голова Всенародніх Зборів, за порозумінням з Радою Старшин Зборів, і потім Рада Народних Міністрів подається на затвердження Всенароднім Зборам <,,>.

VIII. Національні союзи

[Цей розділ обнімає закон про національно-персональну автономію, затверджений У.Ц.Р.]

IX. Про часове припинення громадських свобод

71. У випадку державної конечности (під час війни або внутрішніх неспокоїв) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

72. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означити спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

73. Заведене часового припинення громадянських свобод чи їх обмеження у випадках та межах, предвиджених згаданими в § ... законом, ухвалюють Всенародні Збори.

74. Коли Всенародні Збори не зібрані, може припинити часово громадянські свободи Рада Народних Міністрів на власну одвічальність, з обовязком предложити цей свій розпорядок на перше засідання найближчої сесії Всенародніх Зборів.

75. Припинення громадянських свобод не може тривати довше як три місяці і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні збори.

Українська Центральна Рада

Христюк П. Замітки і матеріали по історії української революції. – Ч. 2. – С. 174–180; Дорошенко Д. Доба Центральної Ради // Історія України. 1917 – 1923. – Ужгород. 1932. – Т.2. – С. 56–57; Українська Центральна Рада.. Документи і матеріали. – Т. 2. – К., 1997. – С. 330–335; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 466–473.

65. ГРАМОТА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ДО ВСЬОГО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. 29 квітня 1918 р.

Громадяне України!

Всім Вам, козаки та громадяне України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслась Вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своему слову, продовжують і по цей час боротись за цілісність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зародилась надія, що пічнеться відбудовання порядку в Державі й економічне життя України увійде, врешті, в нормальне русло.

Але ці надії не справдились.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна кара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде проводитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтуванні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючи в державних Інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків,

В найближчий час буде виданий закон, установляючий новий порядок виборів до Українського Союму.

До цього я буду стояти на сторожі порядку й законності в Українській державі, буду домагатись негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими крайніми мірами.

Права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно Тимчасового уряду російського, відміняються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі,

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгви відганяється широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Передбачаю всю трудність стоючої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі і чужі які б то не було власні побуджена, і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам України.

В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України — без ріжниць національності й віросповідання — допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі.

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський
Отаман Ради Міністрів М. Устимович

Державний Вісник. — 1918. — 16 травня; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003. — С. 474–475.

66. ЗАКОНИ ПРО ТИМЧАСОВИЙ ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ. 29 квітня 1918 р.

Тимчасово до обібрання Союму і відкриття його діяльності, Державний устрій України і порядок керування ґрунтується на слідуєчих законах:

Про Гетьманську владу

1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінеті представляє його у повному складі на затвердження

Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі, коли для останніх не обгрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є найвищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний воєвода Української Армії і Фльоти.

6. Гетьман оголошує області на військовому, осадному або виключному положенні.

7. Гетьманові належить помилювання засуджених, полегчення кари і загальне прощання зроблених злочинних подій з скасуванням проти них переслідування і висвободження їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і даровання милости в особистих випадках, коли цим не порушаються нічий охоронені законом інтереси і громадянські права.

8. Накази і розпорядки Гетьмана закріплюються Отаман-Міністром або відповідним йому Міністром.

Про віру

9. Первенствующа в Українській Державі є віра християнська, православна.

10. Всі не належні до православної віри Громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсеместно свободним відправленням їх віри і богослуженням по обряду оної.

Права й обов'язки Українських Козаків і Громадян

11. У мови придбання прав Українського козацтва і громадянства, рівно як їх загублення, визначаються законом.

12. Захист Вітчизни - є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української Держави.

13. Українські козаки та громадяни повинні платити установлені законом податки і попитанії, а також відбувати повинности згідно з постановленням закону.

14. Ніхто не може підлягати переслідуванню за злочинні вчинки тільки як в черзі, законом визначеній.

15. Ніхто не може бути затриманий під сторожею крім як у випадках, законом визначених.

16. Ніхто не може бути судимий і покаран крям як за злочинні вчинки, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17. Оселя кожного недоторкана. Робити обшукування й виїмку в будинку без згоди його господаря можливо не інакше, як у випадках і порядку, законом визначених.

18. Кожний український козак і громадянин має право вільно вибрати мешкання і працю, придбати і відчужити майно і без заборони виїжджати за кордон Української Держави.

19. Власність є недоторкана. Примусове відчуження нерухомого майна, коли необхідно для якої-небудь державної чи громадської корнети, можливе не інакше, як за відповідну платню.

20. Українські козаки і громадяни мають право робити зібрання в межах, не шкідливих законам, мирно і без зброї.

21. Кожний може в межах, установлених законом, висловлювати і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.

22. Українські козаки і громадяни мають право гуртувати громади і спілки в межах, непротивних законам <...>.

Про Раду Міністрів і про Міністрів

34. Напрямок і об'єднання праці окремих відомств по предметах як законодавства, так і вищого державного управління накладаються на Раду Міністрів.

35. Керування справами Ради Міністрів накладається на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

36. Отаман-Міністер і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державного управління. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядження.

37. За проступні по посаді вчинки Отаман-Міністер і Міністри підлягають громадській і карній відповідальності на основах, в законі визначених <...>.

Про Генеральний суд

42. Генеральний Суд Української Держави уявляє собою вищого охоронителя і захистника закону та Вищий Суд України в справах судових та адміністративних.

43. Генеральний Суд оголошує до загальної відомости всі закони і накази Уряду, слідкуючи за законністю їх видання.

44. Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначаються Гетьманом.

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський
Отаман Ради Міністрів Микола Устимович
*Державний Вісник. – 1918. – 16 травня; Яневський
Д. Політичні системи України 1917–1920 років:
спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С.
476–479.*

67. ГРАМОТА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ПРО ВІДНОВЛЕННЯ ФЕДЕРАТИВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ.

14 листопада 1918 р.

Перемир'я між Німеччиною й державами згоди - Антанти заключено. Найкривавіша війна скінчилась і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

Серед решти частин многострадалної Росії на долю України випала, порівнюючи, більш щаслива доля. При дружній допомозі осередніх держав вона заховала спокій аж до нинішнього дня. Ставлючись з великим почуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої єдиної Російської держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні безумовно змінитися. На інших принципах, принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність і сила Російської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одно з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені і пригноблені большевицьким деспотизмом громадяне бувшої Росії. Від неї ж вийшла дружба і єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанським і Терським Козацтвами. На тих принципах, які-я вірю - поділяють і всі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть

не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але і всього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії.

В досягненні цієї мети лежить запорука добробуту, як всієї Росії, так і забезпечення економічного, культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будучиною і щастям всієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми на захист України і Росії. Я вірю, що в цій святій патріотичній справі ви, громадяни і козаки України, а також і решта людности, даєте сердечну і могутню підтримку новосформованому нами кабінетові: я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання.

Доленга С. Скоропадщина. — Варшава, 1934. — С. 94—96; Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917—1921 роках. Спомини та роздуми. — Торонто, 1971. — С. 308—309; Кедрин І. Паралелі в історії України: З нагоди 50-річчя Ризького миру. — Нью-Йорк, 1971. — С. 83—84; Яневський Д. Політичні системи України 1917—1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003. — С. 497.

68. ВІДОЗВА ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. 14 листопада 1918 р.

Громадяне! Генерал російської служби П. Скоропадський, порозумівшись у квітні 1918 року з німецькими генералами, штиками німецьких, тоді ще не вільних підлеглих їм салдатів, назвавшись гетьманом, захопив владу на Україні й скасував Українську Народню Республіку.

З того менту зачалось нищення всіх народніх прав та нечування над демократією України жандармів і поліцаїв старого царського ладу. Клясова помста поміщиків та буржуазії дійшли до такої міри, якої не знав і царський режим.

І що більше панування генерала-гетьмана посувало Україну до єдиної неділимої Росії, то лютіще, отвертіще й цинічніше ставало топтання прав народу її глузування пануючих клас над усіма здобутками революції, як політично-соціальними, так і національними.

Останнім зрадницьким актом генерала — гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійності Української Держави український нарід віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції та на цілковите поневолення. Сформований новий Уряд із представників реакційних клас, які мають творити єдину неділиму Росію, виразно говорить про те, що чекає український народ, коли він не встане рішуче й до останнього чоловіка в оборону свого життя.

Український Національний Союз, як найвище представництво організованої української демократії, вживав до останнього дня всіх заходів, щоб без пролиття крові й дезорганізації громадського життя захистити і одстояти права народу. Але всі мирні заходи української демократії весь час зустрічали лютий опір з боку поміщиків, бюрократії та буржуазії.

Отже настав час залишити мирні заходи.

Од імени організованої української демократії, від усього активного народного громадянства, яке обрало нас, ми, Директорія Української Народньої Республіки, сим оповіщаємо:

Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народньої влади. Все Правительство його, як протинародне, протинаціо-нальне, оповіщаємо недійсним.

Пропонуємо генералу П.Скоропадському і його міністрам залишити обманом і насильством захоплені ними урядові посади. В ім'я спокою, порядку в Республіці пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові. Офіцерським руським організаціям пропонуємо мирно скласти зброю й виїхати з меж України, куди хто схоче. В противному разі місце висилки їх буде призначено Урядом Української Народньої Республіки.

Застерігаємо генерала Скоропадського, його міністрів, руських офіцерів і всіх, хто з ними, що всякі насильства, утиски, образи й пошкодження українцям, а також демократичним особам і організаціям якої будь національносте викличуть помсту, вибух якої ніхто не зможе спинити. В інтересах цих груп і осіб пропонуємо утриматись від агресивних заходів проти демократії.

Німецьке вояцтво демократичної Германської Республіки оповіщаємо що українська демократія більш не може терпіти насильств, знуцання й злочинного для всього краю панування монархічно-поміщицької реакції й з зброєю в руках буде обстоювати права поневоленого народу. Ми віримо, що салдати германського визволеного народу поставляться до боротьби пригніченого українського народу відповідно до своєї гідности.

Всім громадянам заявляємо:

Хто стоїть за утиск та експлуатацію селянства та робітництва: хто хоче панування жандармів і охранок; хто може спокійно дивитись на розстріл мирних студентів озвірілими руськими офіцерами, — той нехай виступає разом з гетьманом і його урядом за єдину неділиму гетьмансько-монархічну Росію проти волі демократії Української Народньої Республіки.

Всі останні чесні громадяне, як українці так і не-українці, повинні разом з нами стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу й тоді всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі Збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній Українській землі.

Разом з тим Директорія Української Народньої Республіки закликає всіх борців стежити за порядком і рішуче та безпощадно припиняти грабіж і.

Українські народньо-республіканські війська підходять до Київ- ва. Для ворогів народу вони несуть заслужену ними кару, для демократії всіх націй України визволення.

До зброї, громадяне, й до порядку.

Голова Директорії Української Народньої Республіки

В. Винниченко

Члени Директорії С. Петлюра, Ф. Швець, П. Андрієвський.

У Києві, 15 листопада 1918.

Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень. 1920. – Ч. 3. – С. 110–114; Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т. 1. – Скрєніпон (США). 1962. – С. 77–78; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 498.

69.3 ДЕКЛАРАЦІЇ
ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.
26 грудня 1918 р.

Декларація Української Директорії
Що зробила Директорія

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лиця землі української руйнуюче поміщицько-монархічне панування — гетьманщину. Україну вичищено від карних експедицій, старост і жандармів та інших злочинних інституцій пануючих класів. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земство, наставлені гетьманським урядом, скасовано і відновлено демократичні, вибрані всенародним голосуванням органи місцевого самоврядування.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української народної республіки оголосила: всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з б[увшим] гетьманом. Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української народної республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано Народні земельні управи.

По «наказу №] Директорії селянам» робляться описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян для повернення їх покривдженням. Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих класів і шкідливих для всього громадянства.

Уповноважена силою і волею трудящих класів України — Верховна Влада Української народної республіки — Директорія цими заходами довершила перший акт соціального та національного визволення українського народу <...>.

Директорія пропонує:

1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик: Директорії та встало зі зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатись у губернії і вибрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України, Ті делегати будуть представляти там волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є у війську, так і тих, що мирною працею дома допомагають творити народний державний лад та порядок.

2. Міському робітництву — вибрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та інших установ людської праці своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Частина робітництва неукраїнської національності під час боротьби українського народу з бувшим гетьманом ставилась до цієї боротьби не з повнотою активністю, а частина нейтрально. Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього Трудового Народу України.

3. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, цєбто: робітникам на полі народньої освіти, лікарським помічникам, народним кооперативам, служачим у конторах та інших установах так само вибрати своїх представників на Конгрес Трудового Народу України.

Конгрес

Місце й час одкриття праці Конгресу, а також норми виборів до нього Директорія оповіщає окремою інструкцією.

Конгрес Трудового Народу України матиме всі верховні права і повновласть рішати всі питання СОЦІАЛЬНОГО, економічного та політичного життя республіки.

Конгрес Трудового Народу, яко революційне представництво організованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій системі виборів, себто установчими зборами.

Повернення контрибуції

Конгрес Трудового Народу має вирішити форми влади як на місцях, так і в центрі. До цього вирішення Директорія вважатиме всякі спроби захвату влади якими-будь групами насильством над волею Трудового Українського Народу і тому буде рішуче припиняти всякі такі самовольні виступи.

До Конгресу Директорія верховною властю своєю насамперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Робітничий контроль

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбовання та безоглядної експлуатації робітництва і всього населення. Директорія поставить на фабриках, заводах та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, корисного для народу життя.

Всі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народного господарства, яка відповідала б сучасному переходовому моменту, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску. Директорія вважає своїм обов'язком взяти під керування Української Народньої Республіки головні галузі української промисловості й направити господарство в них в інтересах працюючих клас і всього громадянства, а не малої групи класи великовласників.

Боротьба з спекуляцією

Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть організовані «комісії боротьби з спекуляцією». Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідності (шкури, мануфактури, залізних виробів та іншого краму, а також продуктів споживи).

Соціальні реформи

Стаючи твердо і непохитно на шлях соціальних основних реформ Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархічних, неорганізованих і несистематичних форм цієї перебудови. Директорія вважатиме своїм обов'язком погоджувати ці великі завдання з соціально-історичними і міжна-родніми умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західно-європейська трудова демократія.

Міжнародні відносини

В сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами

всіх держав. Ставлячи перед собою великі та складні завдання. Директорія хотіла би всі здорові трудові сили свого народу вжити не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та заведення порядку й ладу, так бажаного всім працюючим.

Внутрішня політика

Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю.

Директорія щиро вірить, що спільними силами всіх працюючих трудовий народ України без жорстоких, кривавих і непотрібних форм боротьби досягне своєї мети.

Отже, клясам нетрудовим треба розумно і чесно признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати їй самій більшості, себ-то клясам трудовим.

Поклик до спільної праці

Трудову інтелігенцію Директорія закликає рішуче стати на бік працюючих кляс і в інтересах творення нового справедливого життя для всього народу прикласти своїх сил, знання і науки для найкращого направлення будівничого соціального процесу.

СОЦІАЛІСТИЧНІ партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важности моменту і всі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки.

Доручаючи негайне переведення в життя цих великих задач Правительству Української народної республіки — Раді Народних Міністрів, Директорія вірить, що весь трудовий народ України щиро допоможе своєму Правительству в цій важній, відповідальній роботі.

Голова Директорії УНР В. Винниченко
Члени Директорії: С. Петлюра, Ф. Швець,
П. Андрієвський, А. Макаренко

*Відродження. – 1918. – 26 (13) грудня; Яневський
Д. Політичні системи України 1917–1920 років:
спроби творення і причини поразки. – К., 2003. –
С. 499–503.*

**70. ВІДОЗВА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ.
1 листопада 1918 р.**

Український Народе!

Голосімо тобі вість про твоє визволення з віковичної неволі. Віднині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української держави.

Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої Австро-Угорської монархії Українська держава і її найвища власть. Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владсть в столичнім місті Львові і на цілій території Української держави.

Український Народе!

Доля Української держави в твоїх руках. Ти станеш як непобідний мур Українській Національній Раді і відіпреш усі ворожі замаху на Українську державу. Заки будуть установлені органи державної власти в законнім порядку українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати владсть.

Де сього ще не зроблено, дотеперішні неприхильні Українській Державі уряди мають бути усунені.

Всі жовніри української народности підлягають віднині виключно Українській Національній Раді і приказам установлених нею військових властей Української Держави. Всі вони мають стати на її оборону. Українських жовніврів з фронтів відкликається отсим до рідного краю на оборону Української держави.

Все здібне до оружжя українське населеннє має утворити боеві відділи, які або ввійдуть в склад української армії або на місцях оберігатимуть спокій і порядок. Особливо мають бути оберігані залізници, почта й телеграф.

Всім горожанам української держави без ріжниць народности і віросповідання заporučається горожанську, національну і віросповідну рівноправність.

Національні меншости Української Держави — поляки, жида, німці — мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради.

Аж до видання законів Української Держави обов'язують дотеперішні закони, на скільки вони не стоять у противенстві до основ Української держави.

Як тільки буде забезпечене й укріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі Збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави.

Склад утвореного Українською Національною Радою кабінету і його програму оголоситься.

Український народє!

Всі свої сили, все посвяти, щоб укріпити Українську державу!

Львів, 1 падолиста 1918 р.

Українська Національна Рада. Конституційні акти України. 1917–1920. – К., 1992. – С. 94–95.

71. ТИМЧАСОВИЙ ОСНОВНИЙ ЗАКОН ПРО ДЕРЖАВНУ САМОСТІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ БУВШОЇ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ.

13 листопада 1918 р.

Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархи, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні 13 падолиста 1918.

Артикул I. Назва

Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої Австро-Угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західно-Українська народна республіка.

Артикул II. Границі

Простір Західно-Української народної республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії - то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимерією і Буковини та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармориш, - як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга, Thographische Karte der osierreichischen Monarchic, entworfen

von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der K.K.Direktion der administrativen Statistik. - Wien, 1855, MaBstab 1:86400.

Артикул III. Державна суверенність Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську народну республіку.

Артикул IV. Державне заступництво Права влади іменем Західно-Української народної республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тапного і пропорціонального права голосування без ріжниць пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народної Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю владь Українська Національна Рада і державний Секретаріат.

Артикул V. Герб і прапор

Гербом Західно-Української народної республіки є Золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печатка має довгола гербу напис: «Західно-Українська народна республіка».

Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Прага, 1922. – С. 45–46; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 507–508.

**72. УНІВЕРСАЛ ПРО ЗЛУКУ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІК.
22 січня 1919 р.**

Універсал Директорії Української народної республіки Іменем Української народної республіки Директорія оповіщає народ український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м.Станиславові Українська Національна Рада Західної Української народної республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торж'єственно проголосила Злуку Західної Української народної республіки з Наддніпрянською народною республікою — в одноцільну, суверенну народну республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української народної республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української народної республіки від 3 січня 1919 року.

Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська народна республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська народна республіка.

Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну державу українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м. Києві Голова Директорії:
Володимир Винниченко Члени: Симон Петлюра,
Панас Алдрієвський, Андрій Макаренко, Федір
Швець.

Нова Рада. — 1919. — 11[24] січня; Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 107; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 200.1. — С. 521.

73. УНІВЕРСАЛ ТРУДОВОГО КОНГРЕСУ УКРАЇНИ. 28 січня 1919 р.

*Універсал Трудового конгресу України
до українського народу*

Ми — представники трудового народу України, її робітництво і селянство, зібравшись у столичнім городі — Києві і обговоривши найважливіші потреби українського трудящого люду, постановили в цей тяжкий час, коли на Україну з усіх боків нападають вороги нашої волі, доручити й надалі до слідуючої сесії Конгресу трудового народу України вести державну роботу Директорії, яка підняла повстання проти гетьмансько-панської самовласті і заслужила своєю щирою революційною діяльністю повне довір'я селянства і робітництва.

Конгрес Трудового народу Української народної республіки оповіщає робітничий і селянський люд, що він через військові події по Україні припиняє на деякий час свої засідання, аби роз'їхавшись по городах, повітах і волостях, ми, члени Трудового конгресу, могли допомогти найважливішій тепер роботі — обороні нашого рідного краю.

Вся вища влада на Україні, на час перерви засідань Трудового конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першій засіданні конгресу 24 сього січня.

Для підготовки законопроектів для слідуючої сесії Трудового конгресу Української народної республіки Конгрес Трудового народу України визнає необхідним залишити після себе такі комісії:

1) по обороні Республіки; 2) земельну; 3) освітню; 4) бюджетову; 5) заграничних справ, й 6) комісію харчових справ.

Владу виконавчу — Директорія має доручити Раді Народних Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим конгресом, а на час перериву його засідань, перед Директорією Української народної республіки.

Владу на місцях здійснюють представники правительства Республіки, які мають працювати в тісному контакті і під контролем повітових і губерніяльних трудових рад, які складаються пропорційно з представників селянства і робітництва.

Інструкції про вибори в трудові ради має негайно виробити правительство республіки разом з комісіями Трудового Конгресу.

В цілях закріплення демократичного ладу правительство Української народної республіки, разом з комісіями, має підготувати закон для виборів Всенародного парламенту незалежної соборної Української республіки.

Конгрес Трудового народу України висловлює своє нерушиме побажання, щоб Директорія і Рада Народних Міністрів провадили й надалі свою працю по проведенню земельної реформи, в основі якої лежить передача землі без викупу трудящому народові.

Одночасно правительство повинно негайно подбати про знищення безробіття шляхом відновлення промисловості, про поліпшення долі робітництва і про закріплення всіх революційних здобутків українського пролетаріату.

Переживши тяжкі муки й катування за час семимісячної гетьманської неволі, українській народ ще й тепер, скинувши ненависне

панське ярмо, повинен знати, що його кров'ю здобута свобода знаходиться в небезпеці.

З усіх боків цілості і незалежності Української народної республіки загрожують сильні держави.

Для того, щоб не повторилося наше давнє лихо - неволя під владою чужих народів, Конгрес Трудового народу України кличе всіх синів трудового селянства і робітництва на боротьбу за землю і волю.

Нехай знають всі сили, які на нас нападають, що український народ уміє не тільки скидати катів і тиранів, але й уміє будувати свою республіку і може всією силою непохитно й неухильно обороняти своє право порядкувати самим собою.

Народе український! Будь на сторожі свого права. Проти тебе воюють не тільки імперіалістичні контрреволюційні вороги, але ти бачиш, як Світова Росія, яка не по правді називає себе соціалістичною, теж посилає своїх наймитів — китайців та латишів проти твоєї незалежності.

Конгрес Трудового народу України визнає, що захват Московським більшовицьким військом нашої землі може призвести до приходу нових чужоземців, які тільки й ждуть того часу, коли на Україні запанує більшовицьке безладдя, щоб напасти на розбиту, зруйновану і пограбовану Україну.

Конгрес Трудового народу України запевняє перед усім світом, що український народ бажає миру з усіма народами і не має думки забрати під свою владу чужі землі, але він не допустить ніяких замахів від якої б то не було держави на свою цілість, самостійність і незалежність.

Не тільки протестами, але й оружною силою трудове селянство й робітництво покаже, що український народ не потерпить над собою насильства і кривди.

Конгрес Трудового народу України, стоячи за самостійну Українську народну республіку, для рятування землі і волі закликає щирих синів землі української стати кріпко до зброї під стяг славного війська Директорії Народної республіки.

Ухвалено Конгресом Трудового народу України в м. Києві
28 січня 1919 року

Вісник Української народної республіки. – 1919. – 7 лютого; Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 110 – 111; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 522–523.

74. ЗАКОН
РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ ДИРЕКТОРІЇ УНР
ПРО ТИМЧАСОВЕ ВЕРХОВНЕ УПРАВЛІННЯ
ТА ПОРЯДОК ЗАКОНОДАВСТВА
В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ.
12 листопада 1920 р.

До часу, коли матиме чинність в Українській народній республіці ухвалена Народним представництвом повна Конституція, іцо визначить державний устрій у всіх частинах державної діяльності та спиратиметься на послідовне і всебічне зужиткування засад народного суверенітету, себто, що вся Верховна влада безпосередньо належить народові і виявляється через парламент, скликаний на підставі загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорціонального виборчого права, без різниці пола, національності і віри, видається цей закон, що визначає тимчасове Верховне управління та порядок законодавства.в Українській народній республіці.

І. Верховна влада

1. Верховна влада Української Народної Республіки тимчасово організується шляхом нижчезазначеного розмежування та координування вищих державних функцій поміж Директорією, Державною народною радою і Радою Народних Міністрів.

Склад, порядок скликання та обсяг прав Державної народної ради визначає окремий закон.

ІІ. Директорія Української народної республіки

2. Директорія Української Народної Республіки в особі голови Директорії іменем Української Народної Республіки:

- а) затверджує ухвалені Державною народною радою закони;
- б) затверджує ухвалені Радою Народних Міністрів призначення та звільнення;
- в) затверджує ухвалені Державною народною радою умови з іншими державами;
- г) видає на пропозицію Ради Народних Міністрів акти амністії та помилування;
- д) репрезентує Українську Народну Республіку перед іншими державами, за відповідальністю голови Ради Народних Міністрів;

е) покликає голову Ради Народних Міністрів та затверджує членів Ради Народних Міністрів.

3. Директорія має окремий цивільний лист, що ухвалюється законодавчим шляхом.

4. Коли голова Директорії не зможе виконувати своїх обов'язків через хворість, від'їзд та з інших причин, то його часово з ухвали Державної народної ради заступає голова Державної народної ради, який виконання своїх обов'язків на той час покладає на заступника голови Державної народної ради.

До скликання Державної народної ради, зазначене в § 4 заступництво голови Директорії надається колегії, яка складається з трьох членів: голови Ради Народних Міністрів, порядкуючого в Надвищо- му суді УНР і представника всіх політичних партій України. Цього останнього обирається в спільному засіданні представників центральних комітетів цих партій, по одному від кожного. Участь в обрані члена колегії може брати лише така партія, яка зареєстрована в законному порядкуві та існує не менш, як один рік. До складення колегії голову Директорії заступає голова Ради Народних Міністрів.

III. Законодавство в Українській народній республіці

5. Українська Народна Республіка управляється на точній основі законів, у відповідний спосіб виданих.

6. Законопроекти відповідних міністерств, по ухвалі їх Радою Народних Міністрів, подаються на розгляд Державної народної ради через її президію.

7. Внесені в Державну народну раду законопроекти або ухвалюються нею самою, або передаються нею на остаточне розв'язання Ради Народних міні- стрів.

8. Проекти законів, ухвалених Державною народною радою або Радою Народних Міністрів (згідно § 7) за належними підписами подаються головою Державної народної ради, разом з головою Ради Народних Міністрів, на затвердження голови Директорії Української Народної Республіки.

9. Подані на затвердження голови Директорії Української народної республіки постанови Державної народної ради або Ради Народних Міністрів. на протязі чотирнадцяти діб, або затверджуються головою Директорії, або повертаються до Державної канцелярії незатвердженими.

Незатверджені постанови Державної народної ради подаються головою Ради Народних Міністрів до Державної народної ради на новий розгляд. Постанова ухвалена нею в тій же самій редакції набирає остаточно силу закона.

10. Законопроекти, ухвалені Державною народною радою, або Радою Народних Міністрів (§ 7) і затверджені головою Директорії Української народної республіки, оголошуються у «Вістнику державних законів» за підписом голови Ради Народних Міністрів, відповідного міністра та Державного секретаря,

11. Після оголошення закону у «Вістнику державних законів», закон набирає обов'язуючої для всіх сили в терміні, що зазначено в самому законі, а якщо такий термін в законі не зазначено, то з дня одержання на місцях примірника «Вістника державних законів», де закон надруковано. В самому законі може бути зазначено, що він до оголошення переводиться в життя або по телеграфу, або через посланців.

12. Ухвалені закони оголошуються Державним секретарем і ним же зберігаються.

13. Коли Державна народна рада не функціонує, Рада Народних Міністрів в необхідних випадках може ухвалювати постанови, що вимагають для свого видання законодавчого шляху: ці постанови, після затвердження головою Директорії та оголошення звичайним порядком, набирають силу закона (§§ 11, 12). Такі постанови поступають поза чергою на перше чергове засідання Державної ради для затвердження.

У випадку незатвердження таких постанов Державною народною радою вони втрачають обов'язкуючу силу після оголошення про це на загальних підставах (§ 11).

14. До скликання Державної народної ради всі права і обов'язки її покладаються на Раду Народних Міністрів.

IV. Рада Народних Міністрів

15. Голова Ради Народних Міністрів формує Раду Народних Міністрів, в склад якої входять всі міністри або керуючі міністерствами та Державний секретар, останній з правом дорадчого голосу.

16. Справи, що відносяться до міністерств, представники яких неprisутні на засіданні Ради Народних Міністрів, не можуть вирішуватися в тому засіданні Ради Народних Міністрів.

17. Державний контролёр, призначення якого провадиться порядком, відповідним розгляду і затвердженню законів, не входить в

склад Ради Народних Міністрів, але запрошується на всі засідання Ради Народних Міністрів, в яких розглядається питання, зв'язане з інтересами скарбу, з правом дорадчого голосу і протесту.

18. В обсягу діяльності окремого міністерства і належних до нього відомств тільки відповідний міністр чи керуючий міністерством має право в порядку управління видавати розпорядження, вказівки та інструкції, укладати часово умови і вирішувати всі справи міністерства за своєю особистою відповідальністю перед Радою Народних Міністрів.

19. Рада Народних Міністрів за діяльність уряду відповідає перед Державною народною радою.

Голова Ради Народних Міністрів Андрій Лівіцький
Міністр внутрішніх справ Саліковський
*Вісник державних законів для всіх земель
Української Народної Республіки. Рік 1920. –
Вип. 2; Директорія. Рада Народних
Міністрів Української народної республіки.
Документи і матеріали у .2 томах. Том. 2. –
К., 2006. – С. 676–678.*

75. ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО СТВОРЕННЯ У ХАРКОВІ ЦВК РАД УКРАЇНИ 12 грудня 1917 р.

Харьков. 12 XII. Образовалась новая Украинская рада в противовес буржуазной Центральной раде в Киеве. Она составилась из представителей украинских полков и рабочих-шахтеров. Киевскую Раду называют панской, и с каждым днем Киевская рада теряет всякий авторитет в глазах массы,

Дни ее сочтены, все украинские полки, стоявшие в Харькове, Полтаве, Купянське, Шелковке и во всех городах, окружающих Киев, выразили готовность следовать по первому указанию тем распоряжениям, которые будут исходить от той рады, которая признает власть Советов и действует с ними заодно, каковой и является новообразовавшаяся харьковская украинская рада.

*Яневський Д. Політичні системи України 1917–
1920 років: спроби творення і причини поразки.
– К., 2003. – С. 674.*

**76.3 РЕЗОЛЮЦІЇ
ДРУГОГО ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ РАД
«ПРО ДЕРЖАВШІЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ».
18 березня 1918 р.**

Рабочий класс и все трудящиеся массы Украины рассматривали Украинскую Народную Республику как Советскую республику, объединяющую всех живущих на территории Украины трудящихся, независимо от их национальности, и тесно связанную федеративными узами со Всероссийской Рабоче-Крестьянской Республикой. В настоящее время мирный договор, насилием навязываемый германским империализмом Российской Федерации, формально прекращает федеративную связь Украины со всею Советской Федерацией,

Украинская Народная Республика становится самостоятельной Советской Республикой. Но по существу отношения советских республик остаются прежними.

Трудящиеся массы Украины выражают твердую уверенность, что дальнейшей борьбой рабочего класса на Украине и в других странах мира уже в ближайшем будущем должна быть восстановлена эта формальная федеративная связь, и все советские республики объединятся в единую мировую социалистическую федерацию.

Стремясь объединить для борьбы с контрреволюционной Центральной радой всех трудящихся на всей территории Украины <..>, трудящиеся массы Украины рассматривают Украинскую советскую республику как республику федеративную, объединяющую все советские объединения — вольные города и республики, как автономные части Украинской Федеративной Советской Республики <...>.

Съезды Советов в документах. 1917–1936 гг. Т. II. – М., 1960. – С. 26.

**77.3 КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ. 14 березня 1919 р.**

Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, затверджена Всеукраїнським з'їздом Рад на засіданні 10 березня 1919 року і прийнята в остаточній редакції Всеукраїнським Центральним Виконавчим комітетом на засіданні 14 березня 1919 року

І. Основні положення

1. Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури працюючих і експлуатуємих мас пролетаріату і біднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експлуаторами капіталістами й поміщиками.

2. Завданням цієї диктатури є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму, шляхом проведення соціалістичних реформ і систематичного подавлення всіх контрреволюційних намірів з боку заможних клас. Після здійснення цих завдань диктатура зникне, а слідом за нею, по остаточнім оформленню майбутнього комуністичного ладу, зникне й держава, уступивши місце вільним формам суспільного життя, збудованого на основах організації загальної праці на загальну користь і братерську солідарність людей.

3. В цілях здійснення свого основного завдання Українська Соціалістична Радянська Республіка:

а) провадить в життя заходи, що безпосередньо направлені до знищення існуючого економічного устрою і виявляються в скасуванні приватної власності на землю і на всі інші засоби виробництва;

б) в області будівництва державного життя закріплює владу за робітничою класою, усталюючи в здійсненню державної влади виключно для працюючих мас і цілком усуваючи пануючі класи від такої участі;

в) утворює для працюючих мас можливість користуватися правами (свободою живого і друкованого слова, зборів і спілок), позбавляючи цих прав пануючі класи і спільні з ними по своїй політичній позі ці громадські групи;

г) організує озброєну оборону здобутків СОЦІАЛІСТИЧНОЇ революції притягненням до цієї оборони всіх трудових елементів країни.

4. Пориваючи рішучо з минулим, намагаючись знищити, разом з поділом загалу на класи, а також і національний гніт і національну ворожнечу, Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє свій твердий намір увійти в склад єдиної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки утворяться умовини для її збудови. Разом з тим Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою повну солідарність з нині існуючими вже Радянськими Республіками і про свій намір вступити з ними в тісніше політичне об'єднання для спільної боротьби за перемогу світової комуністичної революції, в

тісніше співробітництво в області комуністичного будівництва, можливого лише в міжнародньому масштабі.

5. Влада працюючих мас на території Української Соціалістичної Радянської Республіки здійснюється через Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів та інші органи влади по означенню Рад <...>.

III. Декларація прав і обов'язків трудячого і експлуатованого народу

22. Для повного проведення основ диктатури пролетаріату і біднішого селянства УСРР надає працюючим масам всі права і можливості в області громадянського і політичного життя.

23. Відповідно цьому загальному становищу і з метою забезпечення за працюючими дійсної волі совісти, а також припинення можливості використання релігії і церкви в інтересах залишення класового строю, церква відокремлюється від держави і за всіма громадянами визнається право пропаганди релігійних наук, котрі не переслідують жодних соціальних і політичних завдань, а також антирелігійних наук, котрих дух не перечить комуністичним поглядам.

24. З метою забезпечення за працюючими дійсної свободи висловлення своїх думок — УСРР усуває залежність преси від капіталу і віддає в руки робітничої класи і селянської бідноти всі технічні і матеріальні засоби до видання газет, брошур, книг та інших творів друку і забезпечує їх вільне розповсюдження по всій Україні.

25. В цілях забезпечення за працюючими дійсної свободи зборів — УСРР, визнаючи право за працюючими Радянської Республіки вільного влаштування зборів, союзів і т. ін., віддає в розпорядження робітничої класи і селянської бідноти всі відповідні для влаштування народніх зборів помешкання з світлом і отопленням.

26. З метою забезпечення за працюючими дійсної свободи спілок УСРР, зламавши економічну і політичну владу заможніх клас і усунувши цим всі перепони, які до цієї нори перешкоджали в буржуазній суспільності робітникам і селянам користуватись свободою організацій і акцій — дає робітникам і біднішим селянам усяку допомогу матеріальну та іншу для їх об'єднання і організацій.

27. В цілях забезпечення за працюючими дійсного доступу до знання - УСРР ставить своїм завданням дати робітникам і селянам повну, всебічну і даремну освіту.

28. УСРР визнає обов'язки всіх громадян Республіки на працю і проголошує гасло: «не працюючий не їсть».

29. З метою всебічної охорони здобутків Великої Робітничо-Селянської Революції — УСРР визнає обов'язком всіх працюючих Республіки оборону соціалістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність.

Почесне право захищати революцію зі зброєю в руках дається лише працюючим. На нетрудові елементи накладається виконання інших військових обов'язків <...>.

32. УСРР, визнаючи рівні права за працюючими, незалежно від їх раси і національності — оголошує суперечним основним законам Республіки, уставлення, або пропущення яких небудь привілеїв, на підставі, а також яке б не було пригнічення національних меншостей, або обмеження їх рівноправності.

З огляду інтересів робітничої класи в цілому — УСРР позбавляє політичних прав окремі особи і окремі групи, які користуються цими правами на шкоду соціалістичної революції.

В. Про герб і прапор УСРР

34. Герб УСРР має на червоному полі в проміннях сонця — малюнок золотого серпа і молота, навкруги яких — уміщено вінок і написи на Українській та Російських мовах:

1) УСРР

2) Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

35. Торговельний, морський і військовий прапор УСРР має на червоному полі в лівому куті напис золотими літерами Українська Соціалістична Радянська Республіка, або лише літери: УСРР.

м. Харків, 10/14 березня 1919 року Президія III Всеукраїнського з'їзду

Рад: Х. Раковський, Г. Пятаков, А. Бубнов, Е. Квірінг Президія

Всеукраїнського Центрального виконавчого комітети

рад: В. Затонський, А. Хмельницький.

Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1919. — 1–30 июня. — С. 274–280; Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. — Харків, 1920; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003.— С. 688–694.

**78. 3 ДЕКРЕТУ ВЦВК І РНК СРСР
«ПРО СТВОРЕННЯ КРИМСЬКОЇ АСРР».**

28 грудня 1920 р.

Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров постановляют:

1. Образовать Автономную Крымскую Социалистическую Советскую Республику как часть РСФСР в границах Крымского полуострова из существующих округов: Джанкойского, Евпаторийского, Керченского, Севастопольского, Феодосийского и Ялтинского.

Примечание. Для разрешения вопросов о северных границах Крыма образовать Комиссию в составе представителей Народного Комиссариата Внутренних Дел РСФСР, Украинской Социалистической Советской Республики, Крымской Социалистической Советской Республики и Народного Комиссариата по Делах Национальностей, решение которой утверждается Всероссийским Центральным Исполнительным Комитетом.

2. Аппарат государственной власти Автономной Крымской Социалистической Советской Республики складывается согласно Конституции РСФСР из местных Советов, Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Крымской Социалистической Советской Республики.

3. Для управления делами Автономной Крымской Социалистической Советской Республики учреждаются Народные Комиссариаты:

1) Внутренних Дел, 2) Юстиции, 3) Просвещения. 4) Здравоохранения, 5) Социального Обеспечения, 6) Земледелия, 7) Продовольствия, 8) Финансов. 9) Труда, 10) Совета Народного Хозяйства. 11) Рабоче-Крестьянской Инспекции, 12) Народной Связи и Управления Коммунального Хозяйства и Статистики.

4. а) Для управления Военными Делами Крымской Социалистической Советской Республики создается Крымский Военный Комиссариат при Совете Народных Комиссаров Крымской Социалистической Советской Республики, подчиненный ближайшему' Военному Округу.

Примечание. Управление Военно-Морскими Делами остается в ведении Центральных Органов РСФСР, б) Для ведения борьбы с контрреволюцией создается при Совете Народных Комиссаров Крымской Социалистической Советской Республики Крымская Чрезвычайная

Комиссия, подчиненная непосредственно Всероссийской Чрезвычайной Комиссии, причем ее Коллегия формируется Крымским Советом Народных Комиссаров и утверждается Всероссийской Чрезвычайной Комиссией.

в) Иностранные Дела и Внешняя Торговля остаются всецело в ведении Народных Комиссариатов РСФСР, которые создают соответствующие представительства при Совете Народных Комиссаров Крымской Социалистической Советской Республики.

г) Управление Путиами Сообщения в пределах Крымской Социалистической Советской Республики остается всецело в ведении Народного Комиссариата Путей Сообщения РСФСР, причем для управления Путиами Сообщения на территории Крыма учреждается Уполномоченный Народного Комиссариата Путей Сообщения при Совете Народных Комиссаров Крымской Социалистической Советской Республики, действующий под руководством Южного Округа Путей Сообщения в соответствии с интересами Автономной Крымской Социалистической Советской Республики в пределах общего плана и порядка использования Путей Сообщения РСФСР.

д) Центральное Управление Курортами Крыма остается непосредственно в подчинении Народного Комиссариата Здравоохранения РСФСР, причем Коллегия Ц.У.К. формируется по соглашению Народного Комиссариата Здравоохранения РСФСР и Совета Народных Комиссаров Крымской Социалистической Советской Республики.

Примечание. Начморвед, Председатель Коллегии Ц.У.К., представители Народного Комиссариата Иностранных Дел, Народного Комиссариата Внешней Торговли, Уполномоченный Народного Комиссариата Путей Сообщения РСФСР. Заведующий Коммунальным Хозяйством и Председатель Статистического Управления входят в Крымский Совет Народных Комиссаров с правом совещательного голоса.

5. Все учреждения и отдельные представители объединенных Народных Комиссариатов РСФСР, находящиеся на территории Крыма, не предусмотренные настоящим положением об Автономной Крымской Советской Социалистической Республике, действуют по директивам соответствующих Народных Комиссариатов РСФСР в контакте с Крымским Советом Народных Комиссаров.

6. В целях сохранения единства финансовой, хозяйственной политики по всей территории РСФСР, все декреты и распоряжения Народных Комиссариатов РСФСР; Продовольствия, Финансов, Совета Народного Хозяйства, Труда, Путей Сообщения, Народной Связи, Рабоче-Крестьянской Инспекции и Центрального Статистического Управления, являются обязательным для соответствующих Народных Комиссариатов Крымской Социалистической Советской Республики.

Примечание. Народные Комиссары упомянутых Комиссариатов и Управлений назначаются Крымским Советом Народных Комиссаров и утверждаются соответствующими Народными Комиссариатами РСФСР, тот же порядок устанавливается в отношении председателя Крымской Чрезвычайной Комиссии.

7. Народные Комиссариаты Крымской Социалистической Советской Республики: Внутренних Дел, Юстиции, Просвещения, Здравоохранения, Социального Обеспечения, Земледелия и Управление Коммунальным Хозяйством автономны в своих действиях и ответственны непосредственно перед Крымским Центральным Исполнительным Комитетом, Крымским Советом Народных Комиссаров и Всероссийским Центральным Исполнительным Комитетом.

8. Для согласования и объединения деятельности хозяйственных органов Крымской Социалистической Советской Республики при Совете Народных Комиссаров Крымской Социалистической Советской Республики создается Крымское Экономическое Совещание, действующее согласно постановлению Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 30 июня 1921 г. <...>.

9. Всеми финансовыми и техническими средствами Автономная Крымская Социалистическая Советская Республика снабжается из общих средств РСФСР.

Примечание. При распределении продуктов местного производства запросы и нужды Крымской Социалистической Советской Республики удовлетворяются в первую очередь.

10. До созыва Всекрымского Учредительного Съезда Советов и выборов Крымского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров территория Крыма управляется Крымским Революционным Комитетом.

Председатель Всероссийского Центрального
Исполнительного Комитета М. Калинин

Председатель Совета Народных Комиссаров В. Ульянов (Ленин)
Секретарь Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета А.
Енукидзе 18 октября 1921 г.

*Известия Всероссийского Центрального
Исполнительного Комитета. – 1921. – 19 октября;
Губогло М. Н., Червонная С. М. Крымскотатарское
национальное движение: Документы. Материалы.
Хроника. – М., 1992. – Т. 2. – С. 37–39; Національні
процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і
матеріали. У двох частинах. Частина друга. – К.,
1997. – С. 8–10.*

79. ДЕКЛАРАЦІЯ
VII ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ РАД ПРО УТВОРЕННЯ
СОЮЗУ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК.
13 грудня 1922 р.

Глубокая общность классовых интересов пролетариев всех стран повелительно диктует необходимость всемерного укрепления их организационной связи и единства перед лицом мирового капитала, Классовая солидарность рабочих и крестьян России, Украины, Белоруссии и закавказских республик уже с самым началом Великой Октябрьской революции заложила прочный фундамент теснейшей связи и фактического единства в их совместной борьбе с царством капиталистов и помещиков. Только благодаря этому братскому союзу, родившемуся, выросшему и окрепшему в грозе и буре гражданской войны, трудящиеся массы советских республик смогли завоевать и отстоять свои права на власть, землю, фабрики и заводы против яростных атак объединенного лагеря капиталистических хищников всего мира.

Достигнутое нами ныне путем величайших жертв и усилий состояние относительного спокойствия продолжает оставаться под угрозой повторения насильственных попыток капиталистических держав уничтожить плоды наших побед. Наглядным доказательством определенно враждебной позиции буржуазных стран, не мирящихся с самым фактом существования советских республик.

является наша продолжающаяся международная изоляция. В частности, эта ненависть проявляется в непрекращающихся попытках западно-европейской буржуазии подорвать нашу силу путем использования и раздувания национально-шовинистических страстей среди части мелкой буржуазии и интеллигенции некоторых советских республик (петлюровщина на Украине, меньшевики в Грузии, мусаватисты в Азербайджане, дашнаки в Армении, Национальный Союз в России).

Проведение новой экономической политики и связанный с этим относительно быстрый рост мелкобуржуазных элементов увеличивают опасность усиления этих враждебных пролетариату националистических настроений, как в форме возрождения великодержавно- российских тенденций, с одной стороны, так и сепаратисток и- шовинистических, с другой. Вместе с тем, вытекающая из факта нашей международной изоляции необходимость базироваться в деле внутреннего строительства всецело на собственных силах и средствах советских республик требует дальнейшего усиления и углубления их экономического единства, открывающего возможность ставить и разрешать хозяйственные задачи, непосильные для каждой из них в отдельности.

При таких условиях единственно правильной с точки зрения интересов рабочего класса и крестьянства политикой может быть лишь линия максимального сплочения и объединения всех сил советских республик и укрепления единого рабоче-крестьянского фронта.

Основываясь на вышеизложенном, VII Всеукраинский съезд Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов вполне одобряет позицию правительства в данном вопросе, выразившуюся в постановлении сессии ВУЦИК от 16 октября сего года.

VII съезд Советов в полном согласии с желаниями и волей трудящихся Украины обращается к рабочим и крестьянам России, Украины, Белоруссии, Грузии, Армении и Азербайджана с братским предложением немедленно приступить к оформлению уже ныне фактически существующего союза советских республик и образованию этим путем единого социалистического рабоче-крестьянского фронта против фронта мировой буржуазии.

Съезд твердо уверен, что такой единый Союз Социалистических Советских Республик, закрепляющий на принципах взаимного равенства их тесную экономическую и политическую связь и в то же время

обеспечивающий самостоятельность национально-культурного строительства и необходимые гарантии проявления хозяйственной инициативы каждого из членов Союза, явится наилучшей формой разрешения национального вопроса в духе международной пролетарской солидарности, первым шагом к установлению будущей Всемирной Советской Республики Труда и мощным оплотом интересов рабочих и крестьян не только союзных стран, но и всего мира.

*Образование Союзов Советских
Социалистических Республик. Сборник
документов. – М., 1972. – С. 344–345.*

80. З ОСНОВНОГО ЗАКОНУ (КОНСТИТУЦІЇ) СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК.

31 січня 1924 р.

Центральный Исполнительный Комитет Союза Советских Социалистических Республик, торжественно провозглашая незыблемость основ Советской власти, во исполнение постановления I Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик, а также на основании договора об образовании Союза Советских Социалистических Республик, принятого на I Съезде Советов Союза Советских Социалистических Республик в городе Москве 30 декабря 1922 года, и принимая во внимание поправки и изменения, предложенные центральными исполнительными комитетами союзных республик, постановляет: Декларация об образовании Союза Советских Социалистических Республик и договор об образовании Союза Советских Социалистических Республик составляют Основной закон (Конституцию) Союза Советских Социалистических Республик.

Раздел первый

Декларация об образовании

Союза Советских социалистических республик

Со времени образования советских республик государства мира раскололись на два лагеря: лагерь капитализма и лагерь социализма.

Там, в лагере капитализма, — национальная вражда и неравенство, колониальное рабство и шовинизм, национальное угнетение и погромы, империалистические зверства и войны. Здесь, в лагере

социализма, — взаимное доверие и мир, национальная свобода и равенство. мирное сожительство и братское сотрудничество народов.

Попытки капиталистического мира на протяжении десятков лет разрешить вопрос о национальности, путем совмещения свободного развития народов с системой эксплуатации человека человеком, оказались бесплодными. Наоборот, клубок национальных противоречий все более запутывается, угрожая самому существованию капитализма. Буржуазия оказалась бессильной наладить сотрудничество народов.

Только в лагере Советов, только в условиях диктатуры пролетариата, сплотившей вокруг себя большинство населения, оказалось возможным уничтожить в корне национальный гнет, создать обстановку взаимного доверия и заложить основы братского сотрудничества народов.

Только благодаря этим обстоятельствам удалось советским республикам отбить нападение империалистов всего мира, внутрен- них и внешних: только благодаря этим обстоятельствам удалось им успешно ликвидировать гражданскую войну, обеспечить свое существование и приступить к мирному хозяйственному строительству.

Но годы войны не прошли бесследно. Разоренные поля.остановившиеся заводы, разрушенные производительные силы и истощенные хозяйственные ресурсы, оставшиеся в наследство от войны, делают недостаточными отдельные усилия отдельных республик по хозяйственному строительству. Восстановление народного хозяйства оказалось невозможным при раздельном существовании республик.

С другой стороны, неустойчивость международного положения и опасность новых нападений делают неизбежным создание единого фронта советских республик перед лицом капиталистического окружения.

Наконец, само строение Советской власти, интернациональной по своей классовой природе, толкает трудящиеся массы советских республик на путь объединения в одну социалистическую семью. Все эти обстоятельства повелительно требуют объединения советских республик в одно союзное государство, способное обеспечить и внешнюю безопасность, и внутренние хозяйственные преуспевания, и свободу национального развития народов.

Воля народов советских республик, собравшихся недавно на съезды своих Советов и единодушно принявших решение об образовании «Союза Советских Социалистических Республик», служит

надежной порукой в том, что Союз этот является добровольным объединением равноправных народов, что за каждой республикой обеспечено право свободного выхода из Союза, что доступ в Союз открыт всем социалистическим советским республикам, как существующим, так и имеющим возникнуть в будущем, что новое союзное государство явится достойным увенчанием заложенных еще в октябре 1917 года основ мирного сожительства и братского сотрудничества народов, что оно послужит верным оплотом против мирового капитализма и новым решительным шагом по пути объединения трудящихся всех стран в Мировую Социалистическую Советскую Республику.

*Раздел второй Договор об образовании Союза Советских
Социалистических республик*

Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика (РСФСР), Украинская Социалистическая Советская Республика (УССР), Белорусская Социалистическая Советская Республика (БССР) и Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика (ЗСФСР: Советская Социалистическая Республика Азербайджан, Советская Социалистическая Республика Грузия и Советская Социалистическая Республика Армения) объединяются в одно союзное государство — Союз Советских Социалистических Республик.

Глава первая

*О предметах ведения верховных органов власти
Союза Советских Социалистических республик*

1. Ведению Союза Советских Социалистических Республик, в лице его верховных органов, подлежат:

а) представительство Союза в международных сношениях, ведение всех дипломатических сношений, заключение политических и иных договоров с другими государствами;

б) изменение внешних границ Союза, а также урегулирование вопросов об изменении границ между союзными республиками;

в) заключение договоров о приеме в состав Союза новых республик;

г) объявление войны и заключение мира;

д) заключение внешних и внутренних займов Союза Советских Социалистических Республик и разрешение внешних и внутренних займов союзных республик;

- е) ратификация международных договоров;
- ж) руководство внешней торговлей и установление системы внутренней торговли;
- з) установление основ и общего плана всего народного хозяйства Союза, определение отраслей промышленности и отдельных промышленных предприятий, имеющих общесоюзное значение, заключение концессионных договоров, как общесоюзных, так и от имени союзных республик;
- и) руководство транспортным и почтово-телеграфным делом;
- к) организация и руководство вооруженными силами Союза Советских Социалистических Республик;
- л) утверждение единого государственного бюджета Союза Советских Социалистических Республик, в состав которого входят бюджеты союзных республик; установление общесоюзных налогов и доходов, а также отчислений от них и надбавок к ним, поступающих на образование бюджетов союзных республик; разрешение дополнительных налогов и сборов на образование бюджетов союзных республик;
- м) установление единой денежной и кредитной системы;
- н) установление общих начал землеустройства и землепользования, а равно пользования недрами, лесами и водами по всей территории Союза Советских Социалистических Республик;
- о) общесоюзное законодательство о межреспубликанских переселениях и установление переселенческого фонда;
- п) установление основ судоустройства и судопроизводства, а также гражданского и уголовного законодательства Союза;
- р) установление основных законов о труде;
- с) установление общих начал в области народного просвещения;
- т) установление общих мер в области охраны народного здоровья;
- у) установление системы мер и весов;
- ф) организация общесоюзной статистики;
- х) основное законодательство в области союзного гражданства в отношении прав иностранцев;
- ц) право амнистии, распространяемое на всю территорию Союза;
- ч) отмена нарушающих настоящую Конституцию постановлений съездов советов и центральных исполнительных комитетов союзных республик;

ш) разрешение спорных вопросов, возникающих между союзными республиками.

2. Утверждение и изменение основных начал настоящей Конституции подлежит исключительному ведению Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик.

Глава вторая

О суверенных правах союзных республик и о союзном гражданстве

3. Суверенитет союзных республик ограничен лишь в пределах, указанных в настоящей Конституции, и лишь по предметам, отнесенным к компетенции Союза. Вне этих пределов каждая союзная республика осуществляет свою государственную власть самостоятельно. Союз Советских Социалистических Республик охраняет суверенные права союзных республик.

4. За каждой из союзных республик сохраняется право свободного выхода из Союза.

5. Союзные республики в соответствии с настоящей Конституцией вносят изменения в свои конституции.

6. Территория союзных республик не может быть изменяема без их согласия, а равно для изменения, ограничения или отмены статьи 4 требуется согласие всех республик, входящих в Союз Советских Социалистических Республик.

7. Для граждан союзных республик устанавливается единое союзное гражданство <...>.

Глава десятая

О союзных республиках

64. В пределах территории каждой союзной республики, верховным органом власти последней является съезд советов республики, а в промежутках между съездами — ее центральный исполнительный комитет.

65. Взаимоотношения между верховными органами власти союзных республик и верховными органами власти Союза Советских Социалистических Республик устанавливаются настоящей Конституцией.

66. Центральные исполнительные комитеты союзных республик избирают из своей среды президиумы, которые в период между сессиями центральных исполнительных комитетов являются высшими органами власти.

67. Центральные исполнительные комитеты союзных республик образуют свои исполнительные органы — советы народных комиссаров <...>, а также, с правом совещательного или решающего голоса,

по решению центральных исполнительных комитетов союзных республик, - уполномоченных народных комиссаров Союза Советских Социалистических Республик по иностранным делам, по военным и морским делам, внешней торговли, путей сообщения, почт и телеграфов <...>.

*Глава одиннадцатая
О гербе, флаге и столице*

Союза Советских Социалистических Республик

70. Государственный герб Союза Советских Социалистических Республик состоит из серпа и молота на земном шаре, изображенном в лучах солнца и обрамленном колосьями, с надписью <...> «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!». Наверху герба имеется пятиконечная звезда.

71. Государственный флаг Союза Советских Социалистических Республик состоит из красного или алого полотнища, с изображением на его верхнем углу у древка золотых серпа и молота и над ними красной пятиконечной звезды, обрамленной золотой каймой.

72. Столицей Союза Советских Социалистических Республик является город Москва.

31 января 1924 г.

Съезды Советов в документах. 1917–1936 гг. – М., 1960. – Т. III. – С. 40–54; Комуністична партія – натхненник і організаторі об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 308–312; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга – К., 1997. – С.17–21.

**81. ПОСТАНОВИ ВЕЛИКОГО ЗБОРУ ОРГАНІЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ.**

28 січня — 2 лютого 1929 р.

І. Загальні означення

1. Український націоналізм є духовний і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття.

2. Українська Нація є вихідне заложення кожної чинності та метове язначення кожного прямування українського націоналізму.

3. Органічна зв'язаність націоналізму з нацією є факт природнього порядку й на ньому основане ціле розуміння істоти нації.

4. Нація є найвищий тип людської спільноти, що при найбільшій своїй психологічній зрізничкованості має свою одну внутрішню форму, витворену на ґрунті подібного природнього положення, спільного пережиття історичної долі та невинного стремління здійснитися в повноті силової натуги.

5. Внутрішня форма нації є основний чинник її динамічного тривання і разом з тим принцип синтетичного формування, який дає життю нації на протязі її історичного розвитку суцільну духову окресленість. зазначену в різних її конкретно-індивідуальних виявленнях. У тому означенні внутрішня форма — це ідея нації, що уосновує та вможливає її історичне ставання.

6. Історичне ставання — цей наглядний вираз постійної актуальності національної ідеї — вказує на безглядний ідеал нації, який полягає в її стремлінні втриматися в системі світової дійсності в ролі безпосередньо-чинного підмету з найширшою сферою впливу.

7. На шляху до власного самоздійснення в формі найбільшої інтенсивності історичного значення нація чисельно збільшує запас своїх біофізичних поширень рівночасно територіяльній базі; у цьому відношенні відбувається в ній процес постійного переформлювання різних етичних первнів у синтезу органічної національної єдності: з погляду цієї своєї чинності нація все знаходиться в стані власного росту.

8. Найвидатнішим силовим засобом росту нації є її духова тугість, узмисловлена у витворених вартостях культури, що з, одного боку, затісняють внутрішню спійність нації, а з другого, просте-люють їй шлях відосереднього впливу на оточення. Культура не є тільки чинником національної окремішності та її відборонності назовні, але першим з-поміж чинників безпосереднього зазначення на оточенні духової сили нації, за яким з більшим успіхом наступає цивілізаційне й політично-господарське його опанування.

9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава.

10. Держава є зовнішня форма такої взаємочинності всіх діючих сил нації, яка відповідає основним и якостям і в том спосіб уможливає

нормальний її розвиток у всіх можливих виявленнях; держава — це стан кожночасної окресленості нації формою організованого співвідношення сил, замкнених в органічну цілість-систему, відмежовану назверх як самостійна, збірна одиниця.

11. Через державу стає нація повним членом світової історії, бо що лиш у державній формі свого життя вона посідає всі внутрішні й зовнішні ознаки історичного підмету.

12. Державна форма життя найвимовніше потверджує конкретне умістовлення чинного характеру національної ідеї, а тому першим природним стремлінням нації є прикрити межі своєї державної виконності з цілим крайовидом етнічного розпросторення, щоб таким чином державне оформити цілий свій фізичний організм — цю найважнішу живлову підставу своєї будучности.

13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулятом є створення політично-правної організації, означеної; Українська Самостійна Соборна Держава.

14. Для створення, закріплення і розвитку держави необхідна засаднича умова: щоб держава була висловом національної істоти у спосіб найбільш творчої видатности всіх складових органів нації, отже виявляла систему організованої її взаємочинности на засаді інтегралізму суспільних сил з їх правами й обов'язками відповідно до їх значення у цілості національного життя.

15. Український націоналізм висновує для себе з провідних засад державної організації ряд практичних завдань, підготовчих для здійснення державного ідеалу соборними зусиллями українців-державників. зорганізованих на принципах; чинного ідеалізму, моральної своєзаконности та індивідуального почину.

16. Першим зав'язком та переємником завдань українського націоналізму є покликана до життя Конгресом Українських Націоналістів Організація Українських Націоналістів, побудована на засадах: всеукраїнства, надпартійности й монархізму.

II. Державний устрій

1. Форма української державної влади буде відповідати послідовним етапам державного будівництва України, а то: національного визволення, державного закріплення та розвитку.

2. В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу Української Нації та найбільшу її відпорність назовні.

3.Що лиш після відновлення державности настане доба її внутрішнього порядкування та переходу до стану монолітного державного тіла. В цей переходовий час голова держави матиме за завдання підготувати створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств, з угляден- ням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави.

4. На чолі упорядкованої держави стане, покликаний представницьким органом, голова держави, що визначить виконавчу владу відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом.

5. Основою адміністративного устрою Української Держави буде місцеве самоврядування; зокрема кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу.

I. Соціально-економічні постанови

1. Вступні тези

1. Українська Держава буде змагати до досягнення господарської самовистарчальности нації, збільшення народнього майна та забезпечення матеріального благобуту населення, шляхом розбудови всіх галузей народнього господарства.

2. Господарське життя країни буде побудоване на основі співпраці держави, кооперації та приватного капіталу. Поодинокі ділянки народнього господарства будуть розділені між ними, будь стануть предметом їх рівночасного й рівнорядного діяння, в залежності від корисносте того для цілосте народнього господарства та для інтересів держави.

2. Аграрна політика

1. Інтересам народнього господарства України відповідає існування та розвиток селянського господарства.

2. Вивласнення поміщицьких земель без викупу, переведене в час революції на Сході України, державна влада затвердить законом, якого силу поширить на всі землі України.

3. Державна влада переведе корективи в розподілі землі на Сході України, необхідні з огляду на стихійний, невпорядкований характер розподілу вивласнених земель у час революції.

4. Держава дбатиме про розвиток сільськогосподарської виробносте та про забезпечення благобуту селянства шляхом підтримання середнього сільського господарства.

5. Селянське господарство буде побудоване на праві приватної земельної власності, обмеженім державною регуляцією вільної продажі й купна землі, з ціллю запобігти в той спосіб надмірному зменшенню чи збільшенню земельних наділів.

6. Державна влада буде всебічно сприяти інтенсифікації селянських господарств та пристосованню їх до ринків, буде підтримувати розвиток сільськогосподарської кооперації, уділювати сільському господарству дешевого продукційного кредиту, і буде дбати про агрокультурну й агроосвітню справу про забезпечення хліборобської продукції державним обезпеченням.

7. Лісові площі будуть вивласнені без викупу та передані державі, або органам самоврядування. Лише невеликі площі, непридатні до удержавлення і муніципалізації, будуть у руках приватних власників.

8. Аграрне перенаселення буде регульоване шляхом приміщення селянських рештків у національній продукції та відповідно переведеної колонізації.

9. Міські землі та нерухоме майно остануться в руках приватної власності. Держава й органи самоврядування регулюватимуть міське будівництво та усуватимуть мешкальні кризи й земельну спекуляцію шляхом скупчення в своїх руках відповідних регуляційних земельних фондів.

3. Промислова політика

1. В цілі усамостійнення народного господарства та його всебічного розвитку, ідо зокрема диктують потреби державної оборони та конечність дати верстат праці лишкам сільської людности, держава буде сприяти упромисловленню країни.

2. Підприємства таких галузей промисловости, що являються важливими для існування та оборони країни, будуть удержавлені. Інші підприємства будуть залишені приватному капіталові поодиноких осіб і асоціацій на основі вільної конкуренції та приватної ініціативи. У випадках, визначених законом, держава матиме право першенства перед приватним капіталом у набутті сивласности приватних підприємств.

3. Держава дбатиме про переведення раціоналізації всіх родів промисловости, зокрема їх машинового урядження, та про підготування кадрів фахівців і технічних робітників, що задовольняли б вимоги сучасної техніки.

4. Для піднесення добробуту сільського населення і для підготування фахових робітників для великої промисловості, держава буде сприяти розвиткові сільськогосподарської промисловости в формах виробничої кооперації.

5. Держава подбає про організацію виборничої та збутової ремісничої кооперації, підпираючи ремісництво в межах, що відповідають сучасному характерові продукції та ринків.

4. Торговельна політика і торговельні операції, так на внутрішньому як і на зовнішніх ринках, будуть розподілені між приватним капіталом, кооперацією і державою, яка то остання перебирає торгівлю виробами удержавленої промисловости та головні роди перевозу.

2. Маючи на увазі нормальний внутрішній процес розподілу й обміну, держава дбатиме рівночасно про забезпечення українським продуктам і виробам найвигідніших умов збуту на світових ринках, а для оборони національного господарства назовні вживатиме метод охоронного і сприяючого характеру та метод протекціонізму, що знайдуть примінення в формі мит та торговельних договорів.

II. Зовнішня політика

1. Здійснення постулату української державности передумовляє активізацію внутрішнього політичного життя українського народу, заманіфестовану назовні для зазначення української справи як рішального чинника в питанні східно-європейського політичного стану.

2. Повне усунення всіх займанців з українських земель, що наступить у бігу національної революції та відкриє можливості розвитку Української Нації в межах власної держави, забезпечить тільки система власних мілітарних зброєнь та доцільна союзницька політика.

3. Відкидаючи в засаді традиційні методи української політики орієнтуватися в визвольній боротьбі на котрогось з історичних ворогів Української Нації, українська зовнішня політика здійснюватиме свої завдання шляхом союзних в'язань з тими народами, що вороже відносяться до займанців України, як рівнож шляхом належного використання міжнароднім взаємовідносин для досягнення суб'єктивної ролі України в міжнародній політиці.

4. В своїй зовнішньо-політичній чинности Українська Держава стремітиме до досягнення найбільше відборонних меж, що охоплюватимуть усі українські етнографічні терени й забезпечуватимуть їй належну господарську самовистарчальність.

III. Військова політика

1. Організація української військової сили буде проступно розвиватися, а її форма мінятися відповідно до трьох етапів політичного стану України: ворожої займанщини, національної революції, державного закріплення.

2. В обставинах ворожих займанщин підготовку українських народніх мас до збройної боротьби, а зокрема підготовку організаторів та вишкolenих провідників, перебере окремий військовий осередок.

3. Лише військова сила, що спиратиметься на озброєний нарід, готовий уперто та завзято боротися за свої права, зможе звільнити Україну від займанців та вможливить упорядкування Української Держави.

4. Оборону впорядкованої держави перебере єдина, регулярна, надкласова, національна армія і фльота, що враз з територіяльними козачими частинами будуть збудовані на підставі загальної військової повинности.

IV. Культура й мистецтво

1. Українська Держава буде змагати до піднесення рівня культури й цивілізації на Україні, узгіднюючи культурний процес, побудований на основі свободи культурної творчости, з духовою природою українського народу; його історичними традиціями й вимогами сучасности та викорінюючи лихі наслідки чужонаціонального поневолення в ділянці культури та психіки народу.

2. Тільки розвиток тої культурної творчости й тих мистецьких течій, що зв'язані зі здоровими проявами в минувшині Української Нації та з культом лицарськості і волевотворчим відношенням до життя, зможе збудити здоровий гін нації до сили й могутости.

V. Шкільна політика

1. Керування й догляд за шкільництвом, як засобом виховання народніх мас національно-державному дусі, та встановлення шкільної системи, що піднесла б на належний рівень розвитку освіти українського народу, буде належати державі.

2. В основу народнього шкільництва ляже система української, державної, обов'язкової і безплатної єдиної школи, яка забезпечуватиме всебічний, гармонійний розвиток людини, та обійматиме і практичне, фахово-професійне виховання.

3. Приватні освітні установи та чужомовне навчання будуть допущені за дозволом держави в кожному окремому випадку та підлягатимуть контролі державних чинників.

VI. Релігійна політика

1. Уважаючи релігійне почуття внутрішньою справою людської особи. Українська Держава в цьому огляді стане на становищі повної волі релігійної совісті.

2. Приймаючи засадничо відділення церкви від держави, влада — задержуючи необхідну контролю над церковними організаціями, — співпрацюватиме з українським духовенством різних культів у справах морального виховання нації.

3. У школу буде допущена наука релігії тих культів, що не будуть проявляти денаціоналізуючих впливів.

4. Українська Держава буде сприяти розвитку української національної церкви, незалежної від чужоземних патріархатів, та українізації релігійних культів, що будуть діяти на Україні.

VII. Організація українських націоналістів

1. Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного діяння та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов та установ, що стан українського національно-державного розірвання сотворили та закріпили. Організація Українських Націоналістів ставить себе в категоричне протиположність до всіх тих сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляться, та протидіятиме всяким політичним заходам одиниць і колективів, що будуть являтися відхиленням від повищих засад.

2. Не обмежуючись у своїй діяльності на той чи інший терен, але змагаючи до опанування української національної дійсності на всіх українських землях та на чужих теренах, заселених українцями. Організація Українських Націоналістів вестиме всеукраїнську політику державки цтя без придавання їй партійного, класового чи яко-небудь іншого суспільно-групового характеру, та в прямій послідовності протиставляє її всім партійним і класовим у групуванням з їх методами політичної праці.

3. Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи їх вколо українського національно-державного ідеалу. Організація Українських Націоналістів ставить собі завдання уздоровити відносини внутрі нації викликати в українському народі

державно-творчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину і таким чином забезпечити великій Українській Нації відповідне місце серед інших державних народів світу.

ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр.. – Б/м, 1955. – Т.1. – С.3–16.

82. ЗАКОН ПРО НЕЗАЛЕЖНІСТЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ. 15 березня 1939 р.

Сойм Карпатської України ухвалив цей закон:

1. Карпатська Україна є незалежна Держава.
2. Назва Держави є: Карпатська Україна.
3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Сеймом Карпатської України, на чолі.
4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.
6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній красвий герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові.
7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...».
8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

*Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.
— Париж: Нью-Йорк: Львів. 1993. — С.480.*

83. ДОГОВІР ПРО НЕНАПАД МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ І РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ. 23 серпня 1939 р.

Правительство СССР и Правительство Германии, руководимые желанием укрепления дела мира между СССР и Германией и исходя из основных положений договора о нейтралитете, заключенного

между СССР и Германией в апреле 1926 года, пришли к следующему соглашению:

Статья I

Обе Договаривающиеся Стороны обязуются воздерживаться от всякого насилия, от всякого агрессивного действия и всякого нападения в отношении друг друга, как отдельно, так и совместно с другими державами.

Статья II

В случае, если одна из Договаривающихся Сторон окажется объектом военных действий со стороны третьей державы, другая Договаривающаяся Сторона не будет поддерживать ни в какой форме эту державу.

Статья III

Правительства обеих Договаривающихся Сторон останутся в будущем в контакте друг с другом для консультации, чтобы информировать друг друга о вопросах, затрагивающих их общие интересы.

Статья IV

Ни одна из Договаривающихся Сторон не будет участвовать в какой-нибудь группировке держав, которая прямо или косвенно направлена против другой стороны.

Статья V

В случае возникновения споров или конфликтов между Договаривающимися Сторонами по вопросам того или иного рода, обе стороны будут разрешать эти споры или конфликты исключительно мирным путем в порядке дружественного обмена мнениями или в нужных случаях путем создания комиссий по урегулированию конфликта.

Статья VI

Настоящий договор заключается сроком на десять лет с тем, что, поскольку одна из Договаривающихся Сторон не денонсирует его за год до истечения срока, срок действия договора будет считаться автоматически продленным на следующие пять лет.

Статья VII

Настоящий договор подлежит ратификации в возможно короткий срок. Обмен ратификационными грамотами должен

произойти в Берлине. Договор вступает в силу немедленно после его подписания.

Составлен в двух оригиналах, на немецком и русском языках, в Москве, 23 августа 1939 года.

В. Молотов И. Риббентроп

**84. ТАЄМНИЙ ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ
ДО ДОГОВОРУ ПРО НЕНАПАД
МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ І РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ.
23 серпня 1939 р.**

При подписании договора о ненападении между Германией и Союзом Советских Социалистических Республик нижеподписавшиеся уполномоченные обеих сторон обсудили в строго конфиденциальном порядке вопрос о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Это обсуждение привело к нижеследующему результату:

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. При этом интересы Литвы по отношению Виленской области признаются обеими сторонами.

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского Государства, граница сфер интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарева, Вислы и Сана.

Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского Государства и каковы будут границы этого государства, может быть окончательно выяснен только в течение дальнейшего политического развития.

Во всяком случае, оба Правительства будут решать этот вопрос в порядке дружественного обоюдного согласия.

3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях.

4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

Москва, 23 августа 1939 г.
В. Молотов И. Риббентроп

*Лето 1941. Украина: Документы и материалы.
Хроника событий. – К., 1991. – С. 56–58.*

85. НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКИЙ ДОГОВІР ПРО ДРУЖБУ І КОРДОНИ МІЖ СРСР І НІМЕЧЧИНОЮ.

28 вересня 1939 р.

Правительство СССР и Германское Правительство после распада бывшего Польского государства рассматривают исключительно как свою задачу восстановить мир и порядок на этой территории и обеспечить народам, живущим там, мирное существование, соответствующее их национальным особенностям. С этой целью они пришли к соглашению в следующем:

Статья I

Правительство СССР и Германское Правительство устанавливают в качестве границы между обоюдными государственными интересами на территории бывшего Польского государства линию, которая нанесена на прилагаемую при сем карту и более подробно будет описана в дополнительном протоколе.

Статья II

Обе Стороны признают установленную в статье I границу обоюдных государственных интересов окончательной и устранят всякое вмешательство третьих держав в это решение,

Статья III

Необходимое государственное переустройство на территории западнее указанной в статье I линии производит Германское Правительство, на территории восточнее этой линии — Правительство СССР.

Статья IV

Правительство СССР и Германское Правительство рассматривают вышеприведенное переустройство как надежный фундамент для дальнейшего развития дружественных отношений между своими народами.

Статья V

Этот договор подлежит ратификации. Обмен ратификационными грамотами должен произойти возможно скорее в Берлине. Договор вступает в силу с момента его подписания.

Москва, 28 сентября 1939 г.

В. Молотов И. Риббентроп

*Лето 1941. Украина: Документы и материалы.
Хроника событий. — К., 1991. — С. 60—61.*

86. ЗАКОН СОЮЗУ РСР «ПРО ВКЛЮЧЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК З ВОЗ'ЄДНАННЯМ ЇЇ З УКРАЇНСЬКОЮ РАДЯНСЬКОЮ СОЦІАЛІСТИЧНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ».

1 листопада 1939 р.

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик, заслушав заявления Полномочной Комиссии Народного Собрания Западной Украины, постановляет:

1. Удовлетворить просьбу Народного Собрания Западной Украины и включить Западную Украину в состав Союза Советских Социалистических Республик с воссоединением ее с Украинской Советской Социалистической Республикой.

2. Поручить Президиуму Верховного Совета назначить день выборов депутатов в Верховный Совет СССР от Западной Украины.

3. Предложить Верховному Совету Украинской Советской Социалистической Республики принять Западную Украину в состав Украинской Советской Социалистической Республики <...>.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР М. Калинин
Секретарь Президиума Верховного Совета СССР А. ГОРЮН Москва,

Кремль. 1 листопада 1939 року

*Возз'єднання українського народу в єдиній
українській радянській державі (1939–1949 рр.):
Збірник документів і матеріалів. — К., 1949. — С.
71–72; История СССР в документах и
иллюстрациях. 1917–1971. — М., 1973. — С. 195–196.*

87. АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. 30 червня 1941 р.

1. Волею Українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава. Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західних землях України твориться Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації. Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий ладу цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава!

Хай живе Організація Українських Націоналістів!

Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні!

Героям Слава!

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів. 1993. – С. 504–505; Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 239–240.

88. ДЕКРЕТ
РЕЙХСКАНЦЛЕРА НІМЕЧЧИНИ
ПРО УТВОРЕННЯ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА».
20 серпня 1941 р.

У доповненні мого декрету про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р., постановляю:

I

Замешкана українцями частина зайнятих східних територій, оскільки вона не підлягає управлінню генерального губернатора, утворює Райхскомісаріат в дусі мого декрету про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р. і переходить під цивільне управління, яке підпорядковане райхсміністрові окупованих територій Сходу. Райхскомісаріат отримує назву «Україна».

II

Зовнішні кордони Райхскомісаріату «Україна» будуть визначатися мною, відповідно до стану боевих операцій, і у певний час вони будуть остаточно встановлені. Час запровадження цивільного управління в Райхскомісаріаті «Україна» чи його частинах визначатиму окремо.

III

Райхскомісаром для України призначаю гауляйтера і обер-президента Еріха Коха. Його осідок є поки що Рівне.

Гауптквартира фюрера, 20 серпня 1941 р. Фюрер
підп. Адольф Гітлер Райхсміністр і начальник Райхсканцелярії
підп. д-р Ляммерс

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – К., 1980. – Т. I. – С. 331; Украина в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. I. / Упоряд. В. Косик. – Львів, 1997. – С. 255; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 318.

**89. З МАНІФЕСТУ І З'ЇЗДУ НАРОДНИХ КОМІТЕТІВ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ
ПРО ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ
З УКРАЇНСЬКОЮ РАДЯНСЬКОЮ
СОЦІАЛІСТИЧНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ.**

26 листопада 1944 р.

Спираючись на непохитну волю всього народу, висловлену в петиціях і постановах робітників, селян, інтелігенції і духовництва всіх міст і сіл Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, І з'їзд Народних комітетів всієї Закарпатської України постановляє:

1.Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю - Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини.

2.Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної республіки.

3.Обрати Народну раду Закарпатської України як єдину центральну владу, що діятиме по волі народу на території Закарпатської України.

4.Уповноважити і зобов'язати Народу Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Мукачеве, 26 листопада 1944 р.

Прийнято одногосно на І з'їзді Народних комітетів Закарпатської України.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – Т. 3. – С. 481–482; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. — К., 1997. – С. 387–388.

90. УКАЗ
ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
ПРО ПЕРЕДАЧУ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ІЗ СКЛАДУ РРФСР ДО СКЛАДУ УРСР.
19 лютого 1954 р.

Враховуючи спільності економіки, територіальну близькість і тісні господарські і культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилов
Секретар Президії Верховної Ради СРСР М. Пегов
Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 4. – 9 марта. – Ст.147; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 434.

91. ДЕКЛАРАЦІЯ
ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ.
15 липня 1990 р.

Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території на незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

І. Самовизначення Української нації

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу, Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

ІІ. Народовладдя

Громадяни республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інші угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

ІІІ. Державна влада

Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

ІV. Громадянство Української РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і морального стану, расової та національної приналежності статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Українська РСР регулює іміграційні процеси. Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. Територіальне верховенство

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди. Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. Економічна самостійність

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах. Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морські) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян. Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яке створене завдяки зусиллям народу Республіки. Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками-суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав, їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою

грошову одиницю. Вищою кредитною установою Української РСР є національний банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів.

Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. Екологічна безпека

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення. Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці. Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління. Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. Культурний розвиток

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

IX. Зовнішня і внутрішня безпека

Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки,

підпорядковані Верховній Раді Української РСР. Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки. Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР. Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї

Х. Міжнародні відносини.

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах. Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загально-європейському процесі та європейських структурах. Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи. Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладенні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладення союзного договору.

Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1490р. – К., 1990. – С. 3–8; Закони України. Том 1. – К., 1996. – С. 5–9; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 574–578.

92. ЗАКОН УРСР
«ПРО ЕКОНОМІЧНУ САМОСТІЙНІСТЬ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР».
3 серпня 1990 р.

Цей Закон на основі Декларації про державний суверенітет України визначає зміст, мету і основні принципи економічної самостійності України як суверенної держави, механізм господарювання, регулювання економіки і соціальної сфери, організації фінансово- бюджетної, кредитної та грошової системи Української РСР.

Розділ перший

Загальні положення

Стаття 1. Зміст економічної самостійності Української РСР

Забезпечення економічної самостійності Української РСР є необхідною умовою державного суверенітету України. Українська РСР самостійно: визначає економічний статус і стратегію соціально-економічного розвитку в інтересах народу України; здійснює управління економічними процесами з метою відродження і всебічного розвитку соціальної та культурної сфери, задоволення потреб громадян Української РСР у матеріальних, соціальних і духовних благах, охорони навколишнього середовища; визначає структуру народного господарства, пріоритетні напрями господарської діяльності, форми і методи господарювання та управління суспільним виробництвом; здійснює фінансово-бюджетну, грошово-кредитну, цінову, інвестиційну, науково-технічну і зовнішньоекономічну політику.

Усі розташовані на території України підприємства, установи і організації становлять її народногосподарський комплекс.

Стаття 2. Основні цілі економічної самостійності
Української РСР

Економічна самостійність Української РСР покликана забезпечити: умови життя народу України, гідні сучасної цивілізації, задоволення його соціальних і культурних запитів; підпорядкування суспільного виробництва потребам та інтересам людини, створення умов для вільної творчої праці й самоствердження особи; соціальну захищеність кожного громадянина України; зростання національного багатства; розвиток науки, досягнення передового технологічного рівня виробництва; підвищення престижу підприємливості та

сумлінної праці; рівні можливості вільного культурного, духовного та інтелектуального розвитку усіх громадян, які проживають на території республіки; досягнення екологічної безпеки, створення здорових і безпечних умов життя і праці.

*Стаття 3. Ос новні принципи
економічної самостійності Української РСР*

Економічна самостійність Української РСР базується на таких основних принципах: власності народу республіки на її національне багатство та національний доход; різноманітності і рівноправності форм власності та їх державному захисті; децентралізації власності і роздержавленні економіки; повній господарській самостійності і свободі підприємництва усіх юридичних і фізичних осіб у рамках законів Української РСР; самостійності регулювання грошового обігу; захищеності внутрішнього ринку.

Стаття 4. Відносини власності в Українській РСР

Основу економічної самостійності Української РСР утворює власність її народу на національне багатство. Власністю народу України є земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний, науковий і технічний потенціал, розташований на території республіки. До власності народу України належать основні засоби виробництва в промисловості, будівництві, сільському господарстві, транспорті, зв'язку, банки, кредитні установи, майно торгових, комунальних та інших підприємств, а також житловий фонд та інше майно на території України. Порядок створення і функціонування на території України нових об'єктів власності радянських республік, інших держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб і громадян визначається законодавством Української РСР.

Власність в Українській РСР виступає в таких формах: державна; колективна; індивідуальна (особиста і приватна трудова власність) та інші, передбачені Законом форми власності. Відносини власності встановлюються і регулюються на основі законодавства Української РСР. Українська РСР гарантує рівноправність всіх форм власності. Право власності охороняється законом <...>.

*Стаття 12. Зовнішньоекономічна діяльність
та міжреспубліканські відносини.*

Українська РСР самостійно здійснює керівництво зовнішньоекономічною діяльністю, бере безпосередню участь у міжнародному поділі праці та розвиває економічне співробітництво з радянськими республіками, іншими, державами на основі принципів заінтересованості, рівноправності і взаємної вигоди.

Підприємства і організації мають право вступати у прямі господарські зв'язки та співробітничати з підприємствами і організаціями інших радянських республік, створювати з ними спільні підприємства, асоціації, концерни, консорціуми, союзи, інші об'єднання.

Міжнародні угоди Української РСР з питань економічної діяльності укладаються відповідно до законодавства Української РСР <,>.

Українська РСР як суверенна держава бере участь у діяльності міжнародних економічних організацій.

Уряд Української РСР установлює перелік товарів, вивезення і ввезення яких регулюється квотами і ліцензіями.

Республіка самостійно створює митну систему.

*Голова Верховної Ради Української РСР Л. Кравчук
Відомості Верховної Ради. – 1990. – №34. – ст.
499; Національні процеси в Україні. Історія і
сучасність. Документи і матеріали. У двох
частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 579–582.*

**93. ЗАКОН УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ
ПРО ВІДНОВЛЕННЯ КРИМСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ
РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ.**

19 лютого 1991 р.

Стаття 1. Відновити Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку у межах території Кримської області в складі Української РСР.

Стаття 2. Кримську обласну Раду народних депутатів тимчасово, до прийняття Конституції Кримської АРСР і створення на її основі конституційних органів державної влади, визнати найвищим органом державної влади на території Кримської АРСР і надати їй

статус Верховної Ради Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Верховної Ради Української РСР Л. Кравчук м.

Київ, 12 лютого 1991 року.

Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 9. – Ст.

84; *Радянсько Україна.* – 1954. – 27 лютого.

94. ЗАЯВА
ПРО СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО КОМІТЕТУ
ПО НАДЗВИЧАЙНОМУ СТАНУ В СРСР.
18 серпня 1991 р.

У зв'язку з неможливістю за станом здоров'я виконання Горбачовим Михайлом Сергійовичем обов'язків Президента СРСР і переходом відповідно до статті 127/7 Конституції СРСР повноважень Президента Союзу РСР до віце-президента СРСР Янаєва Геннадія Івановича;

З метою подолання глибокої і всебічної кризи, політичної, міжнаціональної і громадянської конфронтації, хаосу і анархії, які загрожують життю та безпеці громадян Радянського Союзу, суверенітетові, територіальній цілісності, свободі і незалежності нашої Вітчизни;

Виходячи з результатів всенародного референдуму про збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік;

Керуючись життєво важливими інтересами народів нашої Батьківщини, всіх радянських людей,

Заявляємо;

1. Відповідно до статті 127/3 Конституції СРСР і статті 2 Закону СРСР про правовий режим надзвичайного стану” і йдучи назустріч вимогам широких верств населення про необхідність вжиття рішучих заходів щодо запобігання сповзанню суспільства до загальнонаціональної катастрофи, забезпечення законності і порядку, запровадити надзвичайний стан в окремих місцевостях СРСР на строк 6 місяців з 4 години за московським часом 19 серпня 1991 року.

2. Встановити, що на всій території СРСР безумовне верховенство мають Конституція СРСР і закони Союзу РСР.

3. Для управління країною і ефективного здійснення режиму надзвичайного стану утворити Державний комітет по надзвичайному

стану в СРСР (ДКНС СРСР) у такому складі: Бакланов О. Д. — перший заступник голови Ради оборони СРСР. Крючков В. О. — голова КДБ СРСР. Павлов В. С. — прем'єр-міністр СРСР. Пуго Б. К. — міністр внутрішніх справ СРСР. Стародубцев В. О. — голова Селянської спілки СРСР, Тізяков О. І. — президент Асоціації державних підприємств і об'єктів промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку СРСР, Язов Д. Т. — міністр оборони СРСР. Янаєв Г. І. - в. о. Президента СРСР.

4. Встановити, що рішення ДКНС СРСР обов'язкові для неухильного виконання всіма органами влади і управління, службовими особами і громадянами на всій території Союзу РСР

Літературна Україна. — 1991. — 22 серпня; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. — К., 1997. — С. 601.

95. ЗВЕРНЕННЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ДО НАРОДУ УКРАЇНИ. 20 серпня 1991 р.

Дорогі співвітчизники!

У ніч на 19 серпня в Москві вчинено антиконституційний державний переворот. Владу злочинно захоплено верхівкою військово-промислового комплексу і КДБ та правоконсервативного крила КПРС. До самозванного державного комітету надзвичайного стану ввійшли особи, давно відомі своїми реакційними великодержавницько-шовіністичними поглядами. Головна мета перевороту є придушення демократичних і національно-визвольних процесів у республіках та збереження недоторканими імперських структур. Це неприхована спроба перекреслити прогресивні здобутки народів на шляху до державного суверенітету.

Дії заколотників є незаконними:

1) з порушенням конституційної процедури усунуто з поста Президента СРСР М.Горбачова, доля якого залишається досі невідомою;

2) створення комітету з надзвичайного стану не передбачене існуючим законодавством;

3) оголошення надзвичайного стану в СРСР здійснено всупереч Закону СРСР «Про правовий режим надзвичайного стану», в якому

сказано: «Президент СРСР попереджує про оголошення надзвичайного стану в окремих місцевостях, а в разі необхідності запроваджує його на прохання або за згодою Президії Верховної Ради чи вищого органу державної влади відповідної союзної республіки».

Політичні авантюристи видали вже декілька текстів, в яких намагаються прикрасити свою кримінальну акцію легковажними і нереальними обіцянками. Що ж заважало Павлову знижувати ціни та підвищувати заробітну плату до перевороту? Або ж, що заважало Пуго ефективно боротися із злочинністю за присутності Президента Горбачова? А про яку демократію може йти мова, коли голова Комітету держбезпеки Крючков займається організацією державного перевороту? Якою ж жалюгідною після цього виглядає спроба обдурити світову громадськість зверненням Янаєва та компанії до ООН та урядів країн світу? Народна Рада українського парламенту рішуче засуджує спробу вчинити державний переворот. Ми не визнаємо самозванного комітету з надзвичайного стану та будь-яких його розпоряджень, Закликаємо всіх громадян України, усіх посадових осіб, військовослужбовців та охоронців правопорядку ігнорувати будь-які рішення путчистів і підпорядковуватися виключно Конституції України та її законам.

Президент Росії Борис Єльцин оголосив учасників перевороту державними злочинцями й закликав до безстрокового страйку.

У цей вирішальний час усі чесні люди в Україні повинні підтримати Росію і Єльцина. Пам'ятаймо: якщо сьогодні танки розчавлять суверенітет Росії, то завтра вони з'являться на вулицях і площах українських міст.

Народе України!

Сьогодні тільки від Тебе залежить доля нашої Батьківщини, майбутнє кожного з нас, і наших дітей. Вимагайте негайного скликання сесії Верховної Ради Української РСР.

Вимагайте від Верховної Ради та обраних вами депутатів рішучого осуду дій заколотників!

Вимагайте звіту міністра з питань зовнішньої та внутрішньої безпеки про заходи щодо охорони державного суверенітету України!

Усі на вулиці і майдани!

Саме в такий спосіб було покладено край тоталітарним режимам у країнах Східної Європи.

Повсюдно виявляйте громадянську непокору!

Народна Рада закликає розпочати Всеукраїнський страйк проти наступу диктатури.

Віriamo: реакція не пройде, демократія переможе!

Літературна Україна. – 1991. – 22 серпня; Національні процеси в Україні, Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 602–603.

96. АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. 24 серпня 1991 р.

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про Державний суверенітет України. Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Голос України. – 1991. – 25 серпня; Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 603.

97. УГОДА ПРО СТВОРЕННЯ СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ. 8 грудня 1991 р.

Ми, Республіка Беларусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна, як держави — засновники Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 р., далі іменовані високими договірними сторонами,

констатуємо, що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування.

Грунтуючись на історичній спільності наших народів і зв'язках, які склались між ними, враховуючи двосторонні договори, укладені між високими договірними сторонами.

Прагнучи побудувати демократичні правові держави, маючи на мір розвивати свої відносини на основі взаємного визнання і поважання державного суверенітету <...>.

Вважаючи, що подальший розвиток і зміцнення відносин дружби, добросусідства та взаємовигідного співробітництва між нашими державами відповідають корінним національним інтересам їх народів і служать справі миру та безпеки.

Підтверджуючи свою вірність цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй, хельсінкського Заключного Акта та інших документів Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі.

Зобов'язуючись додержувати загальноновизнаних міжнародних норм про права людини і народів,

Домовились про таке:

Стаття 1

Високі договірні сторони утворюють Співдружність Незалежних Держав.

Стаття 2

Високі договірні сторони гарантують своїм громадянам незалежно від їх національності або інших відмінностей рівні права і свобода. Кожна з високих договірних сторін гарантує громадянам інших сторін, а також особам без громадянства, які проживають на її території, незалежно від їх національної приналежності чи інших відмінностей, громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи відповідно до загальноновизнаних міжнародних норм про права людини.

Стаття 3

Високі договірні сторони, бажаючи сприяти вираженню самобутості національних меншинств, які населяють їх території, і унікальних етнокультурних регіонів, що склалися, беруть їх під свій захист.

Стаття 4

Високі договірні сторони розвиватимуть рівноправне і взаємовигідне співробітництво своїх народів і держав у галузі політики, економіки, культури, освіти, охорони здоров'я <...>.

Стаття 5

Високі договірні сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканість існуючих кордонів у рамках співдружності.

Вони гарантують відкритість кордонів, свободу пересування громадян і передачі інформації в рамках співдружності.

Стаття 6

Держави — члени співдружності співробітничатимуть у забезпеченні міжнародного миру та безпеки, здійсненні ефективних заходів скорочення озброєнь і воєнних витрат. Вони прагнуть до ліквідації всіх ядерних озброєнь, загального і повного роззброєння під суворим міжнародним контролем.

Сторони поважатимуть прагнення одна одної до досягнення статусу 'без'ядерної зони і нейтральної держави. Держави -- члени співдружності зберігатимуть і підтримуватимуть під об'єднаним командуванням спільний воєнно-стратегічний простір, включаючи єдиний контроль НСІД ядерною зброєю, порядок здійснення якого регулюється спеціальною угодою <...>.

Стаття 7

Високі договірні сторони визнають, щодо сфери їх спільної діяльності <...> належать:

- координація зовнішньополітичної діяльності;
- співробітництво у формуванні і розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського і євразійського ринків, у галузі митної політики;
- співробітництво в розвитку систем транспорту і зв'язку;
- співробітництво у галузі охорони навколишнього середовища, участь у створенні всеосяжної міжнародної системи екологічної безпеки;
- питання міграційної політики;
- боротьба з організованою злочинністю.

Стаття 8

Сторони усвідомлюють планетарний характер чорнобильської катастрофи і зобов'язуються об'єднувати і координувати свої зусилля по мінімізації та подоланню її наслідків <...>.

Стаття 9

Спори щодо тлумачення і застосування норм цієї угоди підлягають вирішенню шляхом переговорів <...>.

Стаття 10

Кожна з високих договірних сторін залишає за собою право припинити дію цієї угоди або окремих її статей, повідомивши про це учасників угоди за рік <...>.

Стаття 12

Високі договірні сторони гарантують виконання міжнародних зобов'язань, що впливають для них з договорів і угод колишнього Союзу РСР.

Стаття 13

Ця угода не зачіпає зобов'язань високих договірних сторін щодо третіх держав.

Ця угода відкрита для приєднання всіх держав - членів колишнього Союзу РСР, а також для інших держав, які поділяють цілі і принципи цієї угоди.

Стаття 14

Офіційним місцем перебування координуючих органів співдружності є місто Мінськ.

Діяльність органів колишнього Союзу РСР на територіях держав — членів співдружності припиняється.

Укладено в місті Мінську 8 грудня 1991 р.
За Республіку Беларусь С. Шушкевич, В. Кебич За
РРФСР Б. Єльцин, Г. Бурбуліс За
Україну Л. Кравчук, В. Фокін

Голос України. — 1991. — 10 грудня.

**98. ЗАЯВА ГОЛІВ ДЕРЖАВ
РЕСПУБЛІКИ БЕЛАРУСЬ, РРФСР, УКРАЇНИ
ПРО УТВОРЕННЯ СПІВДРУЖНОСТІ
НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ.
8 грудня 1991 р.**

Ми, керівники Республіки Беларусь, РРФСР, України

— відзначаючи, що переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут, об'єктивний процес виходу республік зі складу Союзу РСР і утворення незалежних держав став реальним фактом;

— констатуючи, що недалекоглядна політика центру призвела до глибокої економічної і політичної кризи, до розвалу виробництва, катастрофічного зниження життєвого рівня практично всіх верств суспільства;

— беручи до уваги зростання соціальної напруженості в багатьох регіонах колишнього Союзу РСР, що призвело до міжнаціональних конфліктів з численними людськими жертвами;

— усвідомлюючи відповідальність перед своїми народами і світовим співтовариством та назрілу потребу в практичному здійсненні політичних і економічних реформ, заявляємо про утворення Співдружності незалежних держав, про що сторонами 8 грудня 1991 р. підписано угоду.

Співдружність незалежних держав у складі Республіки Беларусь, РРФСР, України є відкритою для приєднання всіх держав — членів Союзу РСР, а також для інших держав, які поділяють цілі і принципи цієї угоди. Держави - члени співдружності мають намір проводити курс на зміцнення міжнародного миру та безпеки. Вони гарантують виконання міжнародних зобов'язань, які випливають для них з договорів і угод колишнього Союзу РСР, забезпечують єдиний контроль за ядерною зброєю та її нерозповсюдженням.

Голова Верховної Ради Республіки Беларусь С. Шушкевич
Президент РРФСР Б. Єльцин Президент України Л. Кравчук 8
грудня 1991 р., м. Мінськ

Голос України. – 1991. – 10 грудня.

99. З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ. 1996 р.

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною

цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 12. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Стаття 13. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 14. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 16. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Стаття 17. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України <...>.

На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом. На території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Стаття 18. Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Стаття 19. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України). Державний Гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ

Конституція України. – К., 1997. – С. 4–9.

89. ПРО ДЕРЖАВНУ СИМВОЛІКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Символами незалежної держави є державний герб, державний прапор та державний гімн. Термін «символ» походить від грецього symbol, тобто знак, приміта, і означає речовий, графічний, звуковий умовний знак або умовну дію щодо якогось явища, поняття, ідеї.

Символікою України як незалежної є Державний герб, Державний прапор та Державний гімн, які затверджуються Верховною Радою України,

Державний герб — це відмітний знак, який офіційною емблемою держави. Зображується на прапорах (знаменах), грошових знаках, печатках, деяких офіційних документах, будинках тощо. Зміст Державного герба встановлюється Конституцією або спеціальним законом.

Постановою Верховної Ради України від 19 лютого 1992 р. малим гербом України затверджено тризуб, вважаючи його головним елементом великого герба України. В цій постанові вказано, що зображення Державного герба України поміщується на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампях, бланках державних установ з обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба <...>.

Тризуб зустрічається ще на монетах князя Володимира. З деякими відмінностями він був зображений на монетах князя Свято- полка та князя Ярослава Мудрого. Цілком подібний до цього знаку мається також на цеглині, добутий з розвалин Десятинної церкви. Професор М. Грушевський цей знак, про який ним писано декілька статей, визнає за родовий знак князя Володимира і за знак старої Київської держави Володимира Великого. У березні 1918 р. Центральна Рада прийняла тризуб за герб Української Народної Республіки. На думку Карла Болсуновського можливі такі історичні передумови генетичного походження тризубу: 1) загадковий знак, запозичений з Візантії, утворився з літер грецької азбуки, які складають титул монарха; 2) цей титул після Володимира Святого зберегли всі його наступники до Ярополка — Петра включно; 3) після змін, від додання хреста і місяця, він дістав значення геральдичної емблеми, через що його слід вважати за герб Рюриковичів.

Державний прапор — також офіційний відмітний знак держави, описання якого встановлюється законом (як правило, Конституцією), він є символом суверенітету держави.

28 січня 1992 р. на пропозицію президента Л. М. Кравчука сесія Верховної Ради України більшістю голосів прийняла постанову про Державний прапор України. Ним став прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору,

нижньої — жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3.

Державний прапор піднімається на будинках державних установ, посольств, консульств, місій, митниць тощо. У дні національних урочистостей посольства, місії, консульства вивішують державні прапори своєї країни. Державний прапор піднімається також при відкритті міжнародних конференцій, при врученні міжнародних спортивних призів тощо. Крім державного прапора існують державні комерційні прапори, прапори військово-морські та ін.

У дні національних свят прапори республіки вивішуються на будинках центральних і місцевих державних закладів, підприємств, громадських організацій, посольств, місій та торгових представництв України закордоном, а також на залізничних станціях, водних пристанях, вокзалах, суднах військового і торговельного флоту, на жилих будинках.

Як символ чи засіб сигналізації прапор виник ще за античних часів і поширився в Європі, включно з сучасними землями України, в добу середньовіччя. Крім державних, за належністю прапори поділяються на міжнародні, територіальні (провінцій, міст і т. д.); військових і цивільних організацій, товариств, об'єднань, церковних громад тощо.

Під терміном «прапєрництво» слід розуміти три поняття: прапорознавство, або вексилологія, що є допоміжною історичною дисципліною; прапорне мистецтво — прикладна галузь, що займається творенням і виготовленням прапорів; прапорне право - допоміжна юридична дисципліна, яка визначає правові підстави використання прапорів.

За правилами вексилології, порядок кольорів у багатокільрих прапорах ведеться зверху вниз - першим називається той колір, котрий є верхнім і т. д.

Матеріальних пам'яток Київської Русі з цієї ділянки знань немає. Проте деякі відомості з питань прапорництва можна почерпнути з тогочасних писмних і мистецьких творів — літописів, біографій, з іноземних джерел (візантійських і болгарських).

На зламі ХІІІ і ХІV ст. з'явилися чотирикутні (на відміну від трикутних) прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Найважливішим кольором був червоний. Вживали також білий колір, блакитний, рідше жовтий. Почали існувати також колірні сполучення. Прапор руської землі був переважно червоним із золотим тризубом —

двозубом, а корогва Галицько-Волинського князівства — відповідно до кольорів свого герба — блакитна (синя) із золотим левом. З такими стягами галицькі полки брали участь у Грюнвальдській битві 1410.

Українське прапорництво набуло великого розвитку в героїчну козацько-гетьманську добу. Йшло збагачення форм полотнищ, колірної гами, посилення національних прикмет у формі і змісті, створення системи військово-полкових, стенних стягів, прапорів для морських походів тощо. З тих часів залишилося багато писемних і речових пам'яток. Тоді ж з'являється новий прапорний колір — «малиновий», який, на думку деяких дослідників, видозмінювався з червоного кольору Київської землі й став основним у запорізьких козаків.

Окрім малинового, у козацьких полків були корогви різних кольорів: жовті, сині, зелені та ін. Свої прапори мали полки, сотні, запорізькі курені. Синя й жовта барви найчастіше траплялись в козацькому одязі часів визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648—1654), а пізніше — гайдамаків часів Коліївщини.

У проекті Конституції УНР 1920 записано: «Артикул ii. Державними барвами Української держави є барва синя і жовта. Артикул 11. Прапор військової флоти є синьо-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому куті синьої частини прапора. Прапор торговельної флоти є синьо-жовтний».

Крайовий синьо-жовтний прапор було ухвалено 20 березня 1920 для Закарпатської України як складової частини Чехословаччини. 15 березня 1939 він був прийнятий як державний прапор Карпатської України.

Прапор організації українських націоналістів (ОУН), створеної у відні 1929 р., а пізніше УПА — Української повстанської армії, як політичних угруповань, був червоно-чорний.

Перший прапор Української РСР був встановлений у березні 1918 р. Це було червоне полотнище із золотими ініціалами «УСРР» у верхньому куті з золотим облямуванням. Після входу до складу СРСР створено новий прапор: червоний із золотим схрещеним молотом і серпом, червоною п'ятикутною зіркою.

20 листопада 1949 указом Президії Верховної Ради УРСР схвалено новий прапор: горизонтальна верхня смуга (на дві третини висоти прапора) — червона, а нижня (на одну третину) — лазурова. На верхній змузі — золоті схрещені серп і молот, над ними п'ятикутна червона зірка, облямована золотом.

Вживання лазурової барви пояснювали тим, що нібито під лазуровими прапорами український народ на чолі з Б. Хмельницьким боровся проти чужоземних загарбників і возз'єднався з російським народом. Синьо-жовтний прапор піддавався сталіністами всілякому паплюженню.

Державний гімн — поетично-музикальний твір, який прославляє батьківщину, історичні події, їх героїв.

В кожній державі існує офіційно встановлений державний гімн, Гімн незалежної України затверджено указом Президії Верховної Ради України «Про Державний гімн України» від 15 січня 1992 р. В основу його покладені слова національного гімну «Ще не вмерла Україна», написані у 60-х рр. ХХ ст. відомим українським поетом, етнографом та фольклористом Павлом Чубинським (1839—1884). Музика була написана західноукраїнським композитором і диригентом Михайлом Вербицьким (1815—1870).

Національний розвиток України. Терміни, визначення, персонали. — К., 1993. — С. 324—327.

III. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ, ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І РУХІВ

101. «РУСЬКА ПРАВДА» ЯК ДЗЕРКАЛО СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМИН У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Суд Ярослава Володимировича

1. Якщо вб'є чоловік чоловіка, то мстить брат за [вбивство] брата, син за батька, або ж батько за сина, чи двоюрідний брат, чи племінник з боку брата; якщо ж не буде нікого, хто б помстився за нього, то слід [призначити] за вбитого 80 гривен, якщо [вбитий] буде княжим мужем чи княжим тіуном; якщо [він] буде русин, гридин, купець, боярський тіун, мечник, ізгой чи Словенин, то призначити за нього 40 гривен.

2. Після смерті Ярослава знову зібралися його сини: Ізяслав, Святослав, Всеволод і мужі їх Коснячко, Переніг, Никифор і відмінили смертну кару за вбивство, встановивши грошовий викуп, а стосовно решти, то як судив Ярослав, так вирішили судити і сини його.

Про вбивство

3. Якщо хтось уб'є княжого мужа під час розбійного нападу, а вбивцю [люди] не будуть шукати, то община в межах якої знайдено тіло вбитого платить виру в 80 гривен, якщо [вбитий] простолюдин, то 40 гривен.

4. Якщо якась община почне платити дику виру, то [нехай] заплатить її, в скільки літ зможе, бо платить без участі вбивця.

5. Якщо вбивця знаходиться [серед членів] общини, то їм [слід] допомогти [в платежі вири], бо він сам платить за інших [в таких самих випадках]. Якщо [платиться] дика вира, то разом платять 40 гривен, а за вбивство сам вбивця виплачує [також] разом з іншими в 40 гривен свою частину.

6. Якщо хтось відкрито скоїв злочин під час сварки чи на піру, то він платить разом з общиною, [оскільки і сам він] бере участь в общинних платежах дикої вири.

Якщо хтось скоїть навмисне вбивство

7. Якщо хтось скоїть навмисне вбивство, не під час якоїсь сварки, то за вбивцю люди не платять [виру], а видають його самого [разом] з жінкою і дітьми на потік і на пограбування.

8. Якщо хтось не брав у часті в платежі дикої віри, тому і люди не допомагають [в платежі вири, яку] нехай платить сам.

9. А соб закони для вирника, які були при Ярославі: вирнику взяти 7 відер солоду на тиждень, а також барана чи півтуші м'яса чи дві ногати, а в середу — куну чи сир, так само і в п'ятницю, а кур йому по дві на день, а хлібів 7 на тиждень, а пшона 7 уборків, гороху 7 уборків, солі 7 голівок, все це для вирника і отрока; а коней [поставити їм] 4 коней годувати вівсом; вирнику [платити] 8 гривен і 10 кун перекладних, а метельнику — 12 векш; а при в'їзді — гривну.

Про виру

10. Якщо буде вира 80 гривен, то [платити] вирнику 16 гривен і 10 кун, 12 векш, а при в'їзді — гривну, а за,мертве тіло — 3 гривни.

Про княжих мужів

11. Якщо [вб'ють] княжого отрока, чи конюха, чи повара, то платити 40 гривен.

12. А за [вбивство] тіуна, огнищанина чи конюшного. то [платити] 80 гривен.

13. А за [вбивство] княжого тіуна, який відав селами і пашнями [платити] 12 гривен.

14. А за [вбивство] рядовича [платити] 5 гривен. Так само [платити] і за боярського [рядовича].

Про ремісника і ремісницю

15. А за [вбивство] ремісника і за ремісницю [платити] 12 гривен.

16. А за смердового холопа польового [платити] 5 гривен, а за рабу — 6 гривен.

17. А за [вбивство] годувальника [платити] 12 гривен. Так само [платити] і за годувальницю [не розрізняючи] це буде холоп чи раба.

Про звинувачення в убивстві за підозрою

18. Якщо хтось буде звинувачений в убивстві за підозрою, то нехай виставить сім послухів [свідків], які знімуть [це] звинувачення в убивстві; якщо [звинувачений] буде варяг чи хтось інший [іноземець], то виставити 2 [послухів] свідок.

19. А за кістки і за мерця, ім'я якого невідомо, община не платить <...>.

Про челядь

32. Якщо у [кого-небудь] втече челядин, а [про його пропажу] оголосять на торгу і на протязі 3 днів [після цього] не повернуть його [попередньому господареві], то, розпізнавши його на 3 день, він

[попередній господар] [може] взяти свого челядина, а тому [тобто той, хто переховував] платити 3 гривни штрафу.

Якщо хтось сяде на чужого коня

33. Якщо хтось сяде на чужого коня не сплативши [не попросивши], то [платить] 3 гривни.

34. Якщо у когось пропаде кінь, зброя, одяг і [потерпілий про це] оголосить на торгу, то потім, [якщо він] впізнає [пропажу] в своєму місті, він може свою річ, яку розпізнав забрати, а штраф заплатить він [тобто винуватець] 3 гривни.

35. Якщо хтось розпізнає свою річ, загублену ним чи вкрадену у нього, [а саме] коня, одяг чи худобу, то йому не слід говорити: «Це моє», — але [хай скаже так] «піді на звід [з'ясуємо], де ти взяв [її]?». Якщо на зводі з'ясується [той] хто винуватий [в присвоєнні чужої речі], то і на того впаде відповідальність за крадіжку; тоді він [тобто позивач] візьме свою річ, йому ж буде платити [зłodий] і за те, що пропало разом з пропалою річчю. Якщо буде конячий зłodий, то видати його князю на потік; якщо ж буде звичайний зłodий, то йому платити 3 гривни.

Про звід

36. Якщо звід буде тільки в одному місті, то позивачу довести його до кінця; якщо захопить звід і землі [прилеглі до міста], то іти йому до третього відповідача, а третій платить йому гроші за знайдене [тобто знайдену річ], з яким ідуть до кінця своду, а позивач чекає решти [тобто того, що не знайдено], коли ж справа доходить до останнього [відповідача], то той платить все, включаючи і штраф.

Про крадіжку

37. Якщо ж [хтось] купив на торгу що-небудь крадене, [а саме] коня, одяг чи худобу, то хай приведе двох вільних людей чи митника; якщо не знає, у кого купив крадене, то ці свідки повинні присягнути на його користь, а позивачу забрати свою знайдену річ, а з тим, що пропало разом з нею, нехай розпрощається, відповідач же нехай розпрощається зі своїми грошима [заплаченими за вкрадене], бо сам [винуватий, що] не знає, у кого купив; якщо розпізнає потім [того], у кого купив це [теж крадене], то нехай візьме свої гроші [з нього], а той хай платить і за пропавше [разом із знайденою річчю] і за штраф князю.

Якщо розпізнає хтось [свою челядь]

38. Якщо хтось розпізнає і візьме свого вкраденого челядина. то він [повинен] вести його згідно грошей [отриманих при його

перепродажу] до третього відповідача, [у якого він] бере челядина замість [свого] челядина, а йому [відповідачу] дати розпізаного, нехай веде звід до кінця, бо цей [тобто челядин] не худоба, і не можна сказати «не знаю, у кого купив», але [слід] згідно свідченням [челядина] іти до кінця [зводу]; а коли в кінці буде знайдено злодія, то повернути [розпізаного] челядина [його господарю], третьому відповідачу взяти свого [челядина], а злодій платить збитки [господарю] за вкраденого челядина і князю 12 гривен штрафу

Якщо хтось стягне гроші [з когось]

47. Якщо хтось стягне стягувати з другого гроші, а той почне [відмовлятися] заперитися, і якщо він [позивач] виставить свідків і ті присягнуть, то він може взяти свої гроші, [а] так як [боржник] не віддавав йому гроші на протязі кількох років, то заплатити винагороду кредитору [розміром] в 3 гривни.

48. Якщо який-небудь купець дає купцю гроші на оптову чи розрібну торгівлю, то оскільки гроші беруться купцем без свідків, йому [тобто позивачеві] не потрібні свідки [і для стягнення їх], але [слід] йому самому присягнути, якщо відповідач почне заперитися [не повертати грошей].

Про товар, який дають на зберігання

49. Якщо хтось кладе у когось товар на збереження, то при цьому свідки не потрібні; якщо ж [той, що поклав на збереження] стане стягувати більше [ніж сам поклав], то хай присягне той, у кого знаходиться товар [на збереженні, заявляючи, що] «ти у мене поклав лише стільки [не більше]», бо [він] вже тим йому [позивачу] здійснив благодіяння, що зберігав його товар.

Про проценти

50. Якщо хтось дає гроші під проценти, мед з умовою повернути більше, зерно з умовою повернути з надбавкою, то йому [слід] виставити свідків [і], як домовилися так нехай і одержать.

Про місячні проценти

51. А місячні проценти стягувати йому [кредитору] тільки на протязі невеликого терміну; якщо гроші не будуть виплачені в установленний термін, то нехай дають проценти із розрахунку на дві третіх тобто [50%], а місячний процент анулюється.

52. Якщо не буде [виставлено] свідків, а [позов] буде [в] 3 гривни, то достатньо йому [займодавцю] для [стягнення] своїх грошей присягнути;

якщо [позов] буде стосуватися більшої суми, то слід йому так сказати: «сам винуватий, що не виставив свідків [при позичанні грошей]»,

Устав Володимира Всеволодовича

47. А ось [як] постановив Володимир Всеволодович після смерті Святополка, скликавши в Берестові свою дружину: Ратибора, київського тисяцького, Прокопія, белгородського тисяцького, Станіслава, переяславського тисяцького, Нажира, Мирослава, Іванка Чудиновича мужа [князя] Олега; і постановили [вони], що якщо хто бере гроші [під проценти із розрахунку] на дві треті, то [брати йому] до третього платежу процентів; якщо хтось візьме проценти двічі, то тоді він може одержати і [самі] гроші [віддані під проценти]; але якщо візьме проценти третій раз, то цих грошей йому не одержати. Якщо хтось стягує щорічно по 10 кун на гривню, то це не забороняється.

Якщо якийсь купець потрапить в корабельну аварію

48. Якщо якийсь купець, відправившись з чужими грошима, де-небудь потрапить до корабельної аварії або зазнає нападу ворога, чи [його] перестріне пожежа, то не творити над ним насилля, не продавати [його і його майно] але нехай, як розпочне [платити борг] щорічно, так і платить бо це нещастя від Бога, а він [тобто купець] невинен, якщо ж він проп'є чи програє [прогуляє], у божевіллі завдасть збитку чужому товарові, то нехай буде воля тих, чий це був товар: чи ждуть [поки він відшкодує збитки] — на те їх воля; чи продадуть [його майно] — на те [також] їх воля.

Про борі

49. Якщо хтось взяв у борг у багатьох, а великий іногородній чи чужоземний купець, приїхавши, не знає про це, віддасть йому [свій] товар, а той же захоче віддавати купцю гроші, до того ж перші позикодавці почнуть перешкоджати [цьому], не даючи грошей, — тоді відвести його [боржника] на торг, продати [йогом айно і його самого], потім віддати спочатку гроші [чужоземного чи іногороднього] купця, а місцеві, нехай поділяться тими грошима, які залишаться; якщо ж будуть за [боржником] княжі гроші, то гроші князя повернути спочатку, а решта [поступає] в розділ; якщо хтось стягнув неодноразово проценти [з боржника], то той не поивнен отримати нічого.

Якщо втече закуп

50. Якщо втече закуп від господаря, то він стає холопом, якщо піде на пошуки грошей, при тому відкрито, чи втече до князя чи

судді із за образи, заподіяної господарем, то за це віддавати до рабства його, але дати йому управу за законом.

Про закупа

51. Якщо у господаря [буде] закуп хлібороб [орач] і [той] загубить [втратить] господарського коня, то [він] не платить йому [господарю]; але якщо господар дав йому плуг і борону, збираючи з нього платежі в рахунок купи, то [закуп] втративши [зламавши] їх [плуг і борону], платить: якщо ж господар відправить його на свою роботу, а без нього [кінь] загине, то за це йому [купу] не платити.

52. Якщо [коня] виведуть із хліва, то закуп за нього не платить; але якщо загубить [його] на полі, чи в двір не введе і не закрис, де йому наказує господар, чи загубить під час своєї власної роботи, то за це йому платити.

53. Якщо господар образить закупа, заподіявши шкоду його купі чи отариці, то все йому повернути і заплатити за образу 60 кун.

54. Якщо ж [господар] візьме з нього [закупа] більше грошей [ніж потрібно], то йому [слід] повернути назад взяті [зверху потрібного] гроші, і заплатити за образу 12 гривен штрафу князю.

55. Якщо господар продасть закупа в холопи, то наймит одержує волю від усіх зобов'язань [по відношенню до господаря], а господар за образу платить 12 гривен штрафу.

56. Якщо господар б'є закупа за діло, то цього [йому] у вину не ставити; якщо ж поб'є безпричинно, будучи п'яним, без вини [з боку закупа], то тоді за [побиття] встановлюється такий же платіж, як і за [побиття] вільного.

57. Якщо холоп виведе [вкраде] чийого-небудь коня, то платить за нього 2 гривни.

58. Якщо закуп вкраде що-небудь, то господар [відповідає] за нього, але якщо де-небудь його [закупа] знайдуть, то господар, заплативши спочатку за коня, чи за що-небудь інше вкрадене ним, його самого обертають в повного холопа; і якщо господар не захоче платити за нього і продасть його, то хай він спочатку поверне за коня, за вола, за чужий товар, взятий їм [закупом], а рештки після виплати за крадене може взяти самому собі.

Якщо холоп вдарит ь

59. Якщо холоп вдарить вільного чоловіка і втече в палати, а господар його не видасть, то господар платить за нього 12 гривен, а якщо пілса того знайде [той] побитий [чоловік] свого кривдники, то

Ярослав постановив, що він міг його убити, а сини його [Ярославові] після смерті батька постановили грошові штрафи, або публічно висікти його [холопа] або втяти за безчестя гроші.

Про свідчення

60. На свідчення холопа не посилатися; якщо не буде вільної [людини за свідка], то при необхідності [можна] посилатися на боярського тіуна, а на інших не посилатися. А при невеликому позові у разі необхідності можна посилатися на закупа.

Про бороду

61. А якщо хтось висмикне у когось жмут бороди і лишиться знак [від цього], до того ж будуть свідки, то [платити] 12 гривень штрафу; якщо свідків не буде, а [буде] тільки [одна] скарга, то князю штрафу не платити.

Про зуб

62. Якщо [кому-небудь] виб'ють зуб і можна буде побачити у нього в роті кров, до того ж будуть свідки, то платити 12 гривень штрафу, і за зуб гривню.

63. Якщо хтось вкраде бобра, то [платити] 12 гривень.

64. Якщо буде розрита земля чи [залишаться] ознаки ловлі чи сітка, то слід або шукати злодія в общині, або платити штрафу.

Якщо хтось знищить знак власності на вулику

65. Якщо [хтось] знищить власності на вулику, то платити 12 гривень.

66. Якщо [хтось] зарубає знак вуликової [межі] чи розоре рілляву межу, і тином перегородить дворову [межу], то [платить] 12 гривень штрафу.

67. Якщо хтось підрубає дуба із знаком чи межею, то платить 12 гривень штрафу.

68. А ось накладні податки [з] 12 гривень [штрафу]: отроку — 2 гривни і 20 кун, а самому їхати за отроком на двох конях, [яких годувати вівсом, як слід], дати також вівцю чи півтуші м'яса, а іншою їжею годувати досита, писцю дати 10 кун, перекладного 5 кун, за пергамент 2 ногати.

69. Якщо хтось підрубає борть, то [платить] 3 гривни штрафу, а за дерево півгривни.

70. Якщо хтось видере із [вулика] бджіл, то [платить] 3 гривни штрафу, а за мед, якщо не приготовлені на зимівлю, то [платить] 10 кун, якщо вулик був вже приготовлений — то 5 кун.

71. Якщо злодія не буде [одразу знайдено], то шукати [його] по сліду; якщо не буде сліду до [приватновласницького] села чи до торгового стану, а [люди, тобто члени общини] не відведуть сліду від себе і не підуть, по сліду [розшукуючи злодія] чи будуть чинити опір [розшуку злодія у них], то вони заплатять за збитки, які заподіяв злодій, і штраф; якщо ж [при розшуку] слід зник на великій дорозі, [де] і села [поблизу] не буде, чи на пустирі, де не буде ні села, ні людей, [то їм] не слід платити ні збитків за крадіжку, ні штрафу.

Про смерда

72. Якщо смерд замучить смерда без княжого розпорядження, то [платить] 3 гривни штрафу, а за муки гривну; якщо замучить огнищанина, то [платить] 12 гривен штрафу і за муки гривну.

73. Якщо [хтось] украде ладдю, то [платить] 60 кун штрафу, а саму ладдю повернути [її господарю]; за морехідну [платить] 3 гривни, за набійну — 2 гривни, за човен — 20 кун, за струг — гривну.

Про сильця

74. Якщо хтось підріже в сільці мотузку, то [платить] 3 гривни штрафу, а господарю за мотузку гривну кун.

75. Якщо хтось вкраде в чіїх-небудь сильцях яструба чи сокола, то [платить] 3 гривни штрафу, а господарю гривну, а за голуба [платити] 9 кун, за курку — 9 кун, за качку 30 кун, за гуся — 30 кун, за лебежа — 30 кун, за журавля — 30 кун.

76. А за сіно і за дрова [платити] 9 кун, а господарю стягувати скільки б не було возів вкрадено, за віз по 2 нога <...>.

Про жінку

88. Якщо хтось уб'є жінку, то його слід судити за тим законом, як і при вбивстві чоловіка; якщо ж [звинувачуваний у вбивстві] буде винуватий, то [платить] половину вири — 20 гривен.

89. А за [вбивство] холопа і рабині вира не стягується, але якщо холоп чи рабіня убиті безневинно, то за них платиться відшкодування збитку [господарю] і князю 12 гривен штрафу.

Якщо помре смерд

90. Якщо помре смерд, то його спадок іде князю; якщо у нього в домі будуть дочки, то їм [слід] дати придане, якщо ж вони будуть заміжні, то приданого не давати.

Про спадок бояр і дружинників

91. Якщо [хто-небудь помере] із бояр чи із дружинників, то спадок князю не іде; якщо ж [в померлого] не буде синів, то нехай спадок візьмуть дочки.

92. Якщо хтось вмираючи розподілить своє майно дітям, то нехай так і буде; якщо ж [він] помере без заповіту, то [майно іде] усім дітям, а на помини душі самого [померлого] дати частину.

93. Якщо жінка після [смерті] чоловіка залишиться вдовою, то їй дати частину, вона ж являється господинею того, що їй заповідав чоловік, але до [самого] спадку чоловіка їй діла немає.

94. Якщо залишаться діти від першої дружини, то вони візьмуть те [що належить] їх матері; якщо навіть їх померлий батько заповідав [це майно другій] дружині, все-одно вони візьмуть собі [те, що належить] їх матері.

95. Якщо залишиться у домі [незаміжньою] сестра [у синів померлого], то та в спадку участі не приймає, але брати віддадуть її заміж згідно з їх достатком.

А ось [податки, які стягаються] при закладці листа

96. А ось податки будівнику міста: при закладці [кріпосної стіни] взяти купу, а по закінченню роботи — ногату; а на корм, пиття, на м'ясо і на рибу [взяти] на тиждень 7 кун, 7 хлібів, 7 уборків пшона і на 4 коней 7 лукон вівса [це все] нехай він стягує до того часу, поки не буде зрублено міста, а одного тільки солоду дадуть [йому] 10 лукон.

Про мостників

97. А соь податки будівнику мостів: при побудові моста стягувати йому на ногаті за кожні 10 ліктів [моста]: якщо ремонтує старий міст, то взяти йому за Кожен проліт по купі, скільки б пролетів не полагодив, а будівнику моста [слід] їздити з отроком на двох конях, [яким давати] 4 лукни вівсу на тиждень, а годувати [його] досита.

А ось закон про спадок

98. Якщо залишаться у [якого-небудь] чоловіка діти від раби, то вони участі у спадку не приймають, але одержують разом із матір'ю волю.

99. Якщо залишаться угоді [після смерті батька] неповнолітні малі діти і не будуть ще самі здатні про себе подбати, а їх мати вийде [знову] заміж, то дати їх разом з рухомим і нерухомим майном під опіку найближчому родичеві до того часу, доки не підростуть; [при цьому] товар передавати [опікуну] в присутності свідків, а що [в подальшому]

він наживе, віддаючи той товар під проценти та пускаючи його в торговельний обіг, то повернувши їм [тобто кого опікає] самий товар, хай візьме собі прибуток, бо годував і турбувався про них; якщо буде приплід від челяді чи худоби, то це все дати [тим, кого опікає] самий товар, хай він візьме собі прибуток, повернувши їм [тобто кого опікає] самий товар, хай він візьме собі прибуток, бо годував і турбувався про них; якщо буде приплід від челяді чи худоби, то це все дати [тим, кого пікає]; якщо ж [він] що-небудь втратив, то за все йому самому [слід] заплатити тим самим дітям; якщо навіть вітчим візьме [під опіку] дітей з [їх] спадком, то умови договору [будуть] ті самі.

100. Але батьківський двір завжди без розділу [передається] молодшому синові.

Про дружину, яка вирішила залишитися вдовою

101. Якщо жінка після [смерті] чоловіка вирішила залишитися вдовою, а марно розтратить майно [свого покійного чоловіка] і вийде [знову] заміж, то їй заплатити [за] все дітям [покійного чоловіка].

102. Якщо діти не захочуть жити з нею на [одному] дворі, а вона буде намагатися [там] залишитися, то виконати її волю у всьому, а дітям волі не давати і при цьому їй сидіти вдовою з тим [майном] що дав їй чоловік, чи одержати свою частину, також сидіти вдовою.

103. А до частки матиного майна дітям справи немає, кому ж [свою частку] віддасть мати, той його і візьме; віддасть всім [своїм] дітям, то всі [його] розділять [між собою]; якщо мати помре без заповіту, то його взяти тому, у кого вона жила на дворі і хто її годував.

104. Якщо залишаться діти від однієї матері, але від двох різних батьків, то одні [беруть] спадок свого [батька], а другі - свого.

105. Якщо вітчим розтранжирить що-небудь [із майна] батька своїх пасинків, то [після його смерті] їх [зведеному] брату [тобто сину вітчима], згідно свідчення свідків [слід їм все] повернути, а що [досталося] йому [у спадок] від свого батька, цим він володіє.

106. А мати [нехай] віддасть своє [майно тому] сину, який добрий [по відношенню до неї], будь він від першого чоловіка, чи від другого: а якщо всі її сини будуть невдячні, то може віддати [своє майно тій] дочці, яка її годувала <...>.

Про холопство

110. Олельне холопство [буває] трьох видів: якщо хтось купить [кого-небудь]; хоча б за півгривні, виставить свідків і дасть [продавцю]

в присутності самого холопа [хоча б] ногату; друге холопство - [якщо] жениться на рабі без [попереднього] договору, якщо жениться згідно договору, то як буде домовлено, так хай і залишиться; а ось третє холопство — тівунство без попереднього договору, чм коли [просто] прив'яже до себе ключ без [попереднього] договору, якщо ж згідно з договором, то як буде домовлено, так хай і залишиться.

111. А чоловік, який відробляє дані йому [позичені] гроші, — не холоп: не можна поневолювати [його також] ні за хліб, ні за що-небудь дане разом з тим; але якщо він не відробить [свого] терміну, то йому [слід] повернути одержане [від господаря]: якщо відпрацює, то нічим [йому] не зобов'язаний.

112. Якщо холоп втече і господар оголосить [про це на торгу], а хто-небудь знаючи про це, додатково, що той є холопом, нагодує його чи допоможе йому втекти, то вій [тобто посібник] платить за холопа 5 гривен, а за рабу 6 гривен.

113. Якщо хтось схопить чужого холопа і сповістить [про це] його господарю, то одержати йому за [те, що] впіймав, гривну; якщо не збереже [його до передачі господарю] і [той знову втече], то платити йому самому 4 гривни, а за п'яту [зараховується] гривна [яка йому належить] за те, що схопив [раба].

114. Якщо хтось сам розшукає свого холопа в якому-небудь місці, а посадник про нього [тобто холопа] не знав, то сповістивши посаднику, [слід] взяти у нього отрока, відправитись і зв'язати його [тобто холопа], і дати йому [тобто отроку] 10 кун вязебного, а платити за те, що впіймав, не давати; якщо [господар] холопа [впустить] його, переслідуючи, то сам винуватий, а за це ніхто не платить, не платять також і за те, що [холопа] впіймали.

115. Якщо хтось зустрівши чужого [біглого] холопа не знаючи про це допоможе йому втекти, чи заховає його у себе, а він [потім] піде від нього, то [слід] йому присягнути, що не знав, що мав справу з холопом, а платіж за це [ніякий] не знімати.

116. Якщо ж холоп де-небудь обманом дістане грошей, а той [хто дав йому гроші] дав [йому] не знаючи цього [що він холоп], то господарю викупати [холопа] чи розпрощатися з ним; якщо дав [холопу] знаючи про його холопство, то йому розпрощатися зі [своїми] грошима.

117. Якщо хтось пошле холопа торгувати, а [він] стане боржником. то господарю його [слід] викупити, а не лишатися його.

118. Якщо хтось купить чужого [біглого] холопа не знаючи про це, то першому господарю [слід] взяти холопа, а тому [хто купив холопа]

взяти [свої] гроші, присягнувши, що купив не знаючи; якщо ж купив знаючи [про нього холопство], то гроші його нехай пропадуть.

119. Якщо в біглого [холопа] купить [хтось] який-небудь товар, то господар [платить] за нього борги, господарю і товар, а не лишатися його.

120. Якщо хтось втік, взявши при цьому що-небудь у сусіда, чи [який-небудь] товар, то господар платить за нього вартість того, що взяв.

121. Якщо холоп обкраде кого-небудь, то господарю викупати його або видати [разом з тим], з ким [він] крав, а жінку і дітей [видавати] не потрібно; але якщо [вони] вкрали і ховали [крадене разом] з ним, то господар всіх їх видає; якщо ж з ним крали і ховали [крадене] вільні люди, то вони [платять] князю штраф

Руська правда / під редакцією О. Д. Брайтченко. – Кіровоград. 1995. – С. 20–35.

102. 31 СТАТУТУ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРОВИЧА

Це я, великий князь Ярослав, син Володимира, згідно із заповітом батька свого створив цей грецький номонакон разом з митрополитом Ларіоном, адже не подобає цих тяжб [судових справ] судити князю і боярам [тобто світській владі]. Передаю [ці судові справні, і суди, що писані в [цих] правилах [в підсудність] митрополита і єпископа [тобто церковної влади], [усі ці правила зібрані], в номоканоні, [дія якого поширюється] по усіх містах і по усіх областях, де селянство є,

1. Якщо хтось умикне [насильно вкраде] дівчину [з метою закінчення шлюбу] чи насилуватиме, якщо боярську дочку, [то] за сором їй [платить] 5 гривен золота, і єпископу 5 гривен золота; а [за] менших бояр — гривна золота, і єпископу гривна золота; а [за] добрих людей, за сором [платить] 5 гривен срібла, і єпископу 5 гривен срібла, а з тих хто насильно вкрав по гривні єпископу, а князю казнити.

2. Якщо хтось пошибає [звалтує] боярську дочку чи боярську дружину, [то] за сором їй [платить] 5 гривен золота, і єпископу 5 гривен золота; а [за згвалтування] менших бояр — гривна золота, і єпископу гривна золота, а [за згвалтування нарочитих людей] [платить] 3 рублі; і єпископу 3 рублі; а [за звалтування] простої чаді [платить] 15 гривен, і єпископу [платить] 15 гривен, а князю казнити.

3. Якщо великий боярин вижене [кине] дружину свою без вини, [то] за сором їй [платить] 3 гривни золота, і єпископу 5 гривен золота, а [за] нарочитих людей [платить] 3 рублі; і єпископу 3 рублі; а [за] просту надь [платить] 15 гривен, і єпископу платить 15 гривен, а князю казнити.

4. Якщо хтось дівчину вмовить [прийти] до себе і віддасть в толоку [групове згвалтування] над вмовленою, [то платить] єпископу 3 гривни срібла, а дівчині за сором [платить] 3 гривни срібла, а нато- лочних [з них хто згвалтував] по рублю [кожний], а князю казнити.

5. Якщо чоловік блудить [зраджує жінку], [то несе відповідальність перед] єпископом, а князю казнити.

6. Якщо чоловік одружився з іншою жінкою не розвівшись із старою [законною], то чоловік той несе відповідальність перед єпископом; а молоду [нову дружину] віддати до монастиря, а зі старою продовжує жити.

7. Якщо [у] жінки лихий недуг, хвороба чи сліпота, чи довга хвороба, то її не кидати; також [якщо таке трапилося із чоловіком то] і Жінці не можна залишати чоловіка.

9. Якщо хтось підпалить двір, чи гумно, чи щось інше [то платить] єпископу 100 гривен, а князю казнити.

10. Якщо [брат] вчинить блуд [перелюбство] із сестрою, [то платить] єпископу 100 гривен, піддаються епітімії, і караються законом.

13. Якщо вступають в шлюб близькі родичі, [то платити єпископу 80 гривен], а їх розлучити і піддати епітімії.

12. Якщо хтось [із чоловіків] має дві дружини, то платить єпископу 40 гривен, а незаконну дружину віддати до монастиря, а з першою [законною] продовжувати жити; а [якщо] заподіяна шкода першій дружині [тобто законній], то казнити його [чоловіка, який це скоїв].

13. Якщо чоловік з дружиною самостійно розійдуться [розведуться], то платити єпископу 12 гривен, а [якщо вони при цьому] були не вінчані [за церковним обрядом], то платити єпископу 6 гривен.

14. Якщо хтось [вчинить] блуд [прелюбство] з черницею [зраджує дружину з черницею], то платить єпископу 100 гривен.

15. Якщо хтось [вчинить] блуд [вчинить перелюбство] з тваринами, то платить єпископу 12 гривен і піддається епітімії.

16. Якщо свекор блудить [вступає в прелюбство] із снохою [невісткою], [то платить] єпископу 100 гривен і піддається епітімії.

17. Якщо хтось падеться [кохається] з двома сестрами, то платить єпископу 30 гривен.

18. Якщо дівер [брат] падеться [кохається] з ятвор'ю [жінкою брата], то єпископу [платить] 30 гривен.

19. Якщо хтось вчинить перелюбство з мачухою, то [платить] єпископу 40 гривен.

20. Якщо два брати живуть [кохаються] з одною жінкою, то платять єпископу 100 гривен, а жінку в монастир.

21. Якщо дівчина не захоче заміж, а батько і мати силою віддають її, а та вчинить над собою смерть, [то] батьки несуть відповідальність перед єпископом, і збиток платять вони [жениху]; так само [діяти якщо вчинено] з хлопцем.

22. Якщо хтось наговорює, словесно принижує чужу дружину: великих бояр, то за сором їй платить 5 гривен золота, і єпископу 5 гривен золота, а князю казнити; а [якщо] буде [вона] менших бояр, то за сором [платить] 3 гривни золота, і єпископу 3 гривни золота; а [якщо] буде [вона] з міських людей, то за сором їй платить 3 гривни срібла, і єпископу 3 гривни срібла; а [якщо] буде вона [із] сільських людей, [то] за сором платить гривну срібла, і єпископу гривну срібла.

23. Якщо [чернець] поголить голову чи бороду, то платить єпископу 12 гривен, а князю казнити.

24. Якщо чоловік займається крадіжкою коноплі, льону і різного жита, [то несе] відповідальність порівну перед єпископом і князем, так само і жінка, якщо займається [подібною] крадіжкою.

25. Якщо чоловік чи жінка крадуть кусочки тканини, чи полотно, то несуть відповідальність перед єпископом і князем.

26. За [злочини, що скоєні під час] весілля, заговору, бійки і вбивства, інші розбої і душогубства, то [злочинці] платять виру князю на полам з владикою [митрополитом].

27. Якщо два чоловіки б'ються по жіночому або кусаються чи дряпаються, то [платити] єпископу 3 гривни.

28. Якщо чоловік б'є чужу дружину, то [платить] за сором їй за законом, а єпископу [платить] 6 гривен.

29. Якщо син поб'є батька чи матір, то [слід] покарати його волостельською карою, і [він] несе відповідальність перед єпископом.

30. Якщо дівчина захоче заміж, а батько і мати не віддають [її], а вона щось із собою скоїть, то [несуть] відповідальність перед єпископом батько і мати; теж саме стосується і сина.

31. Якщо чернець чи черниця, піп чи попадя, чи проскурниця займаються блудом [перелюбством], тих судити єпископу.

32. Якщо піп чи чернець нап'ються невчасно [порушать піст чи перед службою], то несуть відповідальність перед єпископом.

33. Якщо чернець чи черниця розстрижуться [самостійно], то несуть відповідальність перед єпископом і той вирішує, що з ними робити.

34. А що діється в домовних людей, і в церковних і в монастирях. [то] нехай не вмішуються княжі волостелі в ці [справи], цим відають їх єпископи, а безатщина [виморочене майно] переходить до їх єпископа.

А хто мій закон порушить, чи сини мої, чи правнуки мої, чи від роду мого хтось, чи від бояр хтось, порушить номоканон мій і втрутиться в суди митрополичі, що я дав митрополиту, церкві і єпископіям по усіх містах за правилом святого отця, судити покаравши за законом. А хто втрутиться в ті суди церковні не назвавши при цьому свого християнського імені, то <...> нехай буде покараний <...>.

*Памятники русского права (под ред. С. Юшкова.
— М., 1952. — Т. 1. — С. 259–262.*

103. М. БОПЛАН ПРО УКРАЇНСЬКУ ШЛЯХТУ ТА ПОВИННОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

Шляхта поміж ними дуже небагаточисленна, наслідуює польській і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знать і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри <...>.

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають, певну кількість буассо зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею і Різдом. Крім того, [повинні] возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани під них вимагають, а також [забирають] десятину з баранів, свиней, меду всіляких плодів, а кожного третього року — третього вола.

Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічої о не відкладають для себе, перебуваючи у таких тяжких умовах залежності.

Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям, ось яка

велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни — ніби перебувають у чистилищі). Тому як трапляється, що ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів, то опиняються у ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство і призводить до того, що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорожжя [Zarogouys], яке є місцем притулку козаків на Борисфені. Проживши там певний час і взявши участь у морському поході, вони вважаються запорозькими козаками <...>.

Боплан Г.Л. Опис України. – К., 1990. – С.147.

**104. ЖАЛУВАНА ГРАМОТА
ЦАРЯ ОЛЕКСІЯ МИХАЙЛОВИЧА
ВІЙСЬКУ ЗАПОРОЗЬКОМУ
НА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЙОГО ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ.
27 березня 1654 р.**

В нинішнім році гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке за ласкою божою віддалились під нашу государську високу руку і вчинили присягу нам, великому государеві і нашим дітям і наслідникам на вічне підданство, і в місяці березні прислали до нас вони, гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке своїх посланників Самійла Богданова суддю військового та Павла Тетерю полковника переяславського. В листі своїм до нас, великого государя, писав гетьман і били чолом його посланники, щоб ми, великий государ, пожалували його, гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке, — веліли потвердити їх права і вільности військові, які були за вел. князів руських і королів польських — що судилися (розумій: своїм судом) і вільности свої мали в маєтках і судах, — аби в ті їх військові суди ніхто не мішався, а щоб судились вони своїми старшими, і щоб їх давніших прав, даних людям духовного і світського чину від великих князів руських і королів польських ми не нарушали, і на ті їх права дали нашу жалувальну грамоту за нашою государською печаттю. Щоб військо Запорозьке реєстрове ми означили в шістдесят тисяч і те число щоб заве іди було заповнене. А коли б волею божою прийшла гетьманові смерть, аби ми, великий государ, лишили війську Запорозькому вибрати

гетьмана, самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть, вони про те об'являть нам. А що на булаву гетьманську дано було Чигиринське староство з усіми приналежностями, то щоб і ми, великий государ, пожалували, веліли бути йому при булаві. Маєтків козацьких і земель які мають для прожитку, аби відібрати від них не веліли; також аби діти вдів, які зістаються після козаків, мали права такі як діди й батьки їх. Послів, що здавна приходять до Запорозького війська з чужих земель, котрі будуть з чимсь добрим, тих гетьманові і Запорозькому війську аби ми лишили приймати, а коли б щось було противне нашому царському величеству, аби про те зараз оповіщали нам, великому государеві.

То ми, великий государ, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького і все наше військо Запорозьке пожалували — веліли їм бути під нашою, царського величества, високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привілеями, даними їм від королів польських і вел. кк. литовських, і тих прав і вільно-стей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх, а наші царського величества бояре і воєводи в їх військові суди мішатися не будуть. Число Запорозького війська, за їх власному проханнєм, веліли ми означити в 60 000 реєстрових, і щоб завсіди се число було повне. А коли б волею божого прийшла гетьманові смерть, ми, великий государ, лишили Запорозькому війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя; а той нововибраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім кого ми вкажемо. А при булаві гетьманській веліли ми бути Чигиринському староству, по попередньому, з усіми приналежностями, які були при нім давніше. Також маєтків козацьких і земель, які вони мають для прожитку, від них і від дітей удів, які зістаються по козаках, ми не веліли відібрати, а бути при них по давньому. А коли почнуть приходити в військо Запорозьке до гетьмана Богдана Хмельницького посли з котрихось пограничних держав з чимсь добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті посли були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь посли були прислані від когось з якоюсь справою противною нам, великому государеві, — таких послів війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без

нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і з польським королем без нашого указу зносин не мати.

І з ласки нашої підданим нашим: Богданові Хмельницькому гетьманові і всьому війську Запорозькому бути під нашою високою рукою по своїм давнішим правам і привілеям і по всім вище писаним статтям. Служити нам, великому государеві, і сину нашому государеві царевичеві князеві Олексієві Олексієвичеві і наслідникам нашим щиро, всякого добра шукати і на наших неприятелів, куди їм буде наш государський наказ, ходити і битись, і у всім бути в нашій государській волі во віки.

А що вище згадані посланники Самійло і Павло іменем Богдана Хмельницького гетьмана і всього війська Запорозького били чолом про інші статті нашому царському величеству і подали ті статті нашим ближнім боярам Олексієві Никитовичу Трубецькому, Василеві Василевичу Бутурлину, Петрові Петровичу Головину і думному дяку Алмазові Іванову — ми, великий государ, ласкаво вислухали ті статті, і яка воля наша на котру статтю, то веліли ми підписати під тими статтями, і ті статті з нашим указом веліли дати тим посланникам Самійлові і Павлові.

І хочемо ми його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорозьке держати в нашій милостивій ласці і піклуванню — нехай вони будуть певні нашої государської милости <...>.

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 17–19.

105. УКАЗ ІМПЕРАТРИЦІ КАТЕРИНИ II ПРО ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН МАЛОРОСІЇ.

3 травня 1783 р.

<...> 8. Для известного и верного получения казенных доходов в наместничествах Киевском, Черниговском и Новгород-Северском и в отвращение всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селениях обитателей, каждому из поселян остаться на своем месте и звании, где он по нынешней последней ревизии написан, кроме отлучившихся до состояния сего нашего указа; в случае же побегов после издания сего указа поступать по общим государственным установлениям <...>.

9. Городам в наместничествах Киевском, Черниговском и Новгород-Северском, находящимся присвоить ранние выгоды и преимущества, каковыми по жалованным предков наших грамотам Киев, Чернигов, Нежин и тому подобные города пользуются, предполагая впрочем общими для городов империи нашей издаваемыми от нас установлениями и более еще способствовать приведению их в цветущее состояние

12. Все сие разумеется о таких городах, кои никакому сомнению и спору не могут, будучи составлены из жителей казенного ведомства. и никому во владение отданы; а о которых происходят споры, об оных прежде рассмотреть, решить обыкновенным порядком, кому они принадлежат и как во всех почти Малороссийских городах по разным случаям состоят за дворянами и чиновными людьми дворы с крестьянами и земли, то и представить нашему генерал-губернатору тамошнему стараться приобрести оные в пользу городов покупкою или променом, дабы тем прямые города очистить от всего им несвойственного <...>.

15. <...> Право о выкупе имения ближайшими родственниками, о котором в правах Малороссийских нет никакого постановления, распространить и на губернии Киевскую, Черниговскую и Новгород-Северскую, так как оное по общим государственным узаконениям разумеется.

<...> Мы признали за нужное учинить равные распоряжения и относительно тех уездов, из коих состояла бывшая Слободская Украинская губерния, и кои ныне вошли в составление Харьковского. а отчасти Курского и Воронежского наместничества <...>.

Полное собрание законов. – Т. 21. – № 15724. – С. 908–909; Памятники русского права (под ред. С. Юшкова). – М., 1952. – Т. I. – С. 259–262.

106. ИЗ ЗАГАЛЬНОГО ПОЛОЖЕННЯ ПРО СЕЛЯН, ЩО ВИЙШЛИ З КРІПОСНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ.

19 лютого 1861 р.

1. Крепостное право на крестьян, водворенных в помещичьих имениях, и на дворовых людей отменяется навсегда, в порядке, указанном в настоящем Положении и в других, вместе с оным изданных Положениях и приказах.

2. На основании сего Положения и общих законов, крестьянам и дворовым людям, вышедшим из крепостной зависимости, предоставляются права состояния свободных сельских обывателей, как личные, так и по имуществу. В пользование сими правами они вступают тем порядком и в те сроки, какие указаны в Правилах о приведении в действие Положений о крестьянах и в особом Положении о дворовых людях.

3. Помещики, сохраняя право собственности на все принадлежащие им земли, предоставляют, за установленные повинности, в постоянное пользование крестьян, усадьбную их оседлость, и, сверх того, для обеспечения их быта и для выполнения их обязанностей пред Правительством и помещиком, то количество полевой земли и других угодий, которое определяется на основаниях, указанных в Местных Положениях.

4. Крестьяне, за отведенный, на основании предыдущей статьи, надел, обязаны отбывать, в пользу помещиков, определенные в Местных Положениях повинности: работою или деньгами <...>.

6. Наделение крестьян землею и другими угодьями, а равно следующие за сие повинности в пользу помещика, определяются преимущественно по добровольному между помещиками и крестьянами соглашению, с соблюдением лишь следующих условий:

1) чтобы надел, предоставляемый крестьянам в постоянное пользование, для обеспечения их быта и исправного отправления ими государственных повинностей, не был менее того размера, который определен, с этою целью, в Местных Положениях;

2) чтобы те повинности крестьян в пользу помещика, которые отправляются работою, определялись не иначе, как временными договорами, на сроки, не более трех лет (причем не воспрещается однако же возобновлять такие договоры в случае желания обеих сторон, ио также временно, не более, как на трехлетний срок);

3) чтобы вообще заключаемые между помещиками и крестьянами сделки не были противны общим гражданским законам и не ограничивали прав личных, имущественных и по состоянию, представляемых крестьянам в настоящем Положении <...>.

7. На сих основаниях составляются «уставные грамоты», в которых должны быть определены постоянные поземельные отношения между каждым помещиком и водворенными на его земле крестьянами.

Составление таковых уставных грамот предоставляется самим помещикам. Как на составление оных, так на рассмотрение и введение их в действие, назначается два года со дня утверждения сего Положения

8. Помещики, наделив крестьян в постоянное пользование за установленные повинности землею на основании Местных Положений, не обязаны впредь, ни в каком случае, наделять их каким бы то ни было, сверх того, количеством земли.

9. До введения в действие настоящего Положения слагаются с помещиков: 1) обязанности по продовольствию и призрению крестьян; 2) ответственность по взносу крестьянами государственных податей и отправлению ими денежных и натуральных повинностей <...>.

10. Затем, на самих крестьян возлагается попечение по общественному продовольствию и призрению, и ответственность за исправное отбывание следующих с них казенных и земских, натуральных и денежных повинностей

11. Крестьянам предоставляется право выкупать в собственность усадьбную их оседлость, посредством взноса определенной выкупной суммы и с соблюдением правил, в Местных Положениях изложенных.

12. С согласия помещиков крестьяне могут, сверх усадьбной оседлости, приобретать в собственность, на основании общих законов, полевые земли и другие угодья, отведенные тем крестьянам в постоянное пользование. С таким приобретением крестьянами в собственность их надела, или определенной в Местных Положениях части оного, прекращаются все обязательные поземельные отношения между помещиками и означенными крестьянами.

13. Независимо от способа, указанного в предшествующей статье, обязательные поземельные отношения между помещиками и крестьянами прекращаются следующими двумя способами:

1) если крестьяне добровольно откажутся, с соблюдением того порядка и тех условий, какие определены в Местных Положениях, от пользования предоставленным им наделом;

2) если крестьяне перейдут, с соблюдением всех установленных для сего правил, в другие сословия.

14. Дабы облегчить крестьянам приобретение в собственность отведенных им в постоянное пользование земель, в случае добровольного на то соглашения между помещиком и крестьянами, или в случае

требования самого помещика, Правительство оказывает пособие, в том размере и тем порядком, какие определены в особом Положении о выкупе, крестьянами усадебной оседлости и о действии Правительства к приобретению ими в собственность полевых угодий.

15. Крестьяне, вышедшие из крепостной зависимости, но состоящие в обязательных поземельных отношениях к помещикам, именуются «временнообязанными крестьянами».

16. Крестьяне, вышедшие из крепостной зависимости и приобретшие в собственность поземельные угодья на основаниях, в Положении изложенных, именуются «крестьянами-собственниками».

17. Вышедшие из крепостной зависимости крестьяне составляют, по делам хозяйственным, сельские общества, а для ближайшего управления и суда соединяются в волости. В каждом сельском обществе и в каждой волости заведывание общественными делами предоставляется миру и его избранным, на основаниях, в сем Положении изложенных.

18. Помещику, впредь до прекращения обязательных к нему отношений крестьян, на его земле водворенных, предоставляется вотчинная полиция и попечительство над обществом сих крестьян.

19. Крестьяне и общественные их учреждения подчиняются общим губернским и уездным управлениям <...>.

О правах крестьян, вышедших из крепостной зависимости <...>.

21. На крестьян, вышедших из крепостной зависимости, распространяются общие постановления законов гражданских о правах и обязанностях семейных. На сем основании, для вступления крестьян в брак и распоряжения в их семейных делах не требуется дозволения помещиков <...>.

22. Крестьяне, как отдельно, так и целыми обществами, могут входить, на основании общих постановлений, во всякие, законом дозволенные, договоры, обязательства и подряды <...>.

23. Крестьянам, вышедшим из крепостной зависимости, предоставляется право наравне с другими свободными сельскими обывателями и с соблюдением установленных в общих законах и в сем Положении правил:

1) производить свободную торговлю, предоставленную крестьянам, без взятия торговых свидетельств и без платежа пошлин <...>;

2) открывать и содержать на законном основании фабрики и разные промышленные, торговые и ремесленные заведения <...>;

3) записываться в цехи; производить ремесла в своих селениях и продавать свои изделия, как в селениях, так и в городах <...>;

4) вступать в гильдии, торговые разряды и соответствующие им подряды <...>.

25. Крестьяне не могут быть подвергаемы никакому наказанию иначе, как по судебному приговору, или по законному распоряжению поставленных над ними правительственных и общественных властей.

26. Крестьяне, в тяжбах и спорах между собою, могут разбираться судебным порядком. Независимо от сего, они могут обращаться для разбирательства к помещику, на земле коего они водворены, если сам помещик и обе тяжущиеся стороны на сие согласны. В сем случае на решение помещика жалобы не допускаются, и решение это приводится в исполнение <...>.

29. Крестьяне, вышедшие из крепостной зависимости, как свободные сельские обыватели, получают также следующие права по состоянию:

1) на основании правил, в сем Положении изложенных, участвовать на сходах в составлении мирских приговоров и в общественных выборах; равно отправлять по выборам общественные должности, установленные законом;

2) перечисляться в другие сословия и общества, по правилам, в сем Положении изложенным, а равно, по собственному желанию, поступать в военную службу и наниматься в рекруты, на общем для сельских обывателей основании;

3) отлучаться от места жительства, с соблюдением правил, установленных общими законами и настоящим Положением;

4) отдавать детей в общие учебные заведения и поступать на службу по учебной, ученой и межевой частям, на основании правил, установленных на сей предмет для свободных податных сословий, по увольнительным свидетельствам, с исключением из податного оклада <...>.

30. Крестьяне не могут быть лишены прав состояния или ограничены в сих правах иначе, как по суду или по приговору общества, утвержденному порядком, установленном в сем Положении.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XXXVI, отделение первое. – СПб., 1863. – № 3. – 6657.

**107. З ПРОЕКТУ ОСНОВНОГО ЗАКОНУ
«САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ»
СПІЛКИ НАРОДУ УКРАЇНСЬКОГО.
Вересень 1905 р.**

Територія України

4. Територія України належить ся на праві власности всьому народови українському, себ-то Всеукраїнській Спільці, а не тій або іншій громаді чи землі.

5. Націоналізація землі має бути переведена на підставі правил: від власників українців земля викупляється, від чужинців відбирається без відшкодований.

6. Ніяка частина національної землі не може нікому належатись на праві приватної власности за виключенням ґрунтів (під селитьбами та будівлями).

7. Земля, зайнята під селитьби (будівлі) як по селах, хуторах, так і по містах, не инакше може бути обернена на національку власність, як через окремих закон.

8. Чужинці не можуть ані мати права приватної власности на землю під селитьбами, ані користуватись національною власністю.

9. Способи користування національною землею установляються громадами на підставі законів земських.

Українці та їх права

10. Українське громадянство може бути придбане, удержане й згублене на підставі закону громадянського (цивільного). Отсей же основний закон доторкаєть ся тільки суспільно-громадських прав і каже, при яких умовах, мавши українське громадянство, можна користуватись тими правами.

11. Натуралізація може відбутись через прийатте чужинця якоюсь громадою законодатним шляхом. Тільки така натуралізація надає чужинцеві всі права українця.

12. На Вкраїні нема й не може бути поділу на касти.

13. Всі українці, як чоловіцтво, так і жіноцтво, рівноправні і тільки вони можуть бути допущені до виконування офіціальних обов'язків на Вкраїні.

14. Особиста свобода людини єсть забезпечена. Ніхто не може бути переслідуваний інакше як на підставі закону і в формі ним установленій. Поза гарячим вчинком ніхто не може бути затриманий без судової

мотивованої постанови. Постанова має бути оголошена при затриманню або не пізніше 24 годин опісля.

15. Ніхто не може бути арештований в своїй господі від 8 години увечері до 8 години ранку.

16. Ніхто не може бути укараний інакше як на підставі закону і після судової постанови.

17. Селитьба (господа) єсть недоторкана. Заборонено всякому, хто-б він не був, увійти до чужої господи проти волі господаря. Виключення можуть бути лише на підставі закону, в передбаченій законом формі і то тільки від 8 години ранку до 8 години увечері.

18. Свобода віри і її публичного виявлення, як і свобода оголошувати свої думки й пересвідчення всяким способом суть забезпечені.

19. Ніхто не може бути присилюваний до якихось церемоній, або актів релігійних; або до пошановання днів відпочинку.

20. Релігія єсть річ приватна і справа совісти, через те ніяка власть не може ані підтримувати релігію, ані перешкоджати їй, ані втручатися в релігійні справи.

21. Шлюб єсть річ цілком приватна. Ніяка релігія і ніяка власть не може втручатись в шлюбні відносини. Розвід, як і шлюб, залежать від доброї волі заінтересованих осіб і утворюють ся через просте оголошення події.

22. Наука і навчання єсть вільні для кожного. Усяке втручання або передбійні заходи заборонені. Громадське навчання, яке дасть ся на кошт суспільний, мусить бути упорядковане на підставі закону.

23. Печатне слово є свободне. Цензура ніколи не може бути заведена. Ніхто не може вимагати від письменників, видавців або печатників якихось грошових забезпечень.

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В., Історія української конституції. – К., 1993. – С.60–62.

108. З ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ. Грудень 1905 р.

Українська с.-д. партія перш за все і головним чином вимагає:

1) демократичної республіки — в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї

Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;

2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;

3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію; пропорційного представництва; плати (удержання) депутатам дворічного парламенту;

4) народного законодавства;

5) виборності і відповідальності чиновників, права для кожного громадянина притягти до суду всякого чиновника за його незаконні вчинки по. службі, звичайним судовим порядком, минувши безпосереднє начальство чиновника;

6) права кожної нації на культурне і політичне самоопреділення;

7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави:

8) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків (забастовок);

9) недоторканності особи, житла і листування;

10) права вільного переїзду, знищення паспортів, повної волі промисловості і розпорядження своєю власністю;

М) знищення усяких привілеїв класів, верств (сословій). походження, статі, релігії й нації;

12) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;

13) проголошення релігії ділом кожного громадянина;

14) виборності і незалежності суддів; суду присяжних, знищення всіх виключних і спеціальних суддів, безплатного судопроизводства та юридичної допомоги; знищення смертної кари, досмертного ув'язнення (замкнення в тюрму) і умовного осуду; матеріального забезпечення усім безвинно обвинуваченим, засудженим і арештованим;

15) заміни постійного війська народною міліцією; вирішувати питання про війну і мир має право тільки народне представництво, а міжнародні конфлікти (сутички) — третейський суд;

16) безплатного обов'язкового світського, загального і професійного навчання для всіх дітей до 16 років; їжі, одежі і підручників —

безплатно для всіх бідних; передачі всієї народної освіти на Україні Українському сеймові; відповідного числа шкіл для кожної нації;

17) знищення непрямих (косвених) податків; заведення прогресивного податку на доходи і спадщину <...>.

Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992. – С. 9–10, 12.

109. ВІДОЗВА ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА. 8 березня 1917 р.

Українці! Громадяне! Товариші!

Слушний час прийшов, Україна, віками пригнічена, зведена до етнографічної маси, обкрадена й позбавлена всього — навіть національного ім'я свого — рушає в «сем'ї вольній, новій» визволених народів до нового життя. Час не стоїть і не жде на одсталих. Рушаймо вперед бадьоро й сміливо туди, де занялась вже зоря нашого національного визволення і воскресення.

Зложене з автономних громад усієї України «Товариство Українських Поступовців», що з 1897 року аж до останніх днів вело на Україні національно-культурну й політичну роботу під прапором автономії України, федерації всіх народів Росії й парламентарного устрою держави, — гаряче вітає новий лад, що розчинив широко тюремні брами для народів і поклав шлях для вільного їх розвитку. Іменем рідного краю закликає «Товариство» організовані громади і все громадянство українське до праці на українській ниві.

Українці! Громадяне!

Підпирайте новий державний лад, бо він і тільки він несе волю Україні і що більша наша участь у йому, то ширших прав собі здобудемо.

Організуйтеся, бо тільки в поєднанні сила.

Скидайтеся на національний фонд український, бо в матеріальних засобах підпора до практичної роботи.

Закладайте українські школи, насамперед народні, українізуйте теперешні, дбайте про середню й вищу освіту — бо тільки в нашій

Відживляйте і засновуйте «Просвіти» й інші товариства, бо в них осередок культурної праці та початок організації наших сил.

Піддержуйте українську пресу, бо вільне слово рознесе ПО ВСІХ світах про наші домагання, бо вільне слово наше — символ воскресення і його поставимо ми тепер на сторожі наших прав.

Виясняйте народові вагу і значіння подій, основи вільного ладу; освідомляйте й розкривайте очі всім незрячим, бо тільки свідомий народ не дасть вирвати здобуті вже права.

Дбайте про харчову справу й постачання всього потрібного народові, бо це додасть йому матеріальної сили на важкий подвиг боротьби.

Готуйтеся до всенародньої Установчої Ради, де наш голос, голос великого українського народу повинен залунати чутно, твердо й однодушне, обстоюючи автономію рідного краю й вільний федеративний лад у державі.

Рада Товариства Українських Поступовців.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – К., 1993. – Т. I. С. 258–259.

110. З ПОСТАНОВИ ЦВК І РНК СРСР «ПРО ОХОРОНУ МАЙНА ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ, КОЛГОСПІВ І КООПЕРАЦІЙ ТА ЗМІЦНЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ (СОЦІАЛІСТИЧНОЇ) ВЛАСНОСТІ».

7 серпня 1932 р.

За последнее время участились жалобы рабочих и колхозников на хищения <...> грузов на железнодорожном и водном транспорте и хищения кооперативного и колхозного имущества <...> равным образом усилились жалобы на насилие и угрозы кулацких элементов в отношении колхозников, не желающих выйти из колхозов <...>. Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР считают, что общественная собственность (государственная, колхозная, кооперативная) является основой советского строя, она священна и неприкосновенна, и люди, покушающиеся на общественную собственность, должны быть рассматриваемы как враги народа, ввиду чего решительная борьба с расхитителями общественного имущества является первой обязанностью органов Советской власти.

Исходя из этих соображений и идя навстречу требованиям рабочих и колхозников, Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляют;

1.

<...> Применять в качестве меры судебной репрессии за хищение грузов на железнодорожном и водном транспорте высшую меру социальной защиты — расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией имущества <...>.

2.

Применять в качестве меры судебной репрессии за хищение <...> колхозного и кооперативного имущества высшую меру социальной защиты — расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией всего имущества <...>

Применять в качестве меры судебной репрессии по делам об охране колхозов и колхозников от насилия и угроз со стороны кулацких и других противообщественных элементов лишение свободы от 5 до 10 лет с заключением в концентрационный лагерь.

Не применять амнистии к преступникам, осужденным по этим делам.

Председатель ЦИК Союза ССР М. Калинин
Председатель СНК Союза ССР В. Молотов (Скрябин)
Секретарь ЦИК Союза ССР А. Енукидзе

*Собрание законов СССР. – 1932. – №62. –
Ст. 360.*

111. З СПОГАДІВ БУЛАВША Є. М. ПРО ГОЛОД 1933 р.

У нашій сім'ї було 16 душ, а я найменший дев'ять минуло, коли настав голод. Робили всі, працювать любили старі, дорослі й діти. Орали землю, сад ростили, мали дві корови, коня, 10 овець. На став .32 рік. Сім'ю всю розігнали, забрали землю, забрали сад і все хазяйство. Квашенину, сушенню - і те навіть позабирали. Про зерно й мови нема - зразу повигрибали. Був накладений такий податок, що не можна було розрахуватись. Хіба що дітьми пухлими.

Ходили по дворах такі бригади по викачці хліба. Не бригади, а банди серед білого дня. Ні совісті, на жалю, ні людяності. Казали на селі, що, вмираючи, ці нелюди, вже старі, просили прощення за все содіяне ними тоді. Але немає їм прощення. Пригадую, я сам у хаті, пухлий, рухатись не можу. Заходить один з тої бригади і до мене, малого: «Ти ще живий? Чим же ти живеш?». Тут, на щастя моє, заходить наш сусід, він відняв мене. А вже потім старший брат приїхав з міста, забрав мене, і так я остався жити.

В нашій сотні дворів живих лишилось кілька душ. Мертвих зхвозили і скидали до силосних ям. Таке було і в інших селах. Може, десь було й легше, але я не чув. Деякі сім'ї дотла вимирали, навіть фамілія зникла з цього світу навічно. Важко писати це, слова важкі, але це правда.

33-й: голод. Народна книга-меморіал. – К., 1991. – С. 178.

112. З ДОПОВІДІ М. ХРУЩОВА НА XX З'ЇЗДІ КПРС «ПРО КУЛЬТ ОСОБИ І ЙОГО НАСЛІДКИ».

25 лютого 1956 р.

Произвол Сталина по отношению к партии, к ее Центральному Комитету особенно проявился после XVII съезда партии, состоявшегося в 1934 году <...>.

Комиссия ознакомилась с большим количеством материалов в архивах НКВД, с другими документами и установила многочисленные факты фальсифицированных дел против коммунистов, ложных обвинений, вопиющих нарушений социалистической законности, в результате чего погибли невинные люди. Выясняется, что многие партийные, советские, хозяйственные работники, которых обвиняли в 1937—1938 годах «врагами», в действительности никогда врагами, шпионами, вредителями И Т. п не являлись, что они, по существу, всегда оставались честными коммунистами, но были оклеветаны, а иногда, не выдержав зверских истязаний, сами на себя наговаривали (под диктовку следователей-фальсификаторов) всевозможные тяжкие и невероятные обвинения.

Установлено, что из 139 членов и кандидатаз'ов в члены Центрального Комитета партии, избранных на XVII- съезде партии, было

арестовано и расстреляно (главным образом в 1937-1938 гг.) 98 человек, то есть 70 процентов <...>.

Это произошло в результате злоупотребления властью со стороны Сталина, который начал применять массовый террор против кадров партии <...>.

Сложилась порочная практика, когда в НКВД составлялись списки людей, дела которых подлежали рассмотрению на Военной Коллегии. и им заранее определялась мера наказания. Эти списки направлялись Ежовым лично Сталину для санкционирования предлагаемых мер наказания. В 1937—1938 годах Сталину было направлено 383 таких списка на многие тысячи партийных, комсомольских, военных и хозяйственных работников и была получена санкция <...>.

Известия ЦК КПСС. – 1989. – №3. – С.136–157.

113. ПОСТАНОВА ЦК КПРС «ПРО ПОДОЛАННЯ КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ ТА ЙОГО НАСЛІДКІВ».

30 червня 1956 р.

В последнее время в буржуазной печати развернуто широкая клеветническая кампания, поводом для которой реакционные круги пытаются использовать некоторые факты, связанные с осуждением Коммунистической партией Советского Союза культа личности И. В. Сталина <...>.

Обнародованные партией факты нарушений социалистической законности и других ошибок, связанных с культом личности И. В. Сталина, естественно, вызывают чувства горечи и глубокого сожаления. Но советские люди понимают, что осуждение культа личности было необходимо в интересах строительства коммунизма, активными участниками которого они являются <...>.

Как же могло случиться, что в условиях советского социалистического строя возник и получил распространение культ личности Сталина со всеми его отрицательными последствиями. При рассмотрении этого вопроса надо иметь в виду как объективные конкретные исторические условия, в которых проходило строительство социализма в СССР, так и некоторые субъективные факторы, связанные с личными качествами Сталина <...>.

Находясь длительный период на посту Генерального секретаря ЦК партии, И. В. Сталин вместе с другими руководящими деятелями активно боролся за претворение в жизнь ленинских заветов. Он был предан марксизму-ленинизму, как теоретик и крупный организатор возглавлял борьбу партии против троцкистов, правых оппортунистов, буржуазных националистов, против происков капиталистического окружения. В этой политической и идейной борьбе Сталин приобрел большой авторитет и популярность <...>.

КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1968. – Т. 8. – С. 113–118.

114. ЗАКОН УКРАЇНСЬКОЇ РСР «ПРО НАРОДНЕ ОБГОВОРЕННЯ ВАЖЛИВИХ ПИТАНЬ ДЕРЖАВНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР».

4 червня 1988 р.

Дальше поглиблення соціалістичної демократії, розвиток самоврядування народу передбачають розширення для кожного громадянина Української РСР реальних можливостей здійснювати конституційне право на участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні проектів законів і рішень загальносоюзного, республіканського та місцевого значення, а також важливих питань суспільного життя, які виносяться на обговорення громадськими організаціями відповідно до їх статутних завдань.

Цей Закон покликаний забезпечити умови для участі громадян у виробленні рішень з важливих питань державного і суспільного життя на основі широкої гласності, зіставлення і врахування різноманітних думок та пропозицій трудящих.

Стаття 1. Народне обговорення важливих питань державного життя Української РСР

Відповідно до Конституції Української РСР проекти законів та інші важливі питання державного життя республіки можуть виноситись на народне обговорення.

Проекты законів та інші важливі питання виносяться на народне обговорення Верховною Радою Української РСР або Президією Верховної Ради Української РСР.

Стаття 2. Обговорення населенням важливих питань місцевого значення

Рішення з важливих питань місцевого значення, які зачіпають інтереси населення, іщо проживає на відповідній території, приймаються Радами народних депутатів і їх виконавчими комітетами після попереднього обговорення цих питань населенням.

Питання місцевого значення виносяться на обговорення населення Радами або їх виконавчими комітетами.

Стаття 3. Законодавство Української РСР про обговорення важливих питань державного життя

Порядок народного обговорення важливих питань державного життя Української РСР, а також обговорення населенням важливих питань місцевого значення визначаються цим Законом на основі Закону СРСР «Про всенародне обговорення важливих питань державного життя», іншими законами Української РСР.

Стаття 4. Участь іромадян Української РСР в обюоворвнні

Громадянам Української РСР забезпечується вільна участь в обговоренні важливих питань державного і суспільного життя.

В обговоренні питань республіканського і місцевого значення громадяни Української РСР мають право брати участь безпосередньо, а також через громадські організації, трудові колек тиви, збори за місцем проживання, органи громадської самодіяльності, збори військовослужбовців по військових частинах, засоби масової інформації.

Будь-які прямі чи непрямі обмеження прав громадян Української РСР — участь в обговоренні залежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, часу проживання в даній місцевості, роду і характеру занять забороняються.

Стаття 5. Участь громадських організацій і трудових колективів у підготовці і проведенні обговорення

У підготовці і проведенні обговорення важливих питань державного і суспільного життя беруть участь організації Комуністичної партії Радянського Союзу, професійних спілок, Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, кооперативні, жіночі, ветеранів війки і праці, інші громадські організації і трудові колективи.

*Стаття 6. Участь депутатів Рад
у підготовці і проведенні обговорення*

У підготовці і проведенні обговорення важливих питань державного і суспільного життя республіки і важливих питань місцевого значення беруть участь депутати Верховної Ради Української РСР та місцевих Рад народних депутатів,

Стаття 7. Забезпечення проведення обговорення

Проведення обговорення важливих питань республіканського і місцевого значення забезпечують Ради народних депутатів. *Стаття 8. Гласність при проведенні обговорення* Проведення обговорення здійснюється на основі широкої гласності. Винесені на обговорення проекти законів та інші важливі питання державного життя публікуються в пресі, обнародуються по телебаченню і радіо, доводяться іншим способом до відома населення.

Засоби масової інформації всебічно висвітлюють хід обговорення, публікують пропозиції і зауваження громадян, державних органів, громадських організацій і трудових колективів, а також огляди пропозицій і зауважень, що надійшли, інформують про підсумки обговорення. *Стаття 9. Витрати, пов'язані з обговоренням* Витрати, пов'язані з обговоренням проектів законів та інших важливих питань державного життя, а також з обговоренням населенням проектів рішень місцевих Рад народних депутатів і їх виконавчих комітетів, провадяться за рахунок держави.

Стаття 10. Відповідальність

за порушення законодавства про обговорення

Службові особи державних і громадських органів, які допустили порушення цього Закону, а також особи, які перешкоджають громадянину України у вільному здійсненні його права брати участь в обговоренні, несуть встановлену законом відповідальність <...>.

Стаття 11. Питання, що виносяться на народне обговорення

На народне обговорення виносяться проекти законів і рішень, які зачіпають основні напрями політичного, економічного, соціального і культурного розвитку республіки, в тому числі великомасштабні науково-технічні, екологічні проблеми, вирішення яких вимагає використання значних народногосподарських ресурсів, здійснення конституційних прав, свобод і обов'язків радянських громадян, а також інші важливі питання державного життя, що належать до відання Української РСР.

Стаття 12. Порядок винесення питань на народне обговорення

Винесення проектів законів, інших питань на народне обговорення провадиться рішенням Верховної Ради Української РСР або Президії Верховної Ради Української РСР, прийнятим з їх ініціативи або за пропозицією обласної, Київської міської Ради народних депутатів. Рекомендації про доцільність винесення проекту закону чи іншого питання на народне обговорення можуть бути висловлені постійними комісіями Верховної Ради Української РСР, Радою Міністрів Української РСР, республіканськими органами громадських організацій, іншими органами та особами, які вносять відповідно до закону у Верховну Раду Української РСР або її Президію законопроект чи інше питання.

Проекти законів і матеріали з інших питань публікуються в газетах «Радянська Україна», «Правда України», інших республіканських газетах, а в разі потреби — і в місцевій пресі не пізніше як через 10 днів після прийняття рішення про винесення їх на народне обговорення. Вони також можуть бути опубліковані у спеціалізованих періодичних виданнях або розмножені іншим способом.

Одночасно з винесенням питання на народне обговорення Верховна Рада Української РСР або її Президія встановлюють строк і порядок організації роботи по розгляду пропозицій і зауважень, які надходять у ході народного обговорення, доручають проведення цієї роботи відповідним постійним комісіям Верховної Ради Української РСР або утворюють для зазначеної мети спеціальну комісію

Стаття 15. Підбиття підсумків народного обговорення

Пропозиції і зауваження громадян, трудових колективів, державних і громадських органів щодо проекту закону або з іншого питання, які надійшли до Президії Верховної Ради Української РСР, розглядаються і враховуються при доопрацюванні проекту відповідними постійними комісіями Верховної Ради Української РСР чи спеціальною комісією, або органом, який вніс питання у Верховну Раду Української РСР або її Президію. Для попереднього розгляду пропозицій і зауважень ними можуть утворюватись підготовчі комісії і робочі групи, до складу яких включаються народні депутати, відповідні спеціалісти, діячі науки і культури, представники державних і громадських органів, наукових установ.

Засоби масової інформації регулярно інформують населення про пропозиції і зауваження, що надходять, та про хід їх розгляду.

організують роз'яснення положень проекту закону чи іншого питання, винесеного на народне обговорення.

Підсумки народного обговорення проекту закону чи іншого питання розглядаються відповідно Верховною Радою Української РСР або Президією Верховної Ради Української РСР, про що інформується населення.

Пропозиції і зауваження, які не стосуються предмета обговорюваного проекту закону чи іншого питання, надсилаються за належністю до відповідних державних і громадських органів, що розглядають їх у встановленому порядку <...>.

*Стаття 16. Питання, які виносяться
на обговорення населення*

На обговорення населення виносяться проекти рішень місцевих Рад народних депутатів та їх виконавчих комітетів про плани комплексного економічного і соціального розвитку та бюджет, про забезпечення соціалістичної законності, охорону правопорядку і прав громадян, про роботу підприємств, установ і організацій, зв'язаних з обслуговуванням населення, та інші важливі питання державного, господарського і соціально-культурного будівництва на місцях.

Рішення місцевих Рад з питань охорони природи, адміністративно-територіального устрою, житлового будівництва, розвитку охорони здоров'я, народної освіти, транспорту, торгівлі, громадського харчування, планування і забудови територій, охорони і використання пам'яток історії і культури, про прийняття наказів виборців до виконання приймаються, як правило, після їх обговорення населенням

Стаття 20. Інформування населення

про результати обговорення проектів рішень та інших питань

Результати обговорення проектів рішень та інших питань, що підлягають розглядові Радою народних депутатів, доповідаються виконавчим комітетом або відповідною постійною комісією чи іншою комісією на сесії Ради і доводяться до відома населення.

Результати обговорення проектів рішень та інших питань, які підлягають розглядові виконавчим комітетом Ради, доповідаються на засіданні виконавчого комітету і доводяться до відома населення.

*Відомості Верховної Ради У РСР. – 1988. – № 24.
– Ст. 587.*

**115. ПОСТАНОВА
ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
«ПРО ВЛАСНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ
ТА КПРС НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ».**

25 серпня 1991 р.

У відповідності з постановою Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року «Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов не повторення надалі військового перевороту» Президія Верховної Ради України постановляє:

1. До прийняття Верховною Радою України рішення по висновках Комісії Верховної Ради по націоналізації майна КПРС та ВЛКСМ на території України прийняти на баланс Верховної Ради України майно (будинки, споруди, друкарні, транспортні засоби, іншу власність) ЦК Компартії України та ЦК КПРС, яке знаходиться на території України.

2. Кабінету Міністрів України, Комітету держбезпеки України, Міністерству внутрішніх справ України вирішити питання, пов'язані з охороною приміщень, споруд, майна, що належать ЦК Компартії України та ЦК КПРС.

3. Раді Міністрів Кримської АРСР, виконкомам місцевих Рад народних депутатів забезпечити охорону будинків та майна, що перебуває у користуванні організацій Компартії України.

Голова Верховної ради Л. Кравчук м. Київ. 25 серпня 1991 р.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. – К., 1997. – С. 604

**116. УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
«ПРО ЗАБОРОНУ ДІЯЛЬНОСТІ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ».**
30 серпня 1991 р.

Розглянувши висновки Тимчасової комісії Президії Верховної Ради України по перевірці діяльності на території України посадових осіб органів влади, управління, громадських об'єднань та організацій у зв'язку з державним переворотом 19-21 серпня 1991 року, відповідно до яких керівництво Компартії України своїми діями підтримало

державний переворот і тим самим сприяло його здійсненню на території України. Президія Верховної Ради України постановляє:

1. Відповідно до частини другої статті 7 та керуючись пунктом 6 статті 106 Конституції України заборонити діяльність Компартії України.

2. Верховній Раді Кримської АРСР, обласним, міським, районним радам народних депутатів прийняти на баланс майно (будинки, споруди, друкарні, транспортні засоби, іншу власність) відповідних партійних комітетів, за винятком майна Управління Справами ЦК КПРС та ЦК КПУ, яке передано на баланс Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України Л. Кравчук м. Київ. 30 серпня 1991 року.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина друга. – К., 1997. – С.605.

117. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ПРО ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА.

1996 р.

<...> *Стаття 21.* Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними <...>.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов,

які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям <...>.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок Держави — захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям.

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом <...>.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду <...>.

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочині чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо <...>.

Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини <...>.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в і цілий спосіб - на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою.

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів.

Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права.

Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України. Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях <...>.

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку — з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей <...>.

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з

незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення: створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом <...>.

Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом

Конституція України. – К., 1996.

118. ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ». 28 листопада 2006 р.

Верховна Рада України постановляє:

вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932—1933 років в Україні та його наслідків;

шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу;

усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства;

відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932—1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч;

засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності;

співчуючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору;

високо цінуючи солідарність та підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932—1933 років в Україні, що відображено в актах парламентів Австралії, Аргентинської Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Канади, Литовської Республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської Республіки, а також у розповсюдженій як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Спільній заяві з нагоди 70-х роковин Голодомору — Великого голоду 1932—1933 років в Україні, яку підписали Аргентинська Республіка, Азербайджанська Республіка, Народна Республіка Бангладеш, Республіка Білорусь, Республіка Бенін, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Гватемала, Республіка Грузія, Арабська Республіка Єгипет, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Канада, Держава Катар, Киргизька Республіка, Держава Кувейт, Республіка Македонія, Монголія, Республіка Науру, Королівство Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Перу, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Королівство Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Судан, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Демократична Республіка Тимор-Лешті, Республіка Узбекистан, Україна та Ямайка, а також підтримали Австралія, Держава Ізраїль, Республіка Сербія і Чорногорія та 25 держав — членів Європейського Союзу;

виходячи з Рекомендацій парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року № 607—IV, та Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року № 789—V, в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського

режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР;

визнаючи Голодомор 1932—1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932—1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932—1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;

вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932—1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору;

забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932—1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Стаття 4. Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України.

Стаття 5. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

1) визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті та забезпечити його утримання за рахунок коштів державного бюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

2) у тримісячний термін з дня набрання чинності цим Законом: подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законодавчих актів України у відповідність із цим Законом; привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування органами виконавчої влади прийнятих ними нормативно-правових актів, що не відповідають цьому Закону;

3) вирішити в установленому порядку за участю Київської міської державної адміністрації питання щодо спорудження у м. Києві до 75-х роковин Голодомору 1932—1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні.

Президент України Віктор Ющенко

<http://www.holodomor33.org.ua/category?id=14>

IV.
СТАНОВЛЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ,
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
ОСВІТНІХ СИСТЕМ В УКРАЇНІ

119. АБУЛЬ-ФАРАДЖА МУХАММЕД ІБН-АБІ-ЯКУБ
ПРО ПИСЕМНІСТЬ РУСІВ (977-988)

<...> один з царів кори Кабк послав його до царя русів; він твердив, що вони мають письмена, вирізувані на дереві. Він же показав мені кусок білого дерева, на якому були зображення; не знаю, чи були вони слова, чи окремі букви, подібно до цього.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. В двох частинах. Частина перша. – К., 1997. – С. 136.

120. КНИЖНА Й ОСВІТНЯ СПРАВИ
У КИЇВСЬКІЙ РУСІ ДОБИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

У рік 6545 [1037] заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благо- віщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гав- ріїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велике, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ого хто-небудь землю зоре,-а другий засіє, а інші

пожинають і їдять поживу вдосталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо. і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють Всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. А мудрість великою є, бо й Соломон же хвалив її [і] говорив: «Я премудрість, вселила пораду, і розум, і тямую, я призвала страх господній; у мене -- порада, у мене — мудрість, у мене - сила; мною царі царствують і владарі узаконюють правду; мною вельможі возвеличуються і деспоти держать землю; я люблю тих, які люблять мене; ті, що шукають мене, знайдуть благодать». Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і життя святих отців, знайде душі він користь велику.

Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [іх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами багатоцінними, і злотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають богам в належні часи. І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановляючи попів і даючи їм частку майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом.

І умножилися пресвітери і люди християнські, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського, а враг—|диявол) ремствував, що його побіждають новії люди християнські <...>.

Повість швидкоплинних літ. — К., 1996.

121. ПОВЧАННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Я, недостойний, дідом своїм Ярославом благословенним, славним, батьком возлюбленим і матір'ю своєю з Мономах і в — названий при хрещенні Василем, руським іменем Володимир <...> і ради людей

християнських, яких стільки уберіг з милості своєї і батьківської молитви від всіляких бід! Сидячи на саях, подумав я в душі своїй і похвалив Бога, що до сих днів мене допровадив. Хай діти мої чи інший хто, слухаючи сю грамотицю, не посміються, а кому із дітей моїх вона буде люба — хай прийме її в серце своє і, не лінуючись, почне, як і я, трудитися.

Перш за все. Бога ради і душі своєї, майте страх Божий в серці своєму і милостиню подавайте щедру, бо то початок всякого добра. Якщо ж комусь не люба грамотиця ся, хай не насміхається, а так про неї скаже: на далекій путі та на саях сидячи, небилиць наговорив <...>.

Діти мої, зрозумійте, який до тебе чоловіколюбивий Бог милостивий і премилостивий. Ми, люди, грішні і смертні, і якщо нам хтось зло зробить, то хочемо стерти його і кров його пролити негайно: а Господь наш, володіючи і життям і смертю, безмірні гріхи наші терпить і аж до кінця життя нашого. Як люблячий батько б'є дитя своє і знову пригортає до себе, так і Господь наш показав нам, як ворогів перемагають, як трьома добрими ділами позбуватися від них і перемагати їх: покаянням, сльозами і милостинею. І це вам, Діти мої, не тяжка заповідь Божа, як тими ділами трьома позбутися гріхів своїх і Царства [Небесного] не лишитися. І, Бога ради, не лінуйтеся, умоляю вас, не забувайте тих трьох діл: не тяжкі вони, ні усамітнення, ні чернецтво, ні голод, що інші добродійні терплять, адже й малими ділами [можна] заслужить милість Божу

Вислухайте мене, якщо не все приймете, то половину. Якщо вам Бог пом'якшить серце, і сльози свої зроните за гріхи свої, кажучи: «Як блудницю, і розбійника, і митаря помилував Ти, так і нас, грішних, помилуй», і в церкві це робить, і [спать] лягаючи. Не грішіть ані єдину ніч, а якщо можете, поклоніться до землі, а коли вам нездужа- тиметься, то тричі. А того не забувайте, не лініться, бо тим нічним поклоном і молитвою чоловік перемагає диявола. І що вдень согрішить, то тим чоловік [вночі] спасається [від гріха]. А якщо, і на коні їдучи, не будете ні з ким справ мати, і коли інших молитов не вмієте промовлять, то «Господи помилуй» повторяйте безперестанку про себе: бо та молитва найліпша, — аніж розмішлять, їздячи, про нісенітницю.

А найголовніше — убогих не забувайте, а скільки можете, по змозі годуйте і подайте [милостиню] сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме

смерті, і то не погубляйте жодного християнина. Слово мовлячи і про погане, і про добре, не клянїться Богом і не хрестїться, бо в тому нема тобі ніякої потреби. Якщо ж ви будете клятву давати братам чи будь-кому, то провірте серце своє і, на чому можете устоять, у тому і клянїться, а, поклявшись, дотримуйтесь, аби, порушивши [клятву], не погубили душі своєї. Єпископи, і попи, і ігумени — з любов'ю приймайте від них благословення, і не сторонїться їх, і, в міру сил своїх, любіть і дбайте про них, щоб прийняти їхню молитву від Бога. А понад усе — гордині не майте ні в серці, ні в розумі, але скажемо: «Смертні ми, сьогодні живі, а завтра - в гріб; це все, що Ти нам дав, не наше, а Твоє, доручене нам Тобою на мало днів». Т в землі не ховайте [скарбів], то нам великий гріх. Старих шануй, як отця, а молодих — як братів. У домі своєму не лінуйтеся, а все помічайте. Не покладайтесь на тіуна, ні на отрока, щоб не насміхалися гості ваші ні з дому вашого, ні з обїду вашого. На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воевод; ні питву, ні їді не попускайте, ні спанню; і сторожів самі споряджайте, і вночі, розставивши скрізь [сторожу], біля воїв самі лягайте, а рано вставайте; а оружжя не спішіть із себе знімати, не роздивившись, бо з-за лінощів раптово Чоловік гине. Лжі остерігайтесь, і п'янства, і блуду, бо в них гине душа і тіло. Куди 5 ви не йшли і якими шляхами по своїх землях, не давайте отрокам чинити пакості, ні своїм, ні чужим, ні в селах, ні в житлах, щоб не почали вас проклинать. Куди не підете і де не станете, напійте і нагодуйте страждущого. А найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов, чи простий чоловік, чи знатний, чи посол. Якщо не можете (пошанувати його] дарами, то їжею і питвом: бо вони мимоходом прославлять чоловіка по всіх краях або добрим, або злим. Хворого відвідайте, покійного проведіть, бо всі ми смертні. І чоловіка не минайте, не привітавши, доброго слова не сказавши. Жінку свою любіть, але не давайте їй над собою влади. Це ж і кінець всьому: страх Божий майте над усе. Якїцо почнете забувати це, то частіше перечеїтуйте: і мені не буде соромно, і вам буде добре.

Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтесь, як батько мій, дома сидячи, вивчив п'ять мов, у тому честь мав від інших країн. Лїнь-бо — мати всьому: що уміє, те забуде, а чого не вміє, того не навчається. Добро діючи, не лінуйтеся ні на що добре, найперше — до церкви: хай не застане вас сонце в постелі. Так і отець мій блаженний робив, і всі знатні мужі славетні. На заутрені

воздати Богові хвалу і потім, коли сонце сходить і побачивши сонце, належить прославити Бога із радістю і сказати: «Просвіти очі мої, Христе Боже, іщо дав ти мені світ свій красний!» І ще: «Господи, додай мені літо до літа, щоб у подальшому, в гріхах своїх покаювшись, оправдав життя своє».

Так я похваляю Бога, сідаючи думать з дружиною, чи людям суд творити, чи на лови ідучи, чи дань збираючи, чи спать лягаючи: спання Богом визначено на полудне. По цьому визначенню відпочивають і звірі, і птиці, і люди <...>.

Повість швидкоплинних літ. – К., 1996.

**122. 3 ЛИСТА ЧИНОВНИКА МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ
КНЯЗЯ ШІРІНСЬКОГО-ШАХМАТОВА
ДО КЕРІВНИКА КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ.
15 червня 1876 р.**

Государь император, в виду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания учебников и молитвенников на малороссийском языке, высочайше повелеть соизволил: учредить под председательством г. Министра Внутренних Дел Особое Совещание из лиц, указанных его императорским величеством.

Журнал означенного совещания по делу об украинофильской пропаганде удостоен высочайшего прочтения, и его величество, в 18/30 день минувшего мая, высочайше соизволил повелеть состоявшиеся в совещании по сему делу предложения <...>.

В § 5-м означенных предложений изображено: усилить со стороны местного учебного начальства наблюдение за преподавателями начальных училищ и изъять из библиотек низших и средних учебных заведений в малороссийских губерниях книги и брошюры, издание коих воспрещается ст. 1 и 2 настоящих правил <...>.

В § 6-м предоставит Министру Народного Просвещения предложить попечителям учебных округов — Харьковского, Киевского и Одесского доставить во вверенное ему министерство поименные списки преподавателей, с отметками о благонадежности их по отношению к украинофильским тенденциям, и отмеченных неблагонадежными переводить из малороссийских в другие губернии, заменив перемещенных уроженцами великороссийских губерний.

О таковой высочайшей воле имею честь сообщить вашему превосходительству для надлежащего руководства, покорнейше прося, во исполнение § 6 сего высочайшего повеления доставить Министерству Народного Просвещения означенные в сем пункте именные списки преподавателей учебных заведений Киевского учебного Округа с надлежащими отметками против каждого <, >.

Русская мысль. - 1905. - Кн.3. - С.156-158.

123. ПРО СТАН ШКІЛЬНИЦТВА СЕРЕД МАЛОРОСІЙСЬКОГО НАРОДУ

Излишне было бы рисовать картины массового невежества украинского народа, лишённого своей родной школы и литературы, священного писания, популярных книг по сельскому хозяйству и другим отраслям знаний и принуждённого иметь дело с книгами, написанными русским, совершенно непонятным для него языком. Излишне было бы напоминать о неудовлетворительности современной южно-русской школы, преследующей какие то эфемерные и чуждые духу истинной школы цели ассимиляции украинской национальности и не отвечающей основному дидактическому правилу, что обучение должно ити в строгой постепенности от известного к неизвестному'. В южной школе, без всяких предисловий и вступительных бесед, обучение начинается на русском на понятном для детей языке и даже объяснений и переводов на родную речь, хотя на первых порах, не допускается. Только чрезмерными усилиями учителя за три мучительных года такого обучения удаётся достигнуть того, что дети заучат несколько русских слов (до фраз ещё далеко!), которыми они пользуются в стенах школы, по выходе из которой скоро забывают вместе с злосчастной «наукой», как чуждое и непонятное. Печальные результаты постановки обучения в южной школе приходится наблюдать на каждом шагу.

Почему такая немилость, если не жестокость, обрушилась именно на южную Русь? Чего именно хотят добиться этими мерами систематического лишения малороссов истинного образования? Кто ответит открыто и добросовестно на эти жгучие вопросы, А между тем эти вопросы с неотразимой силой начинают требовать своего немедленного решения. Начиная от интеллигента украинца и кончая простым деревенским крестьянином, каждый задаёт себе

эти вопросы. Почему же в самом деле 25 миллионный народ лишён своей родной национальной школы, литературы? Неужели этот народ наравне с другими не отбывает государственных повинностей: не платит податей, налогов, не проливает своей крови за отечество?

Как граждане, этот народа, в том числе и мы, воспитанники херсонской учительской семинарии, просим немного: дайте нам национальную украинскую школу. Снимите с украинской литературы те специальные запрещения и ограничения, которые тяготеют над ней, дайте ей свободный доступ в библиотеки, народные читальни. Мы учимся в южно-русских семинариях, но в этих семинариях нет ничего, чтобы напоминало украинский юг: эти семинарии заражены той же пресловутой идеей ассимиляции: как и народные школы не считаются они с индивидуальными особенностями южно-русского населения. Вообще наши требования сводятся к тому, чтобы для южной Руси даны:

1) Национально-украинская начальная школа с украинским языком и русским, как отдельным предметом преподавания;

2) Освобождения украинского слова и уравнивание на правах с РУССКИМ

3) Национально-украинская учительская семинария с украинским языком и русским, как отдельным предметом преподавания;

4) Разрешение устройства учительских курсов украинского языка для учителей, которые пожелают преподавать в южно- русских народных школах. Признавая свою петицию вполне законной, необходимой и своевременной, мы, воспитанники херсонской украинской семинарии, просим по рассмотрении её комитетом, привести высказанные в ней пожелания обязательно в жизнь

Киевская старина. – 1905. – Кн.6. – С. 293–295.

124. 3 ТАЄМНОГО ЛИСТА
ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА БОГГОВУТОВА
МІНІСТРУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.
4 лютого 1914 р.

1. Привлекать на должности учителей земских начальных школ по возможности только одних великоруссов.

2. Назначать на должности инспекторов народных училищ людей деятельных, энергичных, твердых и исключительно великоруссов. Таковыми же, конечно, должны быть и директора народных училищ.

3. Так как количество школ значительно увеличивается ежегодно, и одному инспектору на уезд почти невозможно иметь требуемое наблюдение за приемами и ходом обучения и направлением учащего персонала, то учредить в больших уездах — либо двух инспекторов с территориальным для них делением уезда, либо в каждом уезде учредить должность Помощника Инспектора.

4. Всякого учителя, проявляющего склонности к украинскому движению, немедленно устранять.

5. Поставить правильно обучение истории России в школе и строжайше вменить и обязанности учителя — внедрять в молодежь понятие о единой, неделимой России, поясняя смысл слова «украина», то есть «окраина» Государства в былые времена.

6. Обратить тоже внимание на преподавание истории в средних учебных заведениях.

7. Составление правдивой истории малорусского народа.

8. Установить обязательные экскурсии учащихся всех училищ, учебных заведений в возможно большем количестве — в Москву, Нижний Новгород и другие исторические местности России, ибо малороссы имеют об памятниках этих местностей весьма скудные сведения, вернее никаких. Экскурсии ныне производятся в Киеве, а об Москве и речи не бывает.

9. Совершенно не допускать общеобразовательных курсов для учащихся по правилам 4 марта 1906 года, а разрешать исключительно педагогические курсы по правилам 5 апреля 1875 г. под надзором и руководством Министерства Народного Просвещения.

10. Обратить особое внимание на сельское духовенство, на его политические убеждения. Выбирать благочинных с особым разбором, назначая людей твердых и энергичных. Необходимо во главе епархии ставить Преосвященных Архиепископов исключительно великоруссов и таких же энергичных и твердых людей, вменить им в обязанность почаще объезжать епархии и видеть священников и иметь с ними побольше общения. Оказывать самое крутое давление на тех из них, которые заражены украинофильскими стремлениями. Епархиальных наблюдателей за церковно-приходскими школами назначать исключительно великоруссов, обязав их как можно чаще посещать школы, побольше общения со священниками и учителями и следить за направлением в церковно-приходской школе.

11. Обратить особое внимание на семинарии, на учебно-воспитательную часть в этих учебных заведениях. Ставить во главе их ректоров исключительно великоруссов, удалить немедленно всех слабых и бездеятельных ректоров. Учащий персонал должен быть только из великоруссов. За семинарии надо взяться как следует и искоренять гнездящийся в них дух и дать им должное направление.

12. Необходимо субсидировать некоторые газеты, издающиеся в Киеве, Харькове, Полтаве и Екатеринославе с целью борьбы, путем печати, с украинским движением.

Основания борьбы должны быть следующие:

а) доказательство кровной родственной связи народностей великорусской и малороссийской; признание общего корня этих наречий и полонизации малорусского языка в прежние времена;

б) разъяснение, что «украина» означает «окраину» и что такие окраины до присоединения Малороссии к России были и у Польши и у России. Необходимо правдиво освещать историю заселения Южно-Русских степей и всей вообще «окраины» Государства, поясняя, что никогда никакого «украинского» народа не было;

в) возможно частое появление в субсидируемых газетах статей о необходимости общегосударственного языка, каковым только и является великороссийское наречие, о богатстве русского языка, обширности и богатстве его литературы и т. д., о роли современного малорусского языка как простонародного и не имеющего литературы и будущности;

г) помещение статей об экономической связи малорусских губерний с великорусскими.

13. Вследствие того, что название «украинский» служит флагом, под которым ведется движение, следовало бы безусловно воспретить все, что выступает под ним и, наоборот, не стеснять того, что идет под малорусским флагом.

Несколько лет назад в Полтаве появились «малорусские» труппы, устраивались малороссийские ярмарки и т. п.; а об «украинских» труппах, ярмарках, книжных магазинах, клубах никто не говорил. Последнее время на всех афишах и объявлениях местных газет название «малорусский» заменено словом «украинский». Таким образом в глазах местного населения складывается убеждение, что украинскому движению никто не противится.

14. Вследствие обнаружившегося в последнее время стремления украинцев выйти из экономического подчинения Москвы и основать

свой торговый и биржевой центр в Киеве желательно было бы, чтобы Министерство финансов вело национальную политику финансовую с целью закрепления за Москвою ее положения экономического центра и уничтожения попыток к экономическому сепартизму украинцев.

15. Вследствие участия евреев во всяком вообще революционном движении, в том числе и в украинофильском, я полагаю необходимым — всех евреев, не имеющих права жительства в сельских местностях, выселять, не создавать никаким образом новых местечек, включаемых в черту оседлости, и всеми мерами содействовать земствам другим организациям в борьбе с экономическим порабощением края еврейством.

16. Думается мне, что было бы полезно устройство в Киеве всероссийского национального музея, в котором была бы постоянная выставка памятников первых времен Русского Государства, главным образом времен Святого Владимира и Святой Ольги.

17. Допускать на разные должности не следует людей, которые когда-либо, хотя бы и в отдельном прошлом, имели соприкасательство к украинским стремлениям.

18. Доношу Вашему Высокопревосходительству, что движение это становится опасным для России, и оно в случае дальнейшего развития, а в особенности при войне с Австрией, может принести нам немало забот, а может быть, и тяжелых минут».

Секретный донос Полтавского губернатора Богговута Министру Внутренних Дел. — Полтава, 1917. — С. 1–11; Пак С. Против украинской народности // Русское прошлое. — 1923. — №5. — С. 160.

125. С. СІРОПОЛКО ПРО ШКІЛЬНУ ПОЛІТИКУ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ У 1917-1920 рр.

З підходом революції 1917 р. український народ негапно взявся за працю на освітньому полі. І це зрозуміло, бо на Україні за царських часів до самої революції 1917 р. не було жодної української школи. Й ось з перших же днів революції пішла конкуренція між селами, містечками й навіть хуторами. Кожне село намагалося мати в себе українську школу, складало приговори, збирало кошти, відводило

помешкання, давало ґрунт, розшукувало вчителя, Вчительство, знаючи, якої школи потребує населення, стало домагатися організації курсів з українознавства. Генеральний Секретаріат народної освіти, що постав унаслідок 1-го універсалу Української Центральної Ради, взявся задовольняти потреби українського народу в освітній справі. А ці потреби були величезні. Поруч із заснуванням шкіл — від початкової аж до Українського університету, Педагогічної академії, Академії мистецтв та ін. — Генеральний Секретаріат народної освіти (пізніше, а саме з днем проголошення 1У-м універсалом самостійності України, перетворився в Міністерство народної освіти УНР) приступає до підготовки підручників, плану організації єдиної школи, учителів для української школи, діячів й інструкторів дошкільного виховання та позашкільної освіти і т. д. Дбаючи про розвиток української національної культури, Генеральний Секретаріат на основі проголошеної III-м універсалом Української Центральної Ради національно-персональної автономії забезпечив вільний розвиток культури всім національним меншостям України.

Під час влади гетьмана П. Скоропадського розвиток українського шкільництва на Україні не припинився й завершився відкриттям у Києві Української Академії наук, запроєктованої ще Українською Центральною Радою, однак багато проєктів, намічених владою Української Центральної Ради, гетьманська влада відклала, а управлінню освітніми справами на місцях надала знову бюрократичного характеру.

Період Директорії Української Народної Республіки визначився продовженням праці, раніше розпочатої ще за Української Центральної Ради, та відновленням колишніх місцевих органів управління народною освітою, скасованих в період гетьманування П. Скоропадського.

Щоб показати, який саме стан освітньої справи на Україні був перед навалою більшовиків на Україну в січні 1919 р., подаю тут статистичні дані про нижчі та середні школи на кінець 1918 р.:

- Із комітетів українських народних шкіл — 47 208
- вищих початкових шкіл — 1210
- хлоп'ячих гімназій — 474
- реальних шкіл — 70
- дівочих гімназій — 362
- комерційних шкіл — 91

- дівочих інститутів — 4
- торговельних шкіл — 18
- духовних семінарій — 9
- дівочих єпархіальних шкіл — 15
- духовних шкіл — 30

Щодо високих шкіл, то українською владою за два роки відкрито українські університети в Києві та Кам'янці на Поділлі, Український Історично-Філологічний факультет у Полтаві, Українську Академію мистецтв у Києві та Педагогічну Академію в Києві.

Панування більшовиків на Україні від лютого до половини серпня 1919 р. визначилося намічанням різних проектів в освітній справі, але перевести їх у життя більшовикам не довелося, бо на зміну червоним окупантам України прийшли білі — денікінці, які намагалися повернути українське громадянство до вихідних точок того положення, яке, здавалося, вже безповоротно перейшло в сферу минулого. Денікінська влада формально не знищувала української школи, а лише відмовила їй в асигнуванні державних коштів та віднесла українські школи до категорії приватних шкіл. Таким чином, денікінська влада наклала на український народ подвійне оподаткування на освітню справу, — з одного боку, збирала податки на державні потреби, себто й на освіту, а з другого боку, переклала з себе на український народ фінансування української школи. Таке ставлення до української школи денікінська влада мотивувала чисто по-єзуїтському: якщо український народ дійсно бажає мати рідну школу, то він, мовляв, підтримає її своїми засобами. В цей тяжкий час для всієї української культури українське громадянство мусило організовано допомогти школі пережити тяжке лихоліття. На заклик Українського Товариства шкільної освіти в Києві відгукнулися насамперед кооперативи, ухваливши певний відсоток од всіх своїх прибутків уділяти на користь Товариства для удержання українських шкіл, а вслід за ними учительські спілки, різні установи та окремі особи, відраховуючи деякий відсоток від свого місячного заробітку на підтримку рідної школи. Так урятовано від загибелі один із найбільших здобутків українського народу за часів революції <...>.

С. Сірополько. Народна освіта на Україні. — Львів. 1927. - С. 16-19.

**126. ДОПОВІДНА ЗАПИСКА
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УРСР
РАДІ МІНІСТРІВ УРСР ПРО ХІД ЛІКВІДАЦІЇ
НЕПИСЬМЕННОСТІ ТА МАЛОПИСЬМЕННОСТІ
СЕРЕД ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНИХ,
ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ТА ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР.**

8 грудня 1947 р.

З часу звільнення західних та Ізмаїльської областей і возз'єднання Закарпатської областей навчено в цих областях 345,6 тис. дорослих неписьменних та 310,7 тис. малописьменних, разом 656,3 тис.

Окрема, в минулому 1946/47 навчальному році за народногосподарським планом потрібно було навчити 89,9 тис. неписьменних та 104,8 тис. малописьменних, разом 194,7 тис.

Навчено за цей навчальний рік неписьменних і малописьменних 197,7 тис., що становить 101,5% контингентів, визначених народногосподарським планом.

Працювало 3 108 шкіл та 14439 гуртків.

До справи ліквідації неписьменності та малописьменності в минулому навчальному році було залучено 8142 вчителів, 19 214 культармійців та 4068 громадських методистів <...>.

На 1947/48 навчальний рік визначено завдання навчити 108 тис. неписьменних та 116 тис. малописьменних разом 224 тис., з тим, щоб завершити ліквідацію неписьменності та малописьменності серед дорослого населення західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей в 1949 р.

Міністерство освіти УРСР приймаючи до уваги неповноту попереднього обліку, організувало проведення спеціального обліку по уточненню кількості неписьменних та малописьменних і дало вказівки відділам народної освіти охопити в 1947/48 навчальному році навчанням всіх неписьменних, які будуть виявлені додатково внаслідок проведення повного обліку.

Дані обліку показали, що кількість неписьменних значно більша (на 60 тис.), ніж їх було виявлено раніше. Всього обліковано неписьменних 167.700, малописьменних — 175 100, разом 342 800.

Розгорнуто мережі шкіл та гуртків для навчання неписьменних та малописьменних. На 1 грудня 1947 р. в західних, Ізмаїльській та

Закарпатській областях працює 3 664 школи та 15 310 гуртків, в яких навчається неписьменних 117,8 тис.

*Культурне будівництво в Українській РСР.
Червень 1941–1950.: Зо. документів і матеріалів.
– К., 1989. – С. 325.*

127. ПРО РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ. СТАТИСТИКА. 1927-1990.

У 1927 році 97% українських дітей вчилися українською мовою. В 1932/33 навчальному році з українською викладовою мовою було 17573 школи, у 1933/34 навчальному році їх стало 17303. Кількість російських шкіл збільшилася у 1933/34 навчальному році до 1172 проти 974 шкіл в 1932/33 навчальному році,

У 1939/40 навчальному році в початкових, неповних середніх та середніх школах України українською мовою навчалися — 84%> учнів.

У 1958 році в містах України в українських школах навчався тільки 21% дітей. В Києві в 1958 році 22000 учнів було в українських школах і 61000 в російських. В ряді великих міст (Харкові, Донецьку, Одесі та ін.) українські школи обраховувалися одиницями.

У Києві в 1985/86 навчальному році було 267 загальноосвітніх шкіл. У 35-ти з них навчання здійснювалося українською мовою, в 142 — російською, 90 шкіл були змішані.

У 1989 році в обласних центрах України на 264 україномовні школи припадало 1414 російськомовних (не рахуючи змішаних).

У 1990 році з 2 мільйонів 600 тисяч дітей у дитячих дошкільних закладах України українською мовою виховувались і навчалися лише 642 тисячі, завдяки чому кожних 6—7 років у республіці додавалось 2 мільйони громадян, які не знали національної мови.

У 1991 році у Дніпропетровську було 147 шкіл. З них 83 російськомовні і 10 україномовні, 54 змішані.

В Запоріжжі з 107 шкіл лише одна — україномовна. 25 змішаних, 81 — російськомовні.

У Миколаєві з 61 школи не було жодної україномовної школи, російськомовних — 52, змішаних — 9.

У Донецьку було 152 школи. З них одна змішана і одна україномовна.

У 1993 році в Одесі було 3 україномовні дитячі садки, 56 з українськими і російськими групами і 247 — російськомовні. Було лише 2 україномовні школи, 86 — російськомовні.

Співвідношення кількості учнів в Одесі: в україномовних школах 1090, в російськомовних (без урахування змішаних) — 160695.

У 1993 році в Одесі мешкали півтора мільйона чоловік, з них українців — 52%, росіян — 46%, інших національностей — 2%.

На Луганініні у чотирнадцяти містах, кожне з яких налічує близько ста тисяч населення, не було жодної україномовної школи. В самому ж Луганську україномовних — 1, змішаних -- 6. В 1935 році

3 25 шкіл у Луганську було 22 україномовні і 3 російськомовні.

Частка учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів (викладання українською), 1991—1992 навчальний рік.

Тернопільська — 97,6%

Рівненська — 93,6%

Івано-Франківська — 96%

Волинська — 94,5%

Хмельницька — 81,5%

Львівська — 91,8%

Вінницька — 81,3%

Київська — 36,7%

Житомирська — 76,7%

Черкаська — 75,8%

Чернігівська — 67,1%

Полтавська — 74,3%

місто Київ — 30,9%

Кіровоградська — 62,2%

Україна — всього — 49,3%

Закарпатська — 81,7%

Сумська — 48,5%

Чернівецька — 67,7%

Херсонська — 51,7%

Миколаївська — 43,5%

Дніпропетровська — 31,1%

Харківська — 28%

Одеська — 24,5%

Запорізька — 22,7%

Луганська — 6,7%

Донецька — 3,3%

місто Севастополь — 0%

АР Крим - 0%

Пилипчук Д. Встаньмо з колін! // Літературна Україна. — 1990. — 14 червня; Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? — Мюнхен. 1968. — С.195.

**128. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ
ПРО ПРАВО ГРОМАДЯН НА ОСВІТУ
ГАРАНТІЇ СВОБОДИ ЛІТЕРАТУРНОЇ, ХУДОЖНЬОЇ,
НАУКОВОЇ І ТЕХНІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ.
1996 р.**

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадинам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Стаття 54. Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Культурна спадщина охороняється законом.

Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами <...>.

Конституція України. – К., 1997. – С. 22–23.

129. ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ВИЩУ ОСВІТУ».
17 січня 2002 р.

Стаття 3. Державна політика у галузі вищої освіти

1. Державна політика у галузі вищої освіти визначається Верховною Радою України.

2. Державна політика у галузі вищої освіти ґрунтується на принципах:

— доступності та конкурсності здобуття вищої освіти кожним громадянином України;

— незалежності здобуття вищої освіти від впливу політичних партій, громадських і релігійних організацій;

— інтеграції системи вищої освіти України у світову систему вищої освіти при збереженні і розвитку досягнень та традицій української вищої школи;

— наступності процесу здобуття вищої освіти;

— державної підтримки підготовки фахівців для пріоритетних напрямів фундаментальних і прикладних наукових досліджень;

— гласності при формуванні структури та обсягів освітньої та професійної підготовки фахівців.

3. Реалізація державної політики у галузі вищої освіти забезпечується шляхом: збереження і розвитку системи вищої освіти та підвищення її якості; підвищення рівня освіченості громадян України, розширення їх можливостей для отримання вищої освіти; створення та забезпечення рівних умов доступності до вищої освіти; надання цільових, пільгових державних кредитів особам для здобуття вищої освіти у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України; забезпечення збалансованої структури та обсягів підготовки фахівців з вищою освітою, що здійснюється у вищих навчальних закладах державної та комунальної форм власності, за кошти відповідних бюджетів фізичних і юридичних осіб, з урахуванням потреб особи, а також інтересів держави та територіальних громад; надання особам, які навчаються у вищих навчальних закладах, пільг та соціальних гарантій у порядку, встановленому законодавством; належної підтримки підготовки фахівців з числа інвалідів на основі спеціальних освітніх технологій.

<...> Стаття 6. Структура вищої освіти

1. До структури вищої освіти входять освітні й освітньо-кваліфікаційні рівні: 1) освітні рівні: неповна вища освіта; базова

вища освіта; повна вища освіта; 2) освітньо-кваліфікаційні рівні: молодший спеціаліст; бакалавр; спеціаліст, магістр.

2. У вищих навчальних закладах підготовка за напрямками і спеціальностями фахівців всіх освітніх та освітньо-кваліфікаційних рівнів здійснюється за відповідними освітньо-професійними програмами ступенєво або неперервно залежно від вимог до рівня оволодіння певною сукупністю умінь та навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності.

<...> Стаття 16. Система вищої освіти

Систему вищої освіти складають: вищі навчальні заклади всіх форм власності; інші юридичні особи, що надають освітні послуги у галузі вищої освіти; органи, які здійснюють управління у галузі вищої освіти.

Стаття 22. Мета і головні завдання діяльності вищого навчального закладу

1. Основною метою діяльності вищого навчального закладу є забезпечення умов, необхідних для отримання особою вищої освіти, підготовка фахівців для потреб України.

2. Головними завданнями вищого навчального закладу є: здійснення освітньої діяльності певного напрямку, яка забезпечує підготовку фахівців відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів і відповідає стандартам вищої освіти; здійснення наукової і науково-технічної (для вищих навчальних закладів третього і четвертого рівнів акредитації), творчої, мистецької, культурно-виховної, спортивної та оздоровчої діяльності; забезпечення виконання державного замовлення та угод на підготовку фахівців з вищою освітою; здійснення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів та їх атестація в акредитованих вищих навчальних закладах третього та четвертого рівнів акредитації; вивчення попиту на окремі спеціальності на ринку праці і сприяння працевлаштуванню випускників; забезпечення культурного і духовного розвитку особистості, виховання осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, в дусі українського патріотизму і поваги до Конституції країни; підвищення освітньо-культурного рівня громадян <...>.

Стаття 25. Типи вищих навчальних закладів

Відповідно до існуючих напрямів освітньої діяльності в Україні діють вищі навчальні заклади таких типів:

1) університет — багатопрофільний вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних, економічних та інших напрямів науки, техніки, культури і мистецтв, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, відповідний рівень кадрового і матеріально-технічного забезпечення, сприяє поширенню наукових знань та здійснює культурно-просвітницьку діяльність.

Можуть створюватися класичні та профільні (технічні, технологічні, економічні, педагогічні, медичні, аграрні, мистецькі, культурологічні тощо) університети;

2) академія — вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром у сфері своєї діяльності і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;

3) інститут — вищий навчальний заклад третього або четвертого рівня акредитації або структурний підрозділ університету, академії, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводить наукову, науково-методичну та науково-виробничу діяльність і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;

4) консерваторія (музична академія) — вищий навчальний заклад третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у галузі культури і мистецтва — музичних виконавців, композиторів, музикознавців, викладачів музичних дисциплін, проводить наукові дослідження, є провідним центром у сфері своєї діяльності і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;

5) коледж — вищий навчальний заклад другого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність.

пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у споріднених напрямках підготовки (якщо є структурним підрозділом вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації або входить до навчального чи навчально-науково-виробиного комплексу) або за кількома спорідненими спеціальностями і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення:

б) технікум (училище) — вищий навчальний заклад першого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації за кількома спорідненими спеціальностями, і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення <...>.

Стаття 32. Керівник вищого навчального закладу

1. Безпосереднє управління діяльністю вищого навчального закладу здійснює його керівник — ректор (президент), начальник, директор тощо <...>.

Стаття 38. Студентське самоврядування

1. У вищих навчальних закладах створюються органи студентського самоврядування. Органи студентського самоврядування сприяють гармонійному розвитку особистості студента, формуванню у нього навичок майбутнього організатора, керівника. Органи студентського самоврядування вирішують питання, що належать до їх компетенції.

Рішення органів студентського самоврядування мають дорадчий характер.

2. У своїй діяльності органи студентського самоврядування керуються законодавством, рішеннями спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки та відповідного центрального органу виконавчої влади, в підпорядкуванні якого знаходиться вищий навчальний заклад, статутом вищого навчального закладу.

3. Основними завданнями органів студентського самоврядування є: забезпечення і захист прав та інтересів студентів, зокрема стосовно організації навчального процесу; забезпечення виконання студентами своїх обов'язків; сприяння навчальній, науковій та творчій діяльності студентів; сприяння створенню відповідних умов для проживання і відпочинку студентів; сприяння діяльності студентських гуртків,

товариств, об'єднань, клубів за інтересами; організація співробітництва зі студентами інших вищих навчальних закладів і молодіжними організаціями; сприяння працевлаштуванню випускників; участь у вирішенні питань міжнародного обміну студентами.

4. Студентське самоврядування здійснюється на рівні студентської групи, факультету, гуртожитку, вищого навчального закладу. Залежно від контингенту студентів, типу та специфіки вищого навчального закладу студентське самоврядування може здійснюватися на рівні курсу, спеціальності, студентського містечка, структурних підрозділів вищого навчального закладу.

5. Вищим органом студентського самоврядування є загальні збори (конференція) студентів вищого навчального закладу, які: ухвалюють Положення про студентське самоврядування; обирають виконавчі органи студентського самоврядування та заслуховують їх звіти; визначають структуру, повноваження та порядок обрання виконавчих органів студентського самоврядування.

6. Органи студентського самоврядування можуть мати різноманітні форми (сенат, парламент, старостат, студентська навчальна (наукова) частина, студентські деканати, ради тощо) <...>.

Стаття 61. Мета і завдання наукової і науково-технічної діяльності у вищих навчальних закладах

1. Наукова і науково-технічна діяльність у вищих навчальних закладах є невід'ємною складовою освітньої діяльності і здійснюється з метою інтеграції наукової, навчальної і виробничої діяльності в системі вищої освіти.

2. Наукова і науково-технічна діяльність вищих навчальних закладів забезпечується через: органічну єдність змісту освіти і програм наукової діяльності; спрямування фундаментальних, прикладних досліджень і розробок на створення і впровадження нових конкурентоздатних техніки, технологій та матеріалів; створення стандартів вищої освіти, підручників та навчальних посібників з урахуванням досягнень науки і техніки; розвиток різних форм наукової співпраці (в тому числі міжнародної) з установами і організаціями, що не входять до системи вищої освіти, для розв'язання складних наукових проблем, впровадження результатів наукових досліджень і розробок; безпосередню участь учасників навчально-виховного процесу в науково-

дослідних і дослідно-конструкторських роботах, що проводяться у вищому навчальному закладі: планування проведення і виконання науково-педагогічними працівниками наукових досліджень у межах основного робочого часу; залучення до навчально-виховного процесу провідних учених і науковців, працівників вищих навчальних закладів та інших наукових установ і організацій: організацію наукових, науково-практичних, науково-методичних семінарів, конференцій, олімпіад, конкурсів, науково-дослідних, курсових, дипломних та інших робіт учасників навчально-виховного процесу <...>.

Стаття 67. Основні напрями міжнародного співробітництва у галузі вищої освіти

1. Вищі навчальні заклади мають прано здійснювати міжнародне співробітництво, укладати договори про співробітництво, встановлювати прямі зв'язки з вищими навчальними закладами іноземних держав, міжнародними організаціями, фондами тощо відповідно до законодавства.

2. Головними напрямками міжнародного співробітництва вищих навчальних закладів є: участь у програмах двостороннього та багатостороннього міждержавного обміну студентами, аспірантами, педагогічними, науково-педагогічними та науковими працівниками; проведення спільних наукових досліджень; організація міжнародних конференцій, симпозіумів, конгресів та інших заходів; участь у міжнародних освітніх та наукових програмах; спільна видавнича діяльність; надання послуг, пов'язаних із здобуттям вищої та післядипломної освіти, іноземним громадянам в Україні; відрядження за кордон науково-педагогічних кадрів для викладацької та наукової роботи відповідно до міжнародних договорів України, а також прямих договорів вищих навчальних закладів з іноземними партнерами.

*Відомості Верховної Ради. – 2002. – №20.
– Ст. 134.*

130. З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ - НТУУ «КПІ»

Історія Київського Політехнічного Інституту (КПІ) розпочалася наприкінці ХТХ століття, коли в Росії відбувався бурхливий економічний розвиток, яким зумовив попит на кваліфікованих

спеціалістів. Інститут створений у 1898 р., у складі чотирьох відділень (факультетів): механічного, хімічного, інженерного (будівельного) і агрономічного. Оскільки держава коштів на будівництво не дала, необхідну суму (близько 3 мільйонів крбованців) було зібрано переважно за рахунок приватних пожертвувань. Крім цього, підприємці відрахували відповідний відсоток від продажу цукру. Заняття в інституті розпочалися 1 вересня 1898 р. в орендованому приміщенні комерційного училища (вул. Воровського, 24). Повністю будівництво за проектом академіка Г. С. Кітнера під керівництвом О. В. Кобелева було завершено у квітні 1902 р.

На занедбаному полі впродовж Брест-Литовського шосе розмістився один із найкращих навчальних закладів Європи, з корпусами, лабораторіями, дослідними ділянками та майстернями, оснащеними найсучаснішими на той час обладнаннями. Високим був і професійний рівень педагогів інституту.

Першим директором КІІ (1898—1902) став видатний учений, організатор вищої технічної освіти в Росії та Україні професор В. Л. Кирпичов. До роботи в інституті він залучив відомих вчених. Серед них були: хімік М. І. Коновалов — визначний спеціаліст у галузі вивчення продуктів нафти, К. О. Зворикін — один з основоположників різання металів, математик В. П. Єрмаков, який очолював спілку математиків Європи, видатний фахівець у галузі мостобудування Є. О. Патон, академік архітектури О. В. Кобелев, художник М. К. Пимоненко та ін. Велику допомогу інституту при його організації та становленні надали такі корифеї науки, як Д. Т. Менделєєв, М. Є. Жуковський, К. А. Тімірязев.

Педагогічний колектив КІІ вперше в країні започаткував конкурсний порядок призначення професорів кафедр виключно з осіб, які мають учений ступінь. Це був найдоцільніший метод комплектування кафедр висококваліфікованими фахівцями. Уже в ті роки особливістю навчального процесу в КІІ, на відміну від інших вузів Росії, було значне збільшення кількості практичних і лабораторних занять, на які відводилось майже половина навчального часу. Це відмітив і високо цинив Д. І. Менделєєв, котрий був головою Державної екзаменаційної комісії КІІ на першому його випуску у 1903 р.

У підготовці висококваліфікованих інженерів значну роль відігравали також науково-технічні гуртки, де студенти поглиблювали отримані на лекціях знання. Працювали інженерний, механічний.

хімічний гурток. Та особливо популярним був гурток повітроплавання, створений у 1908 р. під керівництвом професора М. В. Делоне, що функціонував до початку Першої світової війни. Після Петербурзького аероклубу це була друга в країні авіалабораторія. Пізніше саме авіагурток став основою для створення в інституті кафедри з авіа-спеціальностей, а невдовзі - окремого Інституту інженерів цивільної авіації. Гурток повітряплавання став школою для таких майбутніх авіаконструкторів, як В. П. Григор'єв, О. О. Мікулін, братів Олександра, Івана і Євгена Касьяненко, І. І. Сікорського. який у 1912—1914 рр. створив літаки «Грант», «Руський витязь», «Ілья Муромец» й започаткував багатомоторну авіацію.

Наукові та науково-популярні праці викладачів і студентів інституту публікувалися в «Известиях Киевского политехнического института», що видавалися з 1900 р.

Перший випуск у КПІ відбувся 1903 р., дипломи одержали 91 чоловік. У зв'язку із зростанням обсягу роботи і кількістю студентів в 1917 р. вже було 30 кафедр, а всього за 19 дореволюційних років інститут підготував 2815 фахівців.

За перші повоєнні роки і в період громадянської війни КПІ залишався вищою школою старого типа. З 1919 р. усі вузи України підпорядковувались Наркомосу республіки, до них відтепер була відкрита дорога всім бажаючим, навіть тим, хто не мав посвідчень про освіту.

В травні 1921 р. при Інституті було створено рабфак, де робітників і селян готували до навчання у вузі. З 1921 р. ректором КПІ призначили В. Ф. Бобова. Під його керівництвом поступово налагоджувався учбовий процес, вироблялися нові принципи викладання. Зокрема, було встановлено жорсткі терміни навчання, відвідування лекцій та семінарів стало обов'язковим. Вдалося досягнути помітних успіхів у підготовці кадрів української національної інтелігенції. Хоча викладання українською мовою не було обов'язковим для технічних вузів, все ж принцип українізації здійснювався досить успішно. Серед випускників КПІ цих років — академіки АН УРСР С. В. Серенсен, В. С. Лисін, академік АН СРСР Б. М. Зул, генеральний конструктор космічних кораблів С. П. Корольов та багато інших.

На базі КПІ протягом 1923—1933 рр. було створені інститути: Дніпропетровський залізничного транспорту. Одеський інженерів морського флоту, Харківський текстильний, у Києві — сільгосп-академія, інститути: легкої промисловості, інженерно-будівельний,

інженерів цивільного повітряного флоту. На базі механічних майстерень інституту став працювати завод ім. Лепсе, на базі електротехнічних майстерень — «Точелектроприлад».

В інституті вже було 50 кафедр, що готували інженерів з 20-ти спеціальностей. Протягом 1917 по 1941 рр. зі стін КПІ вийшло 7753 нових інженерів.

З початком Великої Вітчизняної війни КПІ був евакуйований до Ташкенту, де його об'єднали із Середньоазіатським індустріальним інститутом. Більшість студентів і педагогів пішли добровольцями на фронт. Згодом Політехнічний інститут було повернуто із Ташкента до Києва (після визволення міста).

Восени 1944 р. в КПІ розпочався новий навчальний рік. Водночас студенти і викладачі активно працювали на відбудові інституту, напівзруйнованого під час війни. У повоєнні роки збільшувався прийом студентів, створювалися нові факультети спеціальності, розвивалися і вдосконалювалися вечірня та заочна форми навчання. Зростання кількості студентів зумовило відчутне розширення навчально-виробничої бази інституту, активно будувались нові лабораторії, корпуси, майстерні, гуртожитки для студентів та житло для викладачів.

В 1975 р. уряд УРСР прийняв постанову про затвердження технічного проекту розширення КПІ. Невдовзі було розроблено перспективний генеральний план його подальшого розвитку. В 70-80-ті роки з'явилися нові навчальні корпуси, спортивний комплекс, гуртожитки для студентів та житлові будинки для викладачів, науково-технічна бібліотека та інші об'єкти. Важливою подією для КПІ стала його акредитація у 1993 р., коли інституту надали автономії щодо визначення змісту освіти, структури і плану прийому; встановлення тривалості навчання; присвоєння вчених ступенів і звань; самостійного створення у своїй структурі навчальних закладів і наукових установ різних типів (ліцеї, коледжі, інститути підвищення кваліфікації тощо); самостійного розпорядження усіма видами асигнувань.

Значних успіхів досяг Житомирський філіал КПІ. 2 квітня 1994 р. Кабінет міністрів прийняв постанову про створення на базі Житомирського філіалу КПІ Житомирського інженерно-технологічного інституту.

Київський політехнічний інститут є найбільшим акредитованим автономним вузом України з неперервною інженерною підготовкою.

На 105 кафедрах інститут здійснює підготовку з 28 бакалаврських напрямів, 93 спеціальностей і переподготовку та підвищення кваліфікації з 157 спеціальностей.

Наявний науково-педагогічний потенціал, організація навчальної, методичної та наукової роботи, суспільного та культурного життя колективу, матеріальна база забезпечують КПІ на найближчу перспективу можливості подальшої плідної роботи.

8 квітня 1995 р. указом Президента України КПІ надано статус Національного самоврядного державного вищого навчального закладу, який іменується надалі «Національний технічний університет України».

*Київський політехнічний інститут // Календар
знаменних і пам'ятних дат. – К., 1998.*

**131. ВИЩА ТЕХНІЧНА ОСВІТА
І БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС:
З ВИСТУПУ РЕКТОРА НТУУ «КПІ» М. З. ЗГУРОВСЬКОГО
НА ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ НАРАДІ РЕКТОРІВ
ВИЩИХ ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.
Харків, 17-18 березня 2004 р.**

Обговорюючи Болонський процес як інструмент гармонізації нашої системи освіти з європейською, ми маємо замислитися над більш глибинними, хоч і традиційними проблемами. Вони полягають в оновленні змісту освіти та у вдосконаленні її методології у відповідності до значних суспільних та технологічних перетворень, які відбуваються як у нашій країні, так і у світі в цілому. Тобто реформуючи освіту, ми, в першу чергу, маємо відповісти на питання: чому навчати: як навчати фахівців для подолання викликів природи, суспільних, економічних, технологічних та інших запитів сучасного світу.

Тут важливо виділити два фактори. Вони диктують нові вимоги до методологічної, світоглядної, системної підготовки сучасних фахівців.

Перший викликаний інформаційною революцією та появою суспільства, побудованого на знаннях. У всіх сферах людської діяльності дуже швидко продукуються, оновлюються і розповсюджуються нескінченні факти, дані і знання про явища природи, технологічні

та суспільні зміни. У зв'язку з цим істотно зростає роль системних, міждисциплінарних знань людини, необхідних для раціонального й осмисленого оперування з нескінченними потоками різноманітних знань і даних з метою вирішення нових, нестандартних проблем. У цій новій парадигмі найголовніше місце відводиться аналітичним здібностям інженера та вченого, тобто його спроможності шукати і знаходити необхідну інформацію, точно формулювати проблеми і гіпотези, вбачати в сукупностях даних певні закономірності, знаходити розв'язок складних міждисциплінарних задач.

Другий фактор пов'язаний з побудовою національних економік більшості країн світу на засадах інноватики. Вони поєднують такі важливі суспільні складові, як виробництво, науку, освіту та бізнес в єдину інноваційну модель країни, галузі чи компанії. Тому сучасний інженер повинен мати цілісні знання про ринкові, інноваційні механізми і вміти їх застосовувати на практиці. Зрозуміло, що за часів централізованої економіки так завдання не ставилося в принципі, і що не дозволяє автоматично Переносити навчальні програми і методики підготовки інженерів з тих часів на сучасність.

Вказані фактори обумовлюють нові підходи до технічної освіти. Коротко вони зводяться до наступного:

1. Стає актуальним суттєве оновлення змісту та методики навчання, включення до навчальних програм управлінських, економічних та правових знань, поглиблене вивчення інформаційних технологій, основ інтелектуальної власності, іноземних мов тощо.

2. Вже має діяти виключно креативна методика навчання, основою якої є принцип «створи», замість принципу «повтори». Ця методика особливо благотворна саме в технічній освіті, де компонента «знання» є лише основою для здійснення компоненти «уміння», де створення нового є метою технічної освіти, якій підпорядковані всі завдання, етапи і структура навчання.

3. З'являються нові сфери науки і технологій, які потребують змін традиційних університетських дисциплін. Виникає необхідність відходу від класичних методик, що ґрунтувалися на конкретних дисциплінах, і наближення до проблемно орієнтованих методів формування знань, а також зменшення дистанції між фундаментальними і прикладними дослідженнями.

Якою ж зараз є вітчизняна технічна освіта за своєю структурою і змістовим наповненням?

В освітянському просторі України її можна умовно представити чотирма великими групами: професійно-технічна освіта, спеціальна технічна, вища технічна і післядипломна.

Перші дві групи виникли в 20-х роках минулого століття як спосіб підвищення освітнього рівня населення післяреволюційної Росії в умовах індустріалізації аграрної країни. Створені у великій кількості фабрично-заводські училища, а потім ПТУ, технікуми відіграли свою позитивну роль. Але, на жаль, головні принципи організації і діяльності цих закладів за інерцією перейшли в наш час з минулого, що призводить до суттєвих розбіжностей з ринком праці і потребами суспільства.

Система ж вищої технічної освіти на теренах України має інше історичне коріння. За більш ніж 250-річний вік вона увібрала в себе традиції кращих Європейських інженерних шкіл. Провідні політехнічні інституції Східної і Центральної Європи — Львівська, Варшавська, Московська, Харківська, Київська, Єкатеринославська. Санкт-Петербурзька — беруть свій початок від принципів освіти більш давніх західноєвропейських шкіл, зокрема славетної «Еколь Політехнік», заснованої в Парижі в 1794 році, а також від Аахенсько- го, Віденського, Магдебурзького технічних університетів.

В основі цієї системи — поєднання фундаментальної природничої підготовки з математики, фізики, хімії та інших дисциплін із загальноінженерною та отримання професійно-практичних навичок на виробництві та у наукових установах. Пізніше система освіти «Еколь Політехнік» була репродукована лауреатом Нобелівської премії Петром Леонідовичем Капицею при створенні Московського фізико-технічного інституту. Таку освіту називають фізико - технічною, і її визнають за елітарну інженерну. Ця модель стала визначальною для провідних інженерних шкіл України.

На превеликий жаль, відійшла в минуле колись добре організована для централізованої економіки система підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, тобто четверта група технічної освіти. Нової системи післядипломної освіти, що задовольнила б потреби ринкової економіки і була б тісно з нею пов'язана, в Україні ще не створено. Це пояснюється ще й тим, що, з одного боку, більшість інститутів підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів діють відокремлено від великих університетів, вони не забезпечені висококваліфікованими кадрами, мають слабку навчально-лабораторну

базу, а з іншого — самі університети ще не віддають належне цій дуже важливій ланці освіти. Тому такий важливий загальноєвропейський принцип «освіта через усе життя», який забезпечується тим, що великі університети Європи 3/4 своєї роботи присвячують підготовці студентів, а 1/4 — перепідготовці кадрів, поки що в умовах нашої держави не може бути повного мірою реалізований.

Чотири названі групи технічної освіти, а саме: професійно-технічна, спеціальна технічна, вища інженерна та післядипломна, — в умовах нашої країни вважалися різними і тривалий час розвивалися відокремлено. Але за своєю суттю вони поєднуються спільною суспільною затребуваністю, що, до речі, перебуває в руслі документів Болонського процесу. Тому цілісне вдосконалення усіх чотирьох груп технічної освіти забезпечило б безперервність навчального процесу за більшістю напрямів підготовки, їх взаємоузгодженість. Це було б, звичайно, на користь всім учасникам навчального процесу. підсилює б мотиваційні аспекти при виборі професії, при навчанні молоді, при отриманні другої освіти чи підвищенні кваліфікації, стабілізувало б конкурсну ситуацію та контингент тих, хто навчається у взаємопов'язаних навчальних закладах. Інакше кажучи, крупні технічні університети України могли б стати об'єднуючими центрами для великих регіональних навчально-науково-виробничих комплексів, які в тісному зв'язку з промисловістю працювали б над реалізацією довгострокових стратегічних програм розвитку регіонів країни і держави в цілому <...>.

Як відомо, проблема якості освіти - комплексна, і говорити зараз про всі аспекти її подолання немає можливості. Відзначимо лише головні її напрямки. Необхідний постійно діючий і всеохоплюючий моніторинг як рівня знань, процесу навчання, так і кваліфікації та конкурентноздатності випускників. Важливим має стати інститут комплексних кваліфікаційних завдань, що використовувався ще кілька років тому у формі тестів готовності старшокурсників до виконання задач практики і промисловості. За допомогою цих комплексних завдань повинна моделюватися виробнича ситуація, у яку потрапляє випускник; коли треба виконати не чисто навчальне, але в більшій мірі реально-виробниче завдання, тобто визначається, в якій мірі підготовка випускника відповідає вимогам замовника, що потребує раннє глибоке занурення студента в майбутню професію. Важливим завданням є також структуризація навчальних планів <...>.

Важливою складовою Болонської системи є добре організована система студентського самоврядування. Залишаючи навчальний заклад поза політикою необхідно створити всі умови для студентського самоствердження, здійснення ними господарювання, забезпечення функціонування груп за інтересами, земляцтв, зв'язків із закордонною молоддю. Обговорюючи Болонський процес ми випускаємо дуже важливу його складову, якою є Велика Хартія Університетів, що об'єднала 450 провідних університетів Європи в академічну співдружність навколо ряду основоположних ідей і цінностей. Хартія визначає, що університети, як ключові інституції суспільства, мають присвятити себе пошуку і розповсюдженню найновіших об'єктивних знань, надаючи суспільству інтелектуальні орієнтири. Для здійснення цієї місії університети мають діяти, ґрунтуючись на принципах автономії та академічної свободи, а політична й економічна влада, якщо вона керується інтересами суспільного прогресу, повинна цю автономію й академічну свободу університетам гарантувати, аби зберегти спроможність університетів вести пошук істини.

Ми можемо констатувати, що ще однією перешкодою на шляху входження України до Болонського процесу є недостатній рівень автономії університетів України у порівнянні із середньоєвропейським. Не виконують роль методологічних керманичів і новаторів суспільних перетворень заклади освіти, що мають статус національних, у той час, коли їх кількість досягла четвертої частини від загальної кількості вищих навчальних закладів III, IV рівнів акредитації. Ми маємо розуміти, що зберігаючи нинішній рівень фінансової за- регульованості навчальних закладів з боку держказначейства, повну залежність їх життєдіяльності від приватних енергопостачальних компаній, фонду державного майна України, їх незахищеність перед безліччю контролюючих органів та інше, наше реальне входження до європейського простору вищої освіти стане неможливим навіть при виконанні усіх інших вимог. Тому нам дуже важливо напрацювати і прийняти відповідальні рішення щодо надання провідним університетам України автономії та академічних свобод на рівні європейських критеріїв і стандартів, звичайно підвищивши відповідальність цих закладів перед суспільством і перед владою <...>. Грядущі зміни, що викликані Болонськими ідеями, повинні стати прискорювачем перетворень вітчизняної вищої технічної школи <...>.

*Київський політехнік. Щотижнева газета
НТУУ «КПІ». – 2004. – № 12.*

132. ПРО СИСТЕМУ ОСВІТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Україна має розгалужену систему освіти, яка відкриває широкі освітні можливості для всього населення країни.

Якщо уявити освітню систему у вигляді піраміди, то в основі її лежить *дошкільне виховання*, що здійснюється у дошкільних дитячих закладах (дитсадках). Всього в Україні налічується 18400 дошкільних дитячих виховних (навчальних) закладів.

Основною складовою частиною освітньої системи в Україні є наступна освітня ланка — *середня освіта*, яку здобувають у середніх школах. Система середньої освіти підрозділяється на початкову школу (з терміном навчання 3-4 роки), неповну середню школу (ще 5 років навчання), повну середню школу (ще два роки навчання), яку може замінити школа професійної освіти (або професійно-технічне училище — теж два роки навчання). Загалом зараз система середньої освіти в Україні переходить з 10-11 — річного періоду навчання на загальноприйнятий в Європі 12-річний період.

Загалом у 21900 середніх школах України навчається 7 мільйонів учнів. З них частина навчається у 1003 школах професійної освіти (професійно-технічних училищах). При цьому переважна більшість середніх шкіл має державний статус, тоді як 200 приватних середніх шкіл відвідує лише 1 відсоток всіх учнів України.

Найвищим щаблем середньої освіти є система професійно-технічного навчання у технікумах та коледжах (4 роки навчання). Ця освітня ступінь являється також нижчим рівнем вищої технічної освіти, або перехідним етапом від середньої до вищої освіти і дорівнює другому ступеню акредитації. Всього в Україні функціонують 658 відповідних закладів професійно-технічного навчання 1—2 ступеня акредитації (в т.ч. 69 недержавних), в яких учні мають можливість опанувати більш ніж 800 професій.

Українська система вищої освіти є однією з найбільших у світі. Тут у 313 університетах (в т. ч. 93 недержавних), академіях, інститутах (тобто навчальних закладах 3 і 4 ступеня акредитації), а також у навчальних закладах 1—2 ступеня акредитації, навчається понад одного мільйона студентів.

Чотирирічне навчання у вищих навчальних закладах дає можливість отримати вчену степінь бакалавра, п'ятирічне навчання — спеціаліста і шестирічне навчання — магістра. Найбільшою популярністю

в країні користується п'ятирічна форма навчання у вищих учбових закладах. Останнім часом в Україні дедалі ширше вводиться платне навчання у вищих навчальних закладах, тоді як безплатне навчання отримують 54,9 відсотків українських студентів.

У 500 учбових закладах громадяни країни можуть продовжити післядипломну освіту та підвищити кваліфікацію. Вищий ступінь системи вищої освіти в Україні передбачає навчання у аспірантурі і підготовку кандидатської дисертації для отримання вченого звання кандидата наук. Найвищий рівень кваліфікації — підготовка і захист дисертації на здобуття вченого звання доктора наук. Щороку близько 50 тисяч учнів, студентів, аспірантів, викладачів та науковців стажуються та підвищують кваліфікацію за кордоном. Зростає також зацікавленість до навчання в Україні серед іноземної молоді, насамперед серед української діаспори і вихідців з України. За роки незалежності Україна уклала понад 60 міжнародних угод про розвиток двостороннього співробітництва в галузі освіти. Міжурядова українсько-ізраїльська угода була укладена 9 квітня 2000 року в Єрусалимі.

З метою прискорення впровадження загальноєвропейських стандартів освіти, поглиблюється співпраця з Радою Європи, ЮНЕСКО та іншими міжнародними організаціями в реалізації Програми транс'європейського співробітництва у сфері вищої освіти.

Вища школа України має багатовікову історію, національні традиції, високий авторитет педагогів та вчених у світі. Маючи розвинену навчально-наукову, виробничу та соціальну інфраструктуру, вища школа України готова надати можливість кожному громадянину України або іншої держави засвоїти найрізноманітніші програми вищої професійної освіти, пройти курс перепідготовки або підвищення кваліфікації, навчатися в аспірантурі, взяти участь у фундаментальних чи прикладних дослідженнях.

Щорічно майже 200 тисяч громадян країни, а також інших країн стають студентами вищих учбових закладів України.

В системі підготовки кадрів з вищою освітою існує гнучка ступенева структура освітньо-кваліфікаційних рівнів, яка узгоджується із структурами освіти більшості країн світу, визнана ЮНЕСКО, ООН та багатьма іншими міжнародними організаціями.

З 1992 р. вся система підготовки фахівців після отримання середньої освіти розглядається як «вища освіта». Відповідно до закону

України «Про освіту», вища освіта України має декілька категорій вищих закладів освіти, які відповідають чотирьом рівням акредитації:

- перший рівень — професійно-технічні училища;
- другий рівень — технікуми і коледжі;
- третій-четвертий рівень — університети, академії, інститути

Рівні акредитації закладів освіти гарантують відповідні рівні кваліфікації фахівців, які здобувають вищу освіту або проходять перепідготовку за певним професійним напрямом або спеціальністю.

Існують такі освітньо-професійні рівні — молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. Сьогодні серед понад українських вищих закладів освіти 3—4 рівнів акредитації — 65 класичних, технічних, медичних, аграрних та інших університетів, 36 академій та більш ніж 80 інститутів. Загалом мережа закладів освіти 3—4 рівня акредитації забезпечує можливість здобуття вищої освіти майже 40 відсоткам випускників загальноосвітніх навчальних закладів. Вищі заклади освіти мають потужний науково-педагогічний потенціал. У державному секторі цих закладів працюють близько 80 тисяч осіб, у тому числі 4,5 тисяч докторів наук та 33 тисячі кандидатів наук. Із загальної кількості викладачів понад 5 тисяч мають академічне звання професора і більш ніж 36 тисяч — доцента.

Створена у вищих закладах освіти мережа підготовки наукових кадрів дає змогу випускникам вищих навчальних закладів, які мають нахил до наукових досліджень, продовжити навчання в аспірантурі та докторантурі. Ця мережа здатна повністю задовольнити потреби у висококваліфікованих спеціалістах для різних галузей виробництва, економіки, науки, культури і освіти. Підготовка здійснюється по 20 галузям науки за 366 спеціальностями діючої номенклатури спеціальностей наукових працівників і охоплює всі без винятку напрями підготовки фахівців з вищою освітою. В аспірантурі і докторантурі зараз навчається близько 17 тисяч аспірантів та близько тисячі докторантів.

Нове українське законодавство про освіту, здійснювана державна політика в цій сфері дає вищим учбовим закладам відповідну автономію у їхній діяльності, класичні академічні свободи в сам управлінні.

Структура вищих навчальних закладів в Україні. Вищі учбові заклади України можна класифікувати наступним чином — університети (класичні, технічні та технологічні, економічні та управління.

медичні, аграрні, педагогічні, військові та фізичної культури), академії (технічні та технологічні, економічні та управління, медичні, аграрні, юридичні, культури та мистецтв, військові, внутрішніх справ), інститути (технічні та технологічні, економічні та управління, медичні, аграрні, педагогічні, культури та мистецтв, фізичної культури, юридичні, військові, внутрішніх справ).

Освіта сучасної України. Збірник документів, статей. – К., 2005. – С. 12–17.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
I. ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ	
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	5
1. Етнополітика, етнополітичні відносини	5
2. Етногенез українського народу	7
3. Про походження термінів «руський», «Русь»	8
4. Про походження української мови	9
5. Про походження етноніму «Україна»	12
6. Михайло Г'рушевський «Звичайна схема „руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства»	16
7. «Єдина давньоруська народність як основа творення російського, українського і білоруського народів»	23
8. Давньогрецький історик Страбон про етнічну мапу Східної Європи	24
9. «Повість минулих літ» про розселення і звичай слов'янських племен	23
10. Михайло Грушевський про західну орієнтацію Руси-України	27
11. Платон Карпін про утиски татаро-монголами в завойованих ними руських землях	28
12. Про міжетнічні взаємини за доби Хмельниччини	30
13. Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону української мови. 18 липня 1863 р	35
14. Емський указ. 18 (30 травня) 1876 р	35
35. Закон Української Центральної Ради про національно-персональну автономію. 9 січня 1918 р.	36
16. Михайло Грушевський «Чи Україна тільки для українців»	39
17. Про антиєврейські погроми в Україні у 1918—1920 рр	41

18.	Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». 1 серпня 1923 р.....	43
19.	Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою». Листопад 1925 р.....	47
20.	З листа Олександра Шумського до політбюро ЦК КП(б)У. 3 лютого 1927 р.....	49
21.	Постанова ЦВК і РНК Кримської АСРР «Про татаризацію державних апаратів та про застосування татарської мови в установах республіки»	51
22.	Про культурне обслуговування українського населення Північного Кавказу : з стенографічного звіту засідання колегії НКО УСРР. 7 грудня 1930 р.....	52
23.	Про реорганізацію національних шкіл в Україні: з постанови ЦК КП(б)У. 10 квітня 1938 р.....	56
24.	Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України: з постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У. 20 квітня 1938 р.....	58
25.	Про ліквідацію і реорганізацію національних районів і сільрад. 5 березня 1939 р.....	61
26.	Повідомлення Л. Берія Й. Сталіну про хід і результати операції з масових депортацій. 15 червня 1944 р.....	62
27.	З довідки про влаштування на території Української РСР українців, росіян і білорусів, виселених із Польщі і Чехословаччини. Не раніше 1 травня 1947 р.....	62
28.	Інформація міністра внутрішніх справ УРСР секретарю ЦК КП(б)У про наслідки операції «Вісла»	65
29.	Зі спогадів Петра Шелеста про ставлення вищого союзного керівництва до української мови і культури (кінець 1960-х років).....	66
30.	Лист поета-перекладача С. Й. Караванського до голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР. 10 квітня 1966	68

31.	З виступу Івана Дзюби на мітингу у Бабиному Яру. 29 вересня 1966 р.....	74
32.	Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР». 28 жовтня 1989 р.....	77
33.	Декларація Верховної Ради Союзу РСР про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти примусово виселених народів, та забезпечення їх прав. 14 листопада 1989 р.....	80
34.	Звернення Верховної Ради України до громадян України всіх національностей. 28 серпня 1991 р.....	81
35.	Декларація прав національностей України. 1 листопада 1991 р.....	81
36.	Постанова Кабінету міністрів України про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР. 28 січня 1992 р.....	83
37.	Закон України «Про національні меншини в Україні». 25 червня 1992 р.....	84
38.	З Європейської Хартії регіональних мов або мов національних меншин. 5 листопада 1992 р.....	86
39.	Про додаткові заходи по організації повернення та облаштування депортованих громадян у 1993 році та завдання на 1994 рік: з постанови Ради Міністрів Криму. 19 жовтня 1993 р.....	91
40.	Розпорядження уряду Криму «Про день депортації вірмен, болгар, греків і німців». 1994 р.....	92
41.	Етномовна ситуація в Україні у 2001 році за ознакою рідної мови (за матеріалами Всеукраїнського перепису населення, серпень 2001 р.).....	93
42.	Громади релігійних конфесій України (зареєстровані і незареєстровані). 1998—2003 рр.....	95
43.	Українська діаспора мовою статистики	96
43.	З державної програми «Українська діаспора на період до 2000 року». 22 січня 1996 р.....	103
44.	З концепції Державної програми «Закордонне українство» на період до 2010 року	105

II. ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ

УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ	109
45. Держава як цивілізаційний феномен	109
46. Про історико-наукові концепції українського державознавства.....	117
47. Давньогрецький історик Геродот про походження скіфів і скіфської держави, їх розселення і звичаї	119
48. «Повість минулих літ» про заснування Києва.....	124
49. «Літопис руський» про запровадження князем Володимиром християнства на Русі	124
50. Історико-політичний твір «Історія Русів» про об'єднання Русі з Литвою	129
51. З «Універсалу Хмельницького, посланого в уся Малоросійську Україну»	131
52. З Гсідяцького трактату. 16 вересня 1658 р.....	134
53. З Конституції Пилипа Орлика. 5 квітня І/Ю р.....	137
54. З Маніфесту імператриці Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі. 3 серпня 1775 р.....	148
55. Відозва Центральної Ради «До українського народу». 9 березня 1917 р.....	150
56. Перший Універсал Центральної Ради. 10 червня 1917 р.....	151
57. Другий Універсал Центральної Ради. 3 липня 1917 р	154
58. Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні. 4 серпня 1917 р.....	156
59. Звернення Генерального Секретаріату «До всіх громадян України». 27 жовтня 1917 р	158
60. Третій Універсал Центральної Ради. 7 (20) листопада 1917 р.....	159
61. Четвертий Універсал Центральної Ради. 11 січня 1918 р.....	162
62. З мирного договору між Німеччиною, Туреччиною, Австро- Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою. 27 січня 1918 р.....	166

63.	З Конституції Української Народної Республіки. 29 квітня 1918 р	169
64.	Грамота Павла Скоропадського до всього українського народу. 29 квітня 1918 р	173
65.	Закони про тимчасовий державний устрій України. 29 квітня 1918 р	175
66.	Грамота Павла Скоропадського про відновлення федеративних зв'язків України з Росією. 14 листопада 1918 р	178
67.	Відозва Директорії Української Народної Республіки. 15 листопада 1918 р	179
68.	З Декларації Директорії Української Народної Республіки. 26 грудня 1918 р.....1	182
69.	Відозва Української Національної Ради. 1 листопада 1918 р	186
70.	Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії, 13 листопада 1918 р	187
71.	Універсал про злуку Української Народної і Західно-Української Народної Республік. 22 січня 1919 р	188
72.	Універсал трудового конгресу України. 28 січня 1919 р	189
73.	Закон Ради Народних Міністрів Директорії УНР про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці. 12 листопада 1920 р	192
74.	Повідомлення про створення у Харкові ЦВК Рад України. 12 грудня 1917 р	195
75.	З Резолюції Другого Всеукраїнського З'їзду Рад «Про державний устрій України». 18 березня 1918 р	196
76.	З Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки. 14 березня 1919 р	196
77.	З Декрету ВЦВК і РНК СРСР «Про створення Кримської АСРР». 28 грудня 1920 р	200

79.	Декларація V П Всеукраїнського З'їзду Рад про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 13 грудня 1922 р.....	203
80.	З основного закону (Конституції) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 31 січня 1924 р.....	205
81.	Постанови Великого Збору організації українських націоналістів. 28 січня — 2 лютого 1929 р	210
82.	Закон про незалежність Карпатської України. 15 березня 1939 р.....	218
83.	Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом. 23 серпня 1939 р.....	218
84.	Таємний додатковий протокол до договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом. 23 серпня 1939 р.....	220
85.	Німецько-радянський договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною. 28 вересня 1939 р.....	221
86.	Закон Союзу РСР «Про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік з воз'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою», і листопада 1939 р	222
87.	Акт відновлення Української держави. 30 червня 1941 р	223
88.	Декрет рейхсканцлера Німеччини про утворення Рейхскомісаріату «Україна». 20 серпня 1941 р	224
89.	З Маніфесту I З'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про воз'єднання Закарпатської України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. 26 листопада 1944 р.....	225
90.	Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР. 19 лютого 1954 р.....	226
91.	Декларація про державний суверенітет України. 16 липня 1990 р.....	226
92.	Закон УРСР «Про економічну самостійність Української РСР». 3 серпня 1990 р	231

93.	Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. 19 лютого 1991 р.....	233
94.	Заява про створення Державного комітету по надзвичайному стану в СРСР. 18 серпня 1991 р.....	234
95.	Звернення Верховної Ради України до народу України. 20 серпня 1991 р.....	235
96.	Акт проголошення незалежності України. 24 серпня 1991 р.....	237
97.	Угода про створення Співдружності незалежних держав. 8 грудня 1991 р	237
98.	Заява голів держав Республіки Беларусь, РРФСР, України про утворення Співдружності незалежних держав. 8 грудня 1991 р	240
99.	З Конституції України. 1996 р	241
100.	Про державну символіку су часної України	244
III. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ, ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І РУХІВ		249
100.	«Руська Правда» як дзеркало соціальних взаємин у Київській Русі	249
101.	Зі статуту князя Ярослава Володимировича	260
102.	М. Боплан про українську шляхту та повинності українських селян.....	263
103.	Жалувана Грамота царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей. 27 березня 1654 р.....	264
104.	Указ імператриці Катерини II про закріпачення селян Малоросії. 3 травня 1783 р.....	266
105.	Із загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності. 19 лютого 1861 р	267
106.	З проекту основного закону «Самостійної України» спілки народу українського. Вересень 1905 р	272
107.	З програми Української соціал-демократичної робітничої партії. Грудень 1905 р	273

108.	Відозва Товариства українських поступовців до українського громадянства. 8 березня 1917 р	275
109.	З постанови ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». 7 серпня 1932 р	276
110.	З спогадів Бувавша Є. М. про голод 1933 р	277
111.	З доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС «Про культ особи і його наслідки». 25 лютого 1956 р	278
113.	Постанова ЦК КПРС «про подолання культу особистості та його наслідків». 30 червня 1956 р	279
114.	Закон Української РСР «Про народне обговорення важливих питань державного життя Української РСР». 4 червня 1988 р	280
115.	Постанова Президії Верховної Ради України «Про власність компартії України та КПРС на території України». 25 серпня 1991 р	285
116.	Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України». 30 серпня 1991 р	285
117.	Конституція України про права, свободи та обов'язки людини і громадянина. 1996 р	286
118.	Закон України «Про голодомор 1932—1933 років в Україні». 28 листопада 2006 р	290

IV. СТАНОВЛЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОСВІТНІХ СИСТЕМ В УКРАЇНІ

.....294

119.	Абуль-Фараджа Мухаммед Ібн-Абі-Якуб про писемність русів (977—988)	294
120.	Книжна й освітня справи у Київській Русі доби Ярослава Мудрого	294
121.	Повчання Володимира Мономаха	295
122.	З листа чиновника Міністерства освіти князя Ширинського-Шахматова до керівника Київського навчального округу. 15 червня 1876 р	298

123.	Про стан шкільництва серед малоросійського народу....	299
124.	З таємного листа полтавського губернатора Богговутова міністру внутрішніх, справ Російської імперії. 4 лютого 1914 р	300
125.	С. Сірополко про шкільну політику українських урядів у 1917—1920 рр	303
126.	Доповідна записка Міністерства освіти УРСР Раді Міністрів УРСР про хід ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення Західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей Української РСР. 8 грудня 1947 р	306
127.	Про розвиток шкільної справи в Україні. Статистика. 1927—1990 рр.....	307
128.	Конституція України про право громадян на освіту, гарантії свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості. 1996 р	309
129.	Закон України «Про вищу освіту». 17 січня 2002 р	310
130.	З історії Київського Політехнічного Інституту - НТУУ «КПІ».....	315
131.	Вища технічна освіта і Болонський процес: з виступу ректора НТУУ «КПІ» М. З. Згуровського на Всеукраїнській нараді ректорів вищих технічних навчальних закладів. Харків, 17-18 березня 2004 р.....	319
132.	Про систему освіти в сучасній Україні	324

**Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»**

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
(СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ)**

ХРЕСТОМАТІЯ

**Навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів**

Київ - 2009

Наукове видання

КОСТИЛЄВА Світлана Олександрівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
(соціально-політичні аспекти)
Хрестоматія

Українською мовою
Літературний редактор **Носова С.О.**
Відповідальний за випуск **Соловйова О. І.**
Комп'ютерна верстка **Густей У.П.**

Підписано до друку 23.03.2011р.
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура "Таймс". Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 1,9,72
Наклад 100 прим. Зам. № 2

Приватне багатофахове підприємство «Економіка»
49000, Україна, м. Дніпропетровськ,
вул. Виконкомівська, 63/7, тел. (056) 372-70-35

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру серія ДП №68-р від 07.08.2001.